

This pdf is a file in the Digital South Caucasus Collection (DSCC), a collection in the Ancient World Digital Library (AWDL) hosted by the [Institute for the Study of the Ancient World Library](#) at New York University.

- Creator: Sinauridze, M. / სინაურიძე, მ. / Синауридзе, М.И.
- Title: კაზრეთის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები / Археологические памятники Казретского устья
- Publication Date: 1985
- Publisher: Georgian National Academy Of Sciences, Georgian National Museum
- Place of Publication: Tbilisi
- Collection: Digital South Caucasus Collection
- Collection ID: dsc_0582f01f49

About

The Digital South Caucasus Collection (DSCC) is a collection in the Ancient World Digital Library (AWDL), a project of the Library of the Institute for the Study of the Ancient World (ISAW) at New York University in cooperation with the Georgian National Museum and the Institute of Archaeology and Ethnography in the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia. AWDL's mission is to identify, collect, curate, and provide access to a broad range of scholarly materials relevant to the study of the ancient world. The ISAW library is responsible for curating the collection, clearing the rights as needed, preserving the digital copies in NYU's Faculty Digital Archive, creating high-quality metadata in order to maximize discoverability, and making the works accessible to the general scholarly public.

Rights

The Georgian National Museum has granted permission to the Institute for the Study of the Ancient World of New York University to publish this material electronically in the Digital South Caucasus Collection (DSCC). We are making such material available on a noncommercial basis for research and educational purposes, in an effort to expand access to thinly-held and/or out-of-print material related to the study of the ancient world to the widest possible audience. If you wish to use copyrighted material from this site for purposes beyond those in accordance with fair use (Title 17 U.S.C. Section 107), you must obtain permission from The Georgian National Museum. We respect the intellectual property rights of others. If you believe that you own the copyright to the material made available on this site, please see our takedown policy: <http://dcaa.hosting.nyu.edu/dsc/takedown-notice>.

IVE
4428

მ. სინაურიძე

კაგრეთის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები

« მძეპნიძე »

17E
4428

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი

მანანა სინაურიძე

პაგრეთის ხეობის
არქეოლოგიური ძეგლები

გამომცემლობა „მეცნიერება“
თბილისი

1985

63.4 (2Г)
902.6 (47.922)
L 521

ნაშრომში განხილულია აკად. ს. ჯანაშვიას სახელობის საქართველოს სახ. მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1970—82 წწ. კაზრეთის ხეობაში შესწავლილი ბრინჯაოს, ანტიკური და ფეოდალური ხანის ძეგლები. არქეოლოგიური მასალა დათარიღებულია ქართული და მეზობელი ქვეყნების ანალოგიური ძეგლების საშუალებით. დადგენილია, რომ ბრინჯაოსა და ანტიკურ ხანაში კაზრეთის ხეობა ქვემო ქართლის ლოკალური კულტურის წრეშია მოქცეული, ხოლო შუა საუკუნეებში—ერთიანი ქართული კულტურის წრეში.

46/35

ს $\frac{0507}{M 607 (06)-84}$ 248—84

© გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1985

შესავალი

ნაშრომში განხილულია კაზრეთის ხეობაში ფერადი მეტალურგიისა და სამთამადნო წარმოების ბაზაზე წარმოშობილი ქ. მადნეულისა და მისი შემოგარენის ისტორიულ-არქეოლოგიური შესწავლის შედეგები.

კაზრეთის ხეობა (დ. კაზრეთი ამჟამად შედის ბოლნისის რაიონში) მდებარეობს საქართველოს სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში, ბოლნისისა და დმანისის რაიონების საზღვარზე. ვახუშტი ბატონიშვილის აღწერილობის მიხედვით „ქეობა კაზრეთისა სამხრიდან მოერთვის მაშავერს, გამომდინარე ლოქისა... ესეცა ეგრეთვე ვითარცა ქეობა ბალიჭისა“... რომელიც „არს ვენახოვანი, ხილიანი და ყოვლითა ნაყოფიერი“¹. მართლაც, რბილი ჰავით, წყლების, მეტალების საბადოების, ტყეების, სავარგულების, საძოვრებისა და ვენახების სიუხვით კაზრეთის ხეობა ადამიანის საცხოვრებლად მეტად ხელსაყრელია.

ისტორიულად კაზრეთის ხეობა წარმოადგენდა პოლიტიკურ-გეოგრაფიულ ერთეულს, რომელიც შედიოდა საქართველოს სამხრეთ-აღმოსავლეთ პროვინციაში — ქვემო ქართლში (იგივე „გაჩიან-გარდაბანში“ ქართლის ცხოვრების მიხედვით). ძველი ბერძნული და სომხური წყაროები მას გოგარენე||გუგარქის სახელით იცნობენ². როგორც ქართული და უცხოური ისტორიული წყაროებიდან ირკვევა, ხანმოკლე დროით მეზობელი ქვეყნები ამ პროვინციის დაპყრობას ახერხებდნენ, მაგრამ დიდი ხნით იგი საქართველოს არასოდეს ყოფილა მოწყვეტილი³.

¹ ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბ., 1941, გვ. 39.

² აკად. ა. შანიძის აზრით, ამ ეთნიკურ-გეოგრაფიულ ტერმინში შემორჩენილია ადამიანის წარმომავლობის მეგრულ-ქანური სუფიქსი - „არ“, შეად. გოგ-ელ, გუგ-ელ-ს. А. Шанидзе, два чано-мингрельских суффикса в грузинском и армянском языках, ЗВОРАО, Т. XXIII, п, 1916, с. 369.

აკად. გ. მელიქიშვილი ფიქრობს, რომ სახელ „გოგ“-ის გაჩენა შესაძლოა სკვითური ტომების ქართლში ჩამოსახლებასთან იყოს დაკავშირებული (Г. Меликишвили, К истории древней Грузии, Тбилиси, 1959, с. 224).

³ Д. Л. Мусхелишвили, Из исторической географии Восточной Грузии (Шаки и Гогарена), Тбилиси, 1982, с. 10.

მისი მოსახლეობა ძირითადად ქართული იყო და ის ქართულ ქვეყნად ითვლებოდა⁴. აკად. ნ. ბერძენიშვილის აზრით, „ქართვების კულტურის აკვანი აქ დაირწა... ქვემო ქართლი არის არა მარტო ქრისტიანული და ფეოდალური საქართველოს მოწინავე მხარე, ქვემო ქართლშია სათავე აღმოსავლეთ საქართველოს უძველესი კულტურისა (ქართის კულტურისა)“⁵.

შუა საუკუნეებში კაზრეთის ხეობა მთელ ქვემო ქართლთან ერთად აქტიურ მონაწილეობას იღებდა ქვეყნის ეკონომიკურ, პოლიტიკურ და კულტურულ ცხოვრებაში. ადრე შუა საუკუნეებში ეს მხარე საპიტიახშოში შედიოდა, X—XI სს. კი სამეფო მამულად იქცა.

კაზრეთის ხეობაზე გადიოდა გზა, რომელიც საქართველოს აკავშირებდა მახლობელი აღმოსავლეთის კულტურულ ქვეყნებთან. თბილისიდან წამოსული ეს გზა ქვეშის ახლოს იყოფოდა, ერთი შტო მაშავრის მარცხენა ნაპირს მიჰყვებოდა, მთავარი გზა კი კიანეთის პირდაპირ გადიოდა მაშავრის მარჯვენა ნაპირზე და დიდგალავნით, ღორისთავით, კაზრეთით, ბალიჭითა და გორუნჯუკით მიდიოდა დმანისამდე. აქ ის გადაივლიდა ხიდს მდ. ფინეზაურზე, შეუერთდებოდა თავის შტოს და მაშავრის მარცხენა ნაპირით მიემართებოდა სომხეთისაკენ⁶.

კაზრეთის ხეობაზე გადიოდა აგრეთვე ბოლნის-დმანისის ხეობების დამაკავშირებელი გზა, რომელიც როგორც ჩანს, უძველესი დროიდანვე მოქმედებდა⁷. ზემოთ აღნიშნულ გზებზე შემონახული მნიშვნელოვანი ძეგლები, როგორცაა თვალედი ხიდი მდ. დამბლუტზე ბალიჭის მახლობლად, ბუჩუკუნის ციხე კაზრეთის მიდამოებში და სხვა მატერიალური კულტურის ნაშთები მოწმობენ, რომ ეს გზები ინარჩუნებდა თავის მნიშვნელობას შუა საუკუნეების მთელ მანძილზე.

კაზრეთის ხეობაში შემონახულია როგორც ადრე შუა საუკუნეებში ქრისტიანობის გავრცელებასთან დაკავშირებული თვითმყოფადი კულტურის ძეგლები — სტელები, ქვაჯვრები, ასევე საქართველოს პოლიტიკური და ეკონომიკური აღმავლობის ეპოქაში შექმნილი ხელოვნების შედეგები — სამების ეკლესია და სათხის ანსამბლი⁸.

ვიდრე ამ ეკლესიებს განვიხილავდეთ, გვინდა შევჩერდეთ დ. კაზრეთის

⁴ დ. ბერძენიშვილი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან, თბ., 1979, გვ. 21.

⁵ ნ. ბერძენიშვილი, ისტორიული გეოგრაფიისათვის, „ისტორიული გეოგრაფიის კრებული“ I, თბ., 1960, გვ. 14.

⁶ ლ. მუსხელიშვილი, დმანისი (ქალაქის ისტორია და ნაქალაქარის აღწერა), შოთა რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურა, თბ., 1938, გვ. 327—329.

⁷ დ. ბერძენიშვილი, ბოლნისის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, II, თბ., 1964, გვ. 19, 39.

⁸ ეს ძეგლები სპეციალურად შეისწავლა ხელოვნებათმცოდნეობის კანდიდატმა ვ. დოლოძემ. იხ. მისი, კაზრეთის ხეობის ორი ხუროთმოძღვრული ძეგლი, ჟურნ. „ძეგლის მეგობარი“, თბ., 20, 1970.

განაპირას თანამედროვე სასაფლაოზე აღმართულ, დარბაზული ტიპის თლილი ქვის არათანაბარი წყობით ნაგებ უსახო ეკლესიაზე, რომლის კედლებში ჩაშენებულია ტოლმკლავა ჯვრისგამოსახულებიანი ქვები. ეკლესიის ეზოში გდია ადრექრისტიანული ხანის რელიეფებით შემკული სტელა (ტაბ. VI). საგანგებოდ შერჩეული ამალღებული გორაკი ცაცხვის ხით, აქვე აღმართული სტელა — ადრეული ხანის საკულტო ადგილის ერთიან სურათს ქმნის.

სამეხის ეკლესია მდებარეობს მდ. კაზრეთულას მარჯვენა ნაპირზე, კაზრეთის აღმოსავლეთ ბოლოში, კარიერისაკენ მიმავალი გზის პირას. მიუხედავად იმისა, რომ ტაძარმა საგრძნობი რესტავრაცია განიცადა, თავისი მდიდრული დეკორით, ფაქიზად დამუშავებული ქვის წყობით და აზიდული პროპორციებით, იგი მეტად სასიამოვნო შთაბეჭდილებას ახდენს (ტაბ. 1—III).

ეკლესია დიდხანს მოუვლელი იყო, რამაც გამოიწვია ფრესკების დაღუპვა. 1969 წ., როცა პირველად ვინახულეთ ეკლესია, აფსიდაში ჯერ კიდევ კარგად მოჩანდა მკვეთრ მოლურჯო-მოიისფრო ფონზე ეკლესიის მამათა მწკრივი პირველ რეგისტრში, ხოლო მეორეში — მოციქულთა წაგრძელებული ფიგურები ღვთისმშობლით ცენტრში⁹.

კაზრეთის სამება დიდი დარბაზული ტიპის ეკლესიაა მინაშენებით¹⁰. მთელი ნაგებობა დაბურული ყოფილა კერამიკული ლორფინის ორფერდა სახურავით.

ეკლესიის გეგმა წარმოადგენს სწორკუთხედს, აღმოსავლეთით ნახევარწრიული ღრმა აფსიდით, რომლის ჩრდილოეთით და სამხრეთით გვერდითი სადგომებია გამართული. ეკლესიას ორი შესასვლელი აქვს, ჩრდილოეთით და დასავლეთით.

ეკლესიის კამარა და სამხრეთი ნაწილი ჩამონგრეულია. ინტერიერის შემორჩენილი ნაწილი შთაბეჭდილებას ახდენს საერთო აზიდული ფორმებით, ძლიერი სამსაფეხურიანი პილასტრებით. ამასთან ერთად თუ გავითვალისწინებთ მოხატულობასაც, რომელსაც ინტერიერის მხატვრულ ჩანაფიქრში განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა, შეიძლება წარმოვიდგინოთ მთელი ინტერიერის საზეიმო განწყობა.

როგორც აღვნიშნეთ, ეკლესიას აქვს მდიდრული დეკორი, განსაკუთრებით არის შემკული დასავლეთის და ჩრდილოეთის ფასადები, საიდანაც ეკლესიას ერთადერთი მისადგომი ჰქონდა. დასავლეთის ფასადზე ფართო ორნამენტული კარნიზის ქვემოთ ლილვებით და მდიდრული ორნამენტით მოჩარჩოებულ ორ სარკმელს შორის მოქცეულია დიდი ჯვარი, რომლის სიმეტრიის ღერძი მთავრდება ასეთივე მდიდრული ორნამენტით შემკული პორტა-

⁹ ძეგლის სავალალო მდგომარეობის შესახებ გამოქვეყნდა წერილი ჩვენი თანაავტორობით „მეტი ყურადღება დმანისის რაიონის კულტურის ძეგლთა დაცვას“, ჟურნ. „ძეგლის მეგობარი“, 20, 1970.

¹⁰ ძეგლის აღწერისას ჩვენ მთლიანად მივეყვებით ვ. დოლიძის ნაშრომს „კაზრეთის ხეობის ორი ხუროთმოძღვრული ძეგლი“, ჟურნ. „ძეგლის მეგობარი“, 20, თბ., 1970.

ლით. ამავე კედელში აქა-იქ ასიმეტრიულად ჩაშენებულია სხვადასხვა რელიეფი, მათ შორის ერთი რელიეფი მთავარანგელოსის გამოსახულებით, მეორე — ლომის გორელიეფი, მესამე — დაბალრელიეფური ქვა ოთხფურცლა ვარდულით და სხვა. ეს რელიეფები არც სტილით, არც ფასადზე თავისი ადგილით, არ ეთანხმება ეკლესიის დანარჩენ დეკორს, რაც გვაფიქრებინებს, რომ ისინი კედელში ჩაუშენებიათ ეკლესიის შეკეთების დროს. შესაძლოა ეკლესიის შეკეთების თარიღზე მიგვითითებდეს ნიკოლოზ ბოლნელის 1672 წ. წარწერა. იგი შესრულებული ყოფილა კედელზე შავი მელნით. წარწერა გადმოუწერია ალ. ჯამბაკურ-ორბელიანს 1846 წ.¹¹. ექვ. თაყაიშვილს მოჰყავს ამ წარწერის ტექსტი: „მოიხსენე უფალო წიაღსა შა ცხოვრებასა ბატონი-შვილი ბოვანელი (sic) მთავარეპისკოპოსი ნიკოლოზ წმინდასა ამას მონასტერსა... ჩემის მამის და დედის ბატონის ელენეს შესანდობლად და ჩემის ცოდვილის თავის მოსახსენებლად. ვინცა ამა მონასტერსა შიგან უამსა შეხვიდეთ შენდობას ეტყოდეთ ღმრთის მიმართ — ქესტნი¹². წარწერაში მოხსენებული ნიკოლოზ მთავარეპისკოპოსი ნიკოლოზ ბოლნელია, რომელიც ცნობილია ბოლნისის ტაძრის სამრევლოს წარწერიდან. ამის გამო ექვ. თაყაიშვილმა დაასკვნა, რომ ტაძარი აგებულია XVII ს. მეორე ნახევარში ნიკოლოზ ბოლნელის მიერ. როგორც შემდეგ გამოირკვა, ტაძრის აგების ხანა XIII ს. პირველი მეოთხედია, ნიკოლოზ ბოლნელს კი, ჩვენი აზრით, ტაძარი შეუკეთებია, რაზედაც დასავლეთის ფასადზე ზოგიერთი რელიეფის ხასიათი მიგვანიშნებს.

ეკლესიის მოხატულობიდან შემორჩენილია მხოლოდ ორნამენტული სახეები შესასვლელებზე და მოხატულობის უმნიშვნელო კვალი ჩრდილო კედელზე. თავის დროზე ეკლესია მთლიანად უნდა ყოფილიყო მოხატული, როგორც ჩვეულებრივ განვითარებული შუა საუკუნეების ეკლესიები.

განსაკუთრებით ლამაზია კაზრეთის ეკლესია გარედან. მოყვითალო ნათალი ქვით ნაგები კედლების ქვედა რიგს ბაცი მწვანე ზოლი გასდევს. მორთულობა მდიდრულია, მაგრამ ზომიერი. შემკულია მხოლოდ კარნიზი, სარკმლები, პორტალები და ჯვარი დასავლეთის ფასადზე.

ტაძარი გარშემორტყმულია მრგვალკოშკებიანი გალავნით, რომლის შიგნით რამდენიმე შენობა დგას. მათ შორის ერთი საოსტიგნე, რაც იმაზე მიგვითითებს, რომ აქ მონასტერი იყო.

ნასოფლარები ტაძრის გარშემო, უნდა ვიფიქროთ, თავის დროზე მონასტრის მეურნეობას ემსახურებოდნენ. ერთ-ერთი მათგანი უნდა ყოფილიყო

¹¹ წარწერის ტექსტი დაცულია ალ. ჯამბაკურ-ორბელიანის ხელნაწერში, საქ. მეცნ. აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდში H—2490.

¹² ექვ. თაყაიშვილი, სომხით-საორბელოს ძეგლების წარწერები, ნაწ. 2, თსუ შრ., 43, 1951. გვ. 156.

სოფელი ისპიანი, რომლის საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობანი გაითხარა სამების ეკლესიის მახლობლად¹³.

გვიან ტაძრის ეზოში სასაფლაო გაუმართავთ. შემორჩენილი საფლავის ქვები ორნამენტის მიხედვით გვიან შუა საუკუნეებს განეკუთვნება. ერთ-ერთ საფლავის ქვაზე ამოკაწრულია მხედრული წარწერა (ტაბ. XXXV).

კაზრეთულას მარცხენა ნაპირზე მალა, ტყიან ფერდობზე დგას მეორე შესანიშნავი ძეგლი — სათხის ეკლესია, შემკული მდიდარი დეკორითა და წარწერებით (ტაბ. IV).

ამ ძეგლის შესწავლას განსაკუთრებული ამაგი დასდო ქართული კულტურის დიდმა მკვლევარმა ექვ. თაყაიშვილმა¹⁴. მან პირველმა ვრცლად აღწერა ტაძარი, გადმოიღო წარწერები და მიუხედავად დიდი სიძნელეებისა თბილისში ჩამოიტანა მისი კანკელი (იგი ამჟამად თბილისში ქართული ხელოვნების მუზეუმშია დაცული). სათხის კანკელი დიდ ინტერესს იწვევს როგორც თავისი მხატვრული დეკორით, ისე წარწერით, რომელშიაც მეფე ლაშა გიორგია მოხსენებული (ტაბ. V) და რომელიც XIII ს. დასაწყისით თარიღდება. ტაძრის ფასადებზე წარწერები X—XI სს. თარიღდება, XVII ს. კი შემოინახა ზურაბ ზურაბიშვილის წარწერა სათხის ჩრდილო-აღმოსავლეთის ეკვდერის სარკმელთან¹⁵.

სათხე ადგილის სახელია, რომელიც შემდეგ ტაძრის სახელს დაუკავშირდა. სახელი პირველად გაიხარა ექვ. თაყაიშვილმა¹⁵. მართლაც სათხე იმ ტოპონიმთა ჯგუფში უნდა შედიოდეს, რომლებიც გავრცელებულია ქვემო ქართლში — სატრედო, კატავეთი, სახუნდარი და სხვა¹⁶.

სათხის ეკლესია ამჟამად საგანგებოდ შესწავლილია ხელოვნებათმცოდნის ვ. დოლიძის მიერ¹⁷. როგორც ირკვევა, იგი რამდენიმე ეპოქის შემოქმედების ნაყოფია, რომელთაგან უადრესი ადრე შუა საუკუნეებს განეკუთვნება, ხოლო უგვიანესი — XVI—XVII სს.

ეკლესია წარმოადგენს X—XI სს. დარბაზული ტიპის ნაგებობას, რომელიც დგას ერთსაფეხურიან ცოკოლზე. ნაგებია მოყვითალო ქვის დიდი კვადრებით, რომელთა ჰორიზონტალური სწორხაზოვნება მკაცრად დაცულია. ეკლესიას სამი მხრიდან სხვადასხვა დროის მინაშენები აქვს: ჩრდილოეთით—

¹³ გ. ნ ა ს ი ძ ე, რუსთაველის ხანის გლეხის სახლ-კარის განათხარი ქვემო ქართლში, კრებ. „ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები“, 1, თბ., 1969.

¹⁴ ექვ. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 161.

¹⁵ პირველი ცნობა ამ ეკლესიის შესახებ მოგვეპოვება ალექსანდრე ვახტანგის ძის ჯამბაყურ ორბელიანის ჩანაწერებში (1846 წ.). რომლებიც გამოაქვეყნა ექვ. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ მ ა თავისი „მოგზაურობის შედეგებთან ერთად“.

¹⁶ დ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, ბოლნისის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები, საქ. ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, II, გვ. 11.

¹⁷ ვ. დოლიძე, სათხის ხუროთმოძღვრული ძეგლი, კრებული „ქართული ხელოვნება“, 7, 1971, გვ. 131—162.

ეკვდერი, სამხრეთით — სტოა კარიბჭით, დასავლეთით — ისევ ეკვდერი. ამათ-
გან ჩრდილოეთის ეკვდერი უძველესია.

ნაგებობის ძირითადი ნაწილი წაგრძელებული სწორკუთხედია, აღმო-
სავლეთით ღრმა ნახევარწრიული აფსიდით, რომლის ორივე მხარეს კედელ-
ში პატარა სადგომები — სამკვეთლო და სადიაკვანეა მოწყობილი. ნაგებობა
გადახურულია ცილინდრული კამარით და დაბურული ყოფილა კრამიტის
ორფერდა სახურავით.

ეკლესიას შესასვლელები დასავლეთიდან და სამხრეთიდან აქვს. მოგვიან-
ებით სამხრეთიდან ეკლესიას სტოა მიუშენეს და ეს შესასვლელი სტოაში
მოხვდა. ეკლესიას გარს ერტყა დიდი ქვებით მშრალ წყობაზე ნაგები გალავ-
ანი, რომელიც ამჟამად მხოლოდ აქა-იქ მოჩანს. გალავანს შესასვლელი და-
სავლეთიდან უნდა ჰქონოდა, რადგანაც ეკლესიას მისადგომი მხოლოდ და-
სავლეთიდან აქვს.

დღეს ქართული კულტურის აღმავლობის ეს დიდებული ძეგლი უხვად
შემკული წარწერებითა და რელიეფური ორნამენტით, განადგურების პირამ-
დეა მიყვანილი. მისი კამარები ჩაქცეულია, კედლები ჟანგმოდებული და და-
ხეთქილი, ფრესკები გადარეცხილა და თითქმის უკვალოდ გამქრალა. ტაძრის
ეზო მოფენილია დანგრეული გალავნის ქვებით.

XV საუკუნიდან კაზრეთის ხეობა დიდი სათავადოს — საბარათიანოს —
ტერიტორიაში შედიოდა. XV—XVII საუკუნეებში საბარათიანო რამდენიმე
სათავადოდ დაიშალა¹⁸. ამ ხეობაში მდებარე მიწები, სათხიდან მოყოლებუ-
ლი კაზრეთამდე მაინც, სარდალ ზურაბს ერგო, რომელმაც აქ, სამტრედოში
გაიშენა რეზიდენცია. ასე ჩაეყარა საფუძველი ზურაბიშვილების სათავადოს,
რომელიც თავისი ხანმოკლე არსებობის მანძილზე საკმაოდ ღონიერი და მდი-
დარი იყო. XVIII ს. ბოლოსათვის გაურკვეველი მიზეზების, შესაძლოა ლე-
კიანობის გამო საზურაბიშვილო დამცრობილა და 1792 წ. უკვე გაღარიბებუ-
ლი სიმონ ზურაბიშვილი თავის შვილს ზაალს ავედრებს გიორგი ბატონი-
შვილს¹⁹.

როგორც ჩანს, ამ დროისათვის კაზრეთის ხეობაში ჯერ ყიზილბაშობის,
შემდეგ ოსმალთების და ბოლოს ლეკიანობის შედეგად ადგილობრივი მოსახ-
ლეობა თანდათან განადგურდა. თუ 1721 წ. აღწერის მიხედვით ზურაბიშვი-
ლებს 100 კომლი გლეხი და 8 აზნაური ჰყავდათ დმანისისა და ქციის ხეობა-
ში, 1792 წ. კი — 24 სოფელი, 1846 წ., როდესაც ალ. ორბელიანი თავისი მეუღ-
ლითა და სიდედრით (რომელიც ზურაბიანთ ქალი იყო), ესტუმრა კაზრეთის
ხეობას, ეს მხარე უკვე გაპარტახებული იყო. „ეს გაოხრებული სოფელი რომ

¹⁸ გ. ჯამბურია, ქართული ფეოდალური ურთიერთობის ისტორიიდან (სომხით-საბა-
რათიანოს სათავადოები), თბ., 1955, გვ. 58.

¹⁹ თ. ქორდანია, საქართველოს სიძველენი, ექვ. თაყაიშვილის რედაქციით I, 1899,
გვ. 437, 368.

დაინახა“... „სადაც ტყეს მიეკრა ის ზურაბიანთ სასახლე და დიდრონი კაკ-
ლებიც იყო ამოსული შიგა, ქალი მწარედ ატირდა და თავიანთ ზურაბიანთ
აყვავებულ დროსა წარმოიდგენდა“²⁰.

ჩვენი საუკუნის დამდეგს, როდესაც ექვ. თაყაიშვილმა იმოგზაურა, კაზ-
რეთის ხეობაში, ქობულაშვილებს აქ მოურავი ჰყოლიათ²¹. მათი სასახლე ახ-
ლაც დგას კაზრეთში.

ამჟამად კაზრეთის ხეობაში მიმდინარეობს წიაღისეული საბადოების მო-
პოვება. ამასთან დაკავშირებით მთელ ხეობაში წარმოებს გრანდიოზული სა-
მუშაოები, ხოლო დ. კაზრეთში და მის მახლობელ ტერიტორიაზე შენდება
ქ. მადნეული. 1981 წ. დღემდე იგი თანდათან იზრდება და იკავებს ახლო-
მახლო მდებარე სახნავ-სათესებს, ტყეებს, სოფლებს და ნასოფლარებს.

კაზრეთისა და მისი მახლობელი სოფლების შესახებ წერილობითი ცნო-
ბები გვიან შუა საუკუნეებამდე არ მოგვეპოვება, მაგრამ ამ კუთხის წარსუ-
ლი ცხოვრების აღდგენა შესაძლებელი ხდება არქეოლოგიური ძეგლების მი-
ხედვით, რომლებიც მრავლად შემოგვინახა კაზრეთის მიწამ.

კაზრეთის მიდამოებში არქეოლოგიური გათხრები დაიწყო მადნეულის
სამთოგამამდიდრებელი კომბინატის სამუშაოებთან დაკავშირებით 1964 წლი-
დან. იქ აღმოჩენილ ძეგლებს და მათ მნიშვნელობას ჩვენ საგანგებოდ ქვე-
მოთ შევხებით, აქ კი გვინდა აღვნიშნოთ, რომ არქეოლოგიური მასალების
მიხედვით, კაზრეთის ხეობაში ცხოვრება მიმდინარეობდა ძველი ქვის ხანი-
დან დღემდე²².

თავდაპირველად არქეოლოგიურ სამუშაოებს ატარებდა აკად. ი. ჯავა-
ხიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიის და ეთნოგრაფიის ინსტიტუ-
ტის ექსპედიცია ი. გრძელიშვილის (ხელმძღვანელი), ჯ. ამირანაშვილისა და
გ. ნასიძის მონაწილეობით²³.

1970 წლიდან დღემდე მადნეულის სამთო-გამამდიდრებელი კომბინატის
ტერიტორიაზე სამუშაოებს აწარმოებს აკად. ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს
სახელმწიფო მუზეუმის კაზრეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია (მ. სინაური-

²⁰ ექვ. თაყაიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 166.

²¹ იქვე.

²² ნ. ბერძენიშვილი, ხრამის ხეობის პალეოლითური ძეგლები, მასალები საქ. და
კავკასიის არქეოლოგიისათვის, III, თბ., 1963, გვ. 10—11.

²³ ი. გრძელიშვილი, ჯ. ამირანაშვილი, 1964 წ. მადნეულის „სარკინეთის“
გათხრები, XIX სამეცნიერო სესია, მიძღვნილი 1964 წ. საველე არქეოლოგიური სამუშაოებისადმი,
მოკლე ანგარიშები, თბ., 1965; ი. გრძელიშვილი, ჯ. ამირანაშვილი, გ. ნასი-
ძე, 1965 წ. მადნეულის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები, XV სამეცნიერო სესია, მიძღ-
ვნილი 1965 წ. საველე არქეოლოგიური სამუშაოების შედეგებისადმი, მოხსენებათა ანოტაციები,
თბ., 1966; ი. გრძელიშვილი, ჯ. ამირანაშვილი, გ. ნასიძე, 1966 წ. მადნეულის
არქეოლოგიური ექსპედიციის ძირითადი შედეგები, XVI სამეცნიერო სესია, მიძღვნილი 1966 წ.
საველე არქეოლოგიური გამოკვლევების შედეგებისადმი, მოკლე ანგარიშები, თბ., 1967.

ძის ხელმძღვ.)²⁴. სხვადასხვა დროს ექსპედიციის შემადგენლობაში შედიოდნენ: ი. კიკვიძე, თ. ბერიძე, გ. ავალიშვილი, რ. დოლაბერიძე, გ. კიკნაძე, ნ. აფხაზავა, ლ. გვრიტიშვილი, ნ. ქანთარია, გ. გიუნაშვილი, კ. კახიანი, მ. გოცაძე, მ. ლაბაძე, ლ. ხვედელიძე, მ. მიქაძე, ვ. ართილაყვა, ი. მდივანი, მ. შარაშიძე, ზ. ფაჩუაშვილი, ნ. ველიაშვილი და ც. თურქიაშვილი.

წინამდებარე ნაშრომი უმთავრესად საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის კაზრეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის შედეგებს შეიცავს.

²⁴ საქ. სახ. მუზეუმის ექსპედიციის შედეგები გამოქვეყნებულია: მ. სინაურიძე, კაზრეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის ანგარიში, საქ. სახ. მუზეუმის ექსპედიციების ანგარიშები, III—1975, IV—1976, V—1977, VII—1983; მ. სინაურიძე, კაზრეთის ექსპედიცია, 1971 წ. არქეოლოგიური აღმოჩენები, მოსკოვი, 1972; მ. სინაურიძე, თ. ბერიძე, კაზრეთის ხეობის ანტიკური და ადრეფეოდალური ხანის ძეგლები, ჟურნ. „ძეგლის მეგობარი“, თბ., 1971; მ. სინაურიძე, გ. გიუნაშვილი, კაზრეთის გვიანბრინჯაოს და ადრერკინის ხანის სამარხები, საქართველოს სახ. მუზეუმის მოამბე, XXXII—B, თბ., 1976, მ. სინაურიძე, ბოლნისის რაიონის არქეოლოგიური შესწავლის შედეგები, თბ., 1977; მ. სინაურიძე, კაზრეთის ხეობის გვიანბრინჯაოს და ანტიკური ხანის ძეგლები, ქართული ხელოვნებისადმი მიძღვნილი IV საერთაშორისო სიმპოზიუმი, თბ., 1983 (რუსულ და ფრანგულ ენებზე).

ბრინჯაოს ხანის ძეგლები კაზრეთის ხეობაში

1. აღრე და შუაბრინჯაოს ხანის ძეგლები

აღრებრინჯაოს ხანის ძეგლი კაზრეთის ხეობაში აღმოჩნდა 1973 წ. რკინიგზის ძველ სადგურთან პურის ქარხნის მშენებლობის დროს. სამწუხაროდ, შენობის საძირკვლის გათხრის დროს მშენებლებს ეს ძეგლი შეუმჩნეველი დარჩათ და მხოლოდ შემდეგ, როდესაც საძირკველში დამატებით გაითხარა ორმოები ბეტონის კოლონებისათვის, ერთ-ერთ ორმოში 1 მ სიღრმეზე გამოვლინდა ნასახლარის ნაშთი*.

კულტურული ფენა შეიცავდა ნაცარ-ნახშირიან მიწას, საქონლის დამწვარი ძვლებითა და თიხის სხვადასხვა ჭურჭლით, რომელთაგან აღსანიშნავია შავპრილა ვარდისფერსარჩულიანი კერამიკა. საყურადღებოა, რომ ერთ-ერთ ძვალზე შემორჩენილი იყო მომწვანო ლაქა — ბრინჯაოს ნივთის კვალი. ჭურჭლები იდგა თიხატკეპნილ იატაკზე, ერთ-ორ შემთხვევაში დიდ ჭურჭელში ჩადგმული პატარა ჭურჭლით. იქვე აღმოჩნდა შვერილიანი კერის ფრაგმენტი. კულტურული ფენა ვრცელდებოდა ორმოს გარეთ, გადიოდა კოლონის საძირკვლის ქვეშ. ერთ ადგილას თიხატკეპნილზე შემონახული იყო ბზენარევი ალიზის ნარჩენები. ამ ფენის გავრცელების არის დადგენა კოლონის საზღვრებს გარეთ შეუძლებელი აღმოჩნდა, რადგან სამშენებლო სამუშაოები აქ დამთავრებული იყო. ამდენად, ნასახლარის შესახებ შეიძლება ვიმსჯელოთ მხოლოდ შემორჩენილი ნაშთების მიხედვით. ალიზისკედლებიანი თიხატკეპნილი იატაკი შეიძლება ჰქონდა როგორც საცხოვრებელ და სამეურნეო, ისე საკულტო ნაგებობას. ამ უკანასკნელის სასარგებლოდ შესაძლოა ლაპარაკობდეს შვერილიანი კერა და ერთმანეთში ჩალაგებული სხვადასხვაგვარი ჭურჭელი. აქ აღმოჩენილი კერამიკული ნატეხებიდან აღდგა ოთხი ჭურჭელი. დანარჩენი წარმოადგენს ამა თუ იმ ჭურჭლის ფრაგმენტებს.

* აღრებრინჯაოს ხანის კულტურული ფენა შევამჩნიეთ, როდესაც მეთვალყურეობას ვუწევდით მშენებლობას გვიანბრინჯაოს და აღრეკინის ხანის სამარხების აღმოჩენასთან დაკავშირებით.

1. რუხი ფერის დიდი ჭურჭელი, ცეცხლში მოხვედრის შედეგად ალაგ-ალაგ შავლაქებიანი. სფერული ფორმის, ბრტყელი ძირით, მაღალი და ფართო ყელით, მხრებს ქვემოთ შებმული ნახევარსფერული ყურებით, ზომ.: სიმ. — 42 სმ; მუცლის დიამ. — 32,5 სმ; ყელის დიამ. — 11 სმ; ძირის დიამ. — 11 სმ.

2. ქილისებრი ჭურჭელი შავპრიალა ზედაპირით, ვარდისფერსარჩულიანი, ფართოყელიანი, გამობერილი მუცლით, პატარა ბრტყელი ძირით, ორი ნახევარსფერული ყურით. ზომ.: სიმ. — 24 სმ, ყელის დიამ. — 17,5 სმ, მუცლის დიამ. — 24,5 სმ, ძირის დიამ. — 9,5 სმ (ტაბ. VII, 1).

3. პატარა ქოთანის, რუხი ფერის, ფორმით ზემოთ აღწერილი ჭურჭლის მსგავსი, ერთი ნახევარსფერული ყურით, ზომ.: სიმ. — 10,5 სმ, პირის დიამ. — 10,5; მუცლის დიამ. — 13 სმ; ძირის დიამ. — 4,5 სმ.

4. ჯამი, რუხი ფერის, გაპრიალებული ზედაპირით, მომრგვალებული გვერდებით და მათზე სიმეტრიულად მიძერწილი ორ-ორი კობით. ზომ.: სიმ. — 8,7 სმ, პირის დიამ. — 14 სმ, უდიდესი დიამ. — 14 სმ, ძირის დიამ. — 5,6 სმ.

აღდგენილი ნატეხებიდან საყურადღებოა ფართოპირიანი დაბალი დოქის ნაწილი, შავპრიალა ზედაპირითა და ვარდისფერი სარჩულით და ამავე ფორმის რუხი ფერის თხელკედლიანი ჭურჭელი ნახევარსფერული ყურით.

ზემოთ აღწერილი ჭურჭელი მათი ფორმისა და დამზადების ტექნიკის მიხედვით მტკვარ-არაქსის კულტურისათვის არის დამახასიათებელი. მაშასადამე, ეს ნასახლარი შეიძლება ადრებრინჯაოს ხანით დათარიღდეს, დაახლოებით ძ. წ. ა. III ათასწლეულით.

რაც შეეხება კაზრეთის ადრებრინჯაოს ხანის ნამოსახლარის ლოკალურ თავისებურებებს, მის მიკუთვნებას მტკვარ-არაქსის კულტურის ამა თუ იმ ჯგუფისათვის, მასალების უკმარისობის გამო ჯერჯერობით ეს შეუძლებლად მიგვაჩნია. მიუხედავად ამისა, შეიძლება გამოითქვას ზოგიერთი მოსაზრება, რომელიც მომავალში უნდა გულდასმით შემოწმდეს.

ვფიქრობთ, ზედაპირის გაპრიალების, სარჩულის მიღების მაღალი ტექნოლოგიის, ფორმების დახვეწილობის, ჭურჭლის ცალკეული ნაწილების მკვეთრი გამოყოფის, ერთ და ორყურიანობასთან ერთად სამყურიანობის, ჭურჭლის ძირის სიმცირობის მიხედვით, აღწერილი მასალები მიეკუთვნება ადრებრინჯაოს ხანის მეორე პერიოდს, უფრო სწორედ, პირველი პერიოდის დასასრულს (კუშნარიძეს და ჩუბინაშვილის კლასიფიკაციის მიხედვით)¹.

შუაბრინჯაოს ხანის ძეგლები კაზრეთის ხეობაში ორი შემთხვევითი მონაპოვრით განისაზღვრება. ერთი მათგანი დადასტურებულია სოფ. ბალიჭებში, ზედა უბანში, წყაროს ზემოთ მთაში, ფერმის მიწებზე, ე. წ. „სიპქვიებში“. აქ აღმოჩენილი ქვაყუთები ექსკავატორს დაუზიანებია; ქვები ადგილიდან დაუძრავს, სამარხები გადაუთხრია, რის შედეგადაც ადამიანის ძვლე-

¹ К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинашвили, Древние культуры Южного Кавказа, Л., 1970.

ბი და ჭურჭლის ნატეხები მიმოუფანტავს სამარხების გარშემო. ჩვენ შევძელით აღგვერიცხა 4 სამარხის ნაშთი. ადგილის დაზვერვამ დაგვარწმუნა, რომ სურათი არ იყო სავსებით ნათელი. ძეგლი საგანგებო შესწავლას მოითხოვდა. რაც შეეხება აქ აღმოჩენილ კერამიკას, იგი ფორმისა და დამზადების ტექნიკის მიხედვით (შავი, ღიაფერისსარჩულიანი კერამიკა) შუაბრინჯაოს ხანას ეკუთვნის.

ამავე დროით თარიღდება ვარდისფრად გამომწვარი თიხის ფილა, რომელსაც მომრგვალებულ კალთებზე კოპები უზის. ის აღმოჩნდა კაზრეთის № 1 მიკრორაიონში რვასართულიანი სახლების ერთ-ერთი კორპუსის მშენებლობის დროს. მშენებელთა სიტყვით, ჭურჭელი ნაპოვნი იყო მძლავრ კულტურულ ფენაში, რომელიც შეიცავდა სხვადასხვაგვარი კერამიკის ნატეხებს, ნაცარ-ნახშირიან მიწას და თიხატყეპნილ იატაკს.

როგორც ვხედავთ, კაზრეთის ხეობაში ადრე და შუაბრინჯაოს ხანის მასალები მეტად მწირია. ამას გარდა, ამ ძეგლების აღმოჩენა შემთხვევით ხასიათს ატარებს და არცერთი მათგანი საგანგებოდ შესწავლილი არ ყოფილა.

§ 2. გვიანბრინჯაო — ადრერკინის ხანის ორი სამაროვანი

როგორც კაზრეთის ხეობაში აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალებიდან ირკვევა, გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანაში აქ ცხოვრება განსაკუთრებული ინტენსივობით მიმდინარეობდა. კაზრეთის ხეობა თავისი კლიმატურ-გეოგრაფიული და სამეურნეო პირობებით გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის მესაქონლე და მეტალურგი ტომებისათვის მეტად ხელსაყრელი უნდა ყოფილიყო. სწორედ ამით უნდა აიხსნას, რომ კაზრეთში ერთმანეთის პირდაპირ, ხევის ორივე ნაპირზე, ამ დროის ორი დიდი სამაროვანია მიკვლეული. ერთი — მდ. კაზრეთულას და მაშავერის მარჯვენა ნაპირზე, ხევიდან საკმაოდ მაღლა და მეორე — მდ. კაზრეთულასა და მაშავერას შორის ქარაფიან კონცხზე. საინტერესოა, რომ ორივე სამაროვანი ადგილობრივ მოსახლეობაში „ველების“ სახელით არის ცნობილი. ამათგან ერთს უბრალოდ „ველები“ ერქვა, მეორეს კი — „თელების ველი“. ორივე სამაროვანი აღმოჩნდა სამშენებლო სამუშაოების დროს და ორივეს შესწავლა მიმდინარეობდა ამ სამუშაოების კვალდაკვალ. „ველების“ სამაროვანი კაზრეთის მოსახლეობის მიერ უკვე კარგა ხანია ათვისებული იყო და არქეოლოგიურად მხოლოდ მისი იმ ნაწილის შესწავლა მოხერხდა, რომელიც ახალმშენებლობის დროს გამოვლინდა, „თელების ველების“ სამაროვანი პარკის მშენებლობამდე თითქმის ხელუხლებელი იყო (ე. ი. დღევანდლამდე. შუა საუკუნეებში სამაროვანზე, როგორც შემდეგ ვნახავთ, გაუმართავთ სამოსახლო).

განვიხილოთ ეს სამაროვნები ცალ-ცალკე.

„ველების“ სამაროვანი გამოვლინდა 1973 წ. კაზრეთში (მადნეულში) რკინიგზის ძველ სადგურთან სამშენებლო სამუშაოების წარმოების დროს.

არქეოლოგიურ მასალას მშენებლები წააწყდნენ მუშაობის პროცესში. როგორც გამოირკვა, მასალა ეკუთვნოდა ორმოსამარხებს, რომელთა ნაწილი განადგურდა პურის ქარხნის მშენებლობის დროს. სამწუხაროდ, მასალის ერთი ნაწილი მაშინვე დაკარგულა.

ახლად აღმოჩენილი ძეგლის შესწავლას დაუყოვნებლივ შეუდგა კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია. გადაწყდა პირველ რიგში გათხრილიყო ის სამარხები, რომლებიც სამშენებლო ორმოს მახლობლად მდებარეობდნენ და რომელთაც ამის გამო უახლოეს მომავალში განადგურება ელოდათ.

სამაროვანი მდებარეობს მდინარე მაშავრის მარჯვენა ნაპირზე, მას უკავია 1,5 ჰა. მშენებელთა სიტყვით, საძირკვლის თხრისას უნდა დაზიანებულიყო დაახლოებით ხუთი-ექვსი სამარხი.

ექსპედიციამ გათხარა ოთხი სამარხი. ისინი მდებარეობდნენ სამაროვნის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, მშენებარე ობიექტიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით, სასაძირკვე ორმოს ზემოთ.

ორმოსამარხი № 1. დამხრობა $W-O$, თავით O , ორმოსამარხი გადარეცხილი იყო და აღმოჩნდა ადამიანის ძვლების მხოლოდ რამდენიმე ფრაგმენტი. თავის ქალის ფრაგმენტები SO კუთხეში დადასტურდა. მიცვალებულის პოზის დადგენა გაძნელდა, მაგრამ სავარაუდოა, იგი კიდურებმოხრილი წოლილიყო მარჯვენა გვერდზე. მიცვალებულს თავთან ედგა თიხის ორი ჭურჭელი: დიდი დოჭი და ჭინჭილა. აქვე, თავის არეში, მოიკრიფა სარდიონის, ფერადი და თეთრი პასტის მძივები. ორმოს სამხრეთ კედელთან დაცული იყო ხის ნაშთი, რომელიც კევრის კოხებს შეიცავდა.

ორმოსამარხი № 2. დამხრობა $N-S$, თავით N , სამარხში დადასტურდა ხის ყუთის არსებობა. მიცვალებული იწვა მარჯვენა გვერდზე, კიდურებმოხრილი. ორმოსამარხში აღმოჩნდა ორი დიდი დოჭი, ორივე მიცვალებულის ფეხებთან ეწყო. მათ შორის ეყარა მსხვილფეხა ცხოველის კბილები და თავის ქალას ფრაგმენტი. სამარხის NO კუთხეში ძლიერ დაშლილი შუბისპირი იდო ($1-20$ სმ. რკინის ნივთების ზომები და ფორმები ძირითადად ველზეა ფიქსირებული), NW კუთხეში კი — აყირაგებული ლანგარი, აღსანიშნავია, რომ ყველა ეს ნივთი ხის ყუთს გარედან ჰქონდა შემოწყობილი. მიცვალებულს თავქვეშ ჰქონდა ამოღებული ძლიერ დაშლილი შუბისპირი. ფეხებთან, ხის ყუთის SO კუთხეში, იდგა პატარა, ძლიერ დაზიანებული სარქველიანი კოჭობი.

ორმოსამარხი № 3. თავზე მოზვინული ჰქონდა ქვაყრილი. ძვლების ძლიერ დაშლილი ფრაგმენტები მოხვეტილი იყო ორმოს N კედლის მთელ სიგრძეზე. თავის ქალის ფრაგმენტები ორმოს SO კედლის კიდესთან, ორმოს იატაკიდან 35 სმ-ით მაღლა იყო. ქვედა ყბის ფრაგმენტები კი — ორმოს იატაკზე N კედელთან დადასტურდა. თუ ამ ფაქტს გავითვალისწინებთ, შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ მიცვალებული იწვა კიდურებმოხრილი, თავით SO ორმოსამარხი დამხრობილი იყო $NW-SO$. თიხის ჭურჭელი ჩამსხვრეული და ნაკლული იყო. მთლიანად აღდგა ცალყურა ქოთანის და პატარა კოჭობი.

ორმოსამარხი № 4 დამხრობა SO—NW, თავით SO, მას თავზე ქვაყრილი ჰქონდა. მიცვალებული იწვა კიდურებმოხრილი, მარჯვენა გვერდზე; თავთან ეწყო ოთხი თიხის ჭურჭელი: დიდი დოქი, ხელადა, ჯამი და სასმისი. მათ გვერდზე, ორმოსამარხის O კუთხეში. მსხვილფეხა ცხოველის თავის ქალა, მის ქვემოთ, მიცვალებულის ხელის მტევნებთან—ძლიერ დაშლილი მოღუნული რკინის დანა (1—33 სმ). მარცხენა ხელზე ეკეთა სამი სადა, თავებგადახსნილი ბრინჯაოს სამაჯური, მარჯვენა ხელზე კი—სარდიონის, ცისფერი და თეთრი პასტის მძივების სამაჯური. ყელის არეში აღმოჩნდა შედგენილდეროიანი ფიბულა, სამარხის SW კედლის გაყოლებით 20—25 სმ სიმაღლეზე შერჩენილი იყო ხის ნაშთი კეკრის კოხებით. მიცვალებულის ზურგსა და კეკრს შუა იდო რკინის დაშლილი სატევარი (1—35 სმ); მარჯვენა ფეხის წვივზე კი ედო პატარა სალესავი ქვა, თასმის გასაყრელი ნახვრეტით.

კაზრეთის სამაროვანზე წარმოდგენილია სამარხი ნაგებობის ორი ტიპი: ქვაყრილიანი და მიწაყრილიანი ორმოსამარხები.

ქვაყრილიან ორმოსამარხებს გეგმაში კუთხეებმომრგვალებული მოგრძო 0, 4—0, 5 მმ-იანი სისქის მიწის ფენა ჰქონდა დაზვინული, მიწის ზევით კი იყო ქვანაყარი, რომელიც 1,5—1,2 მმ-ს არ აღემატებოდა. ქვანაყარი განსაკუთრებით კარად შემოინახა № 4 ორმოსამარხმა. ქვანაყარი გადაცურებული იყო ორმოდან NO და მის მხოლოდ ნახევარს ფარავდა. ქვანაყარის ის მხარე, რომელიც თავიდანვე ყამირზე გაიმართა 0,4—0,5 მმ-ზე მაღლა იყო ვიდრე მისი SW, ორმოზე გამართული, ნაწილი გრძელი ქვებით დამრეცად იყო მიწყობილი. ჭირისუფლებს ორმო დაახლოებით 1 მ-ზე ჩაუჭრიათ, შემდეგ ჩაუწყვიათ ინვენტარი, გადაუხურავთ და პირამიდის მიწით ამოუვსიათ. ზედაპირზე რიყის ქვები და პატარა ლოდები, მათ ზევით კი გრძელი ქვები დაუწყვიათ. დროთა განმავლობაში ხის ძელების დაღპობას მოჰყოლია ძელებზე დაყრილი მიწის დაწევა და ქვების ორმოში ჩაცურება, რის გამოც ქვანაყარსაც აღნიშნული ფორმა მიუღია.

№ 4 ორმოსამარხის ხის ძელებით გადახურვაზე უნდა მიგვანიშნებდეს აქ აღმოჩენილი დოქი, რომელიც, როგორც ჩანს, ჩამოშლილ სახურავს ჩაუმტვრევია. რაც შეეხება შედარებით მცირე ზომის ჭურჭელს, რომლებმაც ჩვენამდის უვნებლად მოაღწიეს, ისინი დაუცავს ჰერიდან დალექილ მიწის ფენას.

ქვაყრილიან ორმოსამარხთა მსგავსი სამარხებძ, სკერთოდ, დამახასიათებელია გვიანბრინჯაო-აღრერკინის ხანისათვის: სამთავრო, ჩარდახი, ნარეკვაი, კასპი, გულგულა, მადნისჭალა და სხვ.

მკვლევართა აზრით, ამ სამარხთა უმეტესობის გადასახურავად ხის მასალაა გამოყენებული, რაც თავის მხრივ ადასტურებს ჩვენს დაკვირვებას.

მიწაყრილიანი (2) ორმოსამარხი საკმაოდ საინტერესო სამარხ ნაგებობას წარმოადგენდა. ორმოში შემორჩენილი ნაშთების მიხედვით გაირკვა, რომ

მიცვალებული ესვენა საკმაოდ თხელი ძელებით შეკრულ ყუთში, რომელიც გადახურული იყო სიგრძივად გადებული ხის მასალით. ამაზე მეტყველებს მიცვალებულის თავის არეში დამრეცად შემორჩენილი ხის ნაშთი.

საყურადღებოა, რომ ხის ყუთის გარშემო შემოწყობილი თიხის ჭურჭელი ხელუხლებელი და მთელი დაგვხვდა, ხოლო პატარა სარქველიანი კოჭობი, რომელიც ხის ყუთის შიგნით იდო (შესაძლოა თავდაპირველად სახურავზეც) — აყირაგებული და დაზიანებული. ხის ყუთის ზომა $1,65 \times 1,35$ მ-ს უდრის, სამარხი ორმოსი — $2-1,5$ მ-ს. ქვემო ქართლში ხის ძელებით სამარხის აგების ტრადიცია ჯერ კიდევ გვიანბრინჯაოს ადრეულ საფეხურზე იჩენს თავს: მადნისქალის № 3 სამარხი წარმოადგენდა თარაზულად ნაწყობი ხის ძელებით ამოშენებულ ძელსამარხს, გეგმაში სწორკუთხა მოყვანილობით².

ნ. თუშიშვილი მადნისქალაში აღმოჩენილ № 3 ძელსამარხზე საუბრისას ასკვნის, რომ ზოგიერთ ორმოსამარხში იმთავითვე ხის კონსტრუქციის გამოყენება უნდა ვივარაუდოთ.

ჩვენში გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის სამარხის ასაგებად ხის მასალის გამოყენება ხშირადამოწმებული (სამთავრო, სოფ. ჩარდახი, კასპი და სხვ.).

სამარხების აგებისას ხის მასალის გამოყენება ადრეც სცოდნიათ, ასეთია სამგორის ძვ. წ. III ათასწლეულის გორასამარხი, ე. წ. „კოხრას გორა“, სადაც ქვაყრილის ქვეშ მოთავსებული იყო სწორკუთხა ფორმის ხის შენობა³. ბედენის ადრერკინჯაოს ხანის გორასამარხში კი ბედნიერმა შემთხვევამ ხის უზარმაზარი ნაგებობა შემოინახა⁴.

რადგან სამარხთა მოწყობისას ძელებს ადრეც იყენებდნენ, გვიანბრინჯაოს ხანაში მათი გამოყენება უკვე ბუნებრივად გამოიყურება. ხოლო ამგვარი სამარხი ნაგებობების იშვიათობა ხის სუსტ გამძლეობას უნდა მივაწეროთ.

ზემოთ ჩამოთვლილ ფაქტებზე დაყრდნობით ვფიქრობთ, რომ გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის მიწაყრილიდან და ქვაყრილიდან ორმოსამარხების გადახურვაში მცირე გამონაკლისის გარდა ხის ძელები იყო გამოყენებული.

კაზრეთის სამაროვანზე გათხრილი № 1 ორმოსამარხი, მართალია, სამარხი ნაგებობის დადგენის შესაძლებლობას არ იძლევა, მაგრამ დანამდვილებით შეიძლება ითქვას, რომ იგი ორმოსამარხების ტიპს ეკუთვნის.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, კაზრეთის სამაროვნის ორმოსამარხებში (№№ 1, 4) აღმოჩნდა ხის ნაშთი, რომელიც კევრის კოხებს შეიცავდა. ხის ნაშთისა და კოხების მდებარეობის მიხედვით ჩანს, რომ კევრი სამარხში ვერტიკალურად ყოფილა ჩადგმული, ვფიქრობთ, მიცვალებულის კევრზე დაკრ-

² ნ. თუშიშვილი, მადნისქალის სამაროვანი, თბილისი, 1972, (ტაბ. 112, სურ. 2).

³ საქართველოს არქეოლოგია, თბ., 1959, გვ. 92.

⁴ გ. ბოზეჩიშვილი, ბედენის აკლდამა, „ძეგლის მეგობარი“, № 12, თბ., 1967.

ძალვასთან კი არა, ძველი, სახმარად უვარგისი კევრის გამოყენებასთან გვაქვს საქმე.

ამიერკავკასიაში მიცვალებულის კევრზე დაკრძალვის რამდენიმე შემთხვევაა ცნობილი: მაგ., აბტალის სამარხს უკვე ღე მორგანი ზოგადად გვიანბრინჯაოს ხანით ათარიღება, ივ. ჯავახიშვილი კი — ძვ. წ. X საუკუნით⁵. მისი თანადროული ჩანს კიროვანბადის რაიონში გათხრილ ერთ-ერთ სამარხში შესანიშნავად დაცული კევრი, რომელსაც ჰუმელი, ასევე ზოგადად, გვიანბრინჯაოს ხანით ათარიღებს და № 2 გორასამარხს უკავშირებს. ეს უკანასკნელი კი ძვ. წ. II ათასწლეულის დასასრულით თარიღდება⁶. კევრი აღმოჩნდა სამთავროს № 320 ორმოსამარხშიც, რომელიც ძვ. წ. VIII—VI სს. თარიღდება. კევრის აღმოჩენის შემთხვევებს ადგილი ჰქონდა ლოდობანში, ხოვლეში, ქულბაქევის სამაროვანზე⁷.

ტ. ჩუბინიშვილი არსებული ფაქტების საფუძველზე ფიქრობს, რომ კევრის პირველი გამოყენება საქართველოში ბევრად წინ უსწრებდა მიცვალებულის კევრზე დაკრძალვის ფაქტს და კევრის გამოჩენის ხანა ჩვენს ტერიტორიაზე დაახლოებით ძვ. წ. II—I ათასწლეულთა მიჯნაზე მოდის⁸. რაც შეეხება კაზრეთის ორმოსამარხებში აღმოჩენილ კევრის ნაშთებს, უნდა ითქვას, რომ ამ ორმოსამარხების თანადროული საზოგადოებისათვის უკვე იმდენად ჩვეული გამხდარა სამეურნეო საქმიანობაში კევრის გამოყენება, რომ მისი მასიური დამზადება დაუწყიათ. კოხებმოცვეთილ კევრებს კი სხვადასხვა დანიშნულებისამებრ იყენებდნენ, მათ შორის სამარხების ასაგებადაც⁹. როგორც ჩანს, კევრის გამოყენებით მომხდარი პირველი შთაბეჭდილება ნაწილობრივ განელებულია და ის ყოველდღიური ცხოვრების უცვლელ კომპონენტად ქცეულა... თუმცა გამორიცხული არ არის, რომ საიქიოში კევრის გაყოლება ძველი რწმენა-წარმოდგენების ანარეკლი იყოს; გავიხსენოთ, რომ კაზრეთის ორმოსამარხებში კევრის კოხები მიცვალებულის ზურგს უკან დადასტურდა.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ № 2, 4 ორმოსამარხებში მსხვილფეხა საქონლის თავის ქალას ფრაგმენტები აღმოჩნდა. ანალოგიურ შემთხვევას ვხვდებით: სამთავროს, გულგულას, კასპის და სხვა თანადროულ სამარხებში.

სამეცნიერო ლიტერატურაში ცნობილია, რომ მსხვილფეხა ცხოველს მსხვერპლად მხოლოდ მამაკაცებს სწირავდნენ. ამ არქეოლოგიურ ფაქტს შე-

⁵ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური გეოგრაფია, წიგნი მეორე, ტფილისი, 1934.

⁶ Я. К. Гуммель, Курган № 2, близ Ханлара, КСИИМК, вып. XXIV, М—Л. 1949.

⁷ მ. ბარამიძე, კასპის სამაროვანი, მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, ტ. IV, 1965.

⁸ ტ. ჩუბინიშვილი, მცხეთის უძველესი არქეოლოგიური ძეგლები, თბ., 1957, გვ. 49.

⁹ იქვე.

იძლება დავუკავშიროთ სამეგრელოს სინამდვილეში ნ. რეხვიაშვილის მიერ დამოწმებული ხარის დაკვლის წესი (გეგვილაფა), რომელიც მხოლოდ გარდაცვლილ მამაკაცზე სრულდება.

კაზრეთის სამაროვანზე აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალა შეიძლება სამ უმთავრეს ჯგუფად დაიყოს: I. თიხის ჭურჭელი, II. იარაღ-საჭურველი და III. სამკაული.

I. კაზრეთის სამაროვანზე გათხრილ სამარბთა ინვენტარის უდიდეს ნაწილს თიხის ჭურჭელი წარმოადგენს. მთელი კერამიკა დანიშნულებისა და მოყვანილობის მიხედვით ორ ძირითად ჯგუფად იყოფა: სუფრის და სამზარეულო ჭურჭელი. მაგრამ თუ გავითვალისწინებთ ზოგი დოქის დიდ მოცულობას, მაშინ ისინი სამეურნეო დანიშნულების ჭურჭლებად უნდა ჩავთვალოთ.

კაზრეთის კერამიკის ძირითად ნაწილს სუფრის ჭურჭელი წარმოადგენს, ესენია: დოქი (4), ხელადა, (1), ჭინჭლა (1), სასმისი (1), ჯამი (1), ლანგარი (1); შედარებით მცირეა სამზარეულო ჭურჭელი: ქოთანა (1), კოჭობი (2).

როგორც ჩანს, აქაც, ისევე როგორც დმანისში და განთიადში, ჭურჭლის უმეტესობას დოქები, ჯამები და კოჭობები წარმოადგენს.

სამაროვნის კერამიკა დამზადების თვალსაზრისით, ძირითადად, ორი სახისაა. მისი ერთი ნაწილი მორგვზეა ნაკეთები. თიხა უმრავლეს შემთხვევაში ერთგვაროვანია, საკმარისად წვრილმარცვლოვანი. არის წმინდად გაცრილი თიხისაგან ნაკეთები ჭურჭელიც. ძლიერ დაწმენდილი ან განლექილი თიხისაგან ნაკეთები პროდუქცია სრულებით არა ჩანს, მაგრამ ვინაიდან ამ ჭურჭლის ნაწილი ანგობირებულია და ზედაპირგაპრიალებული, შთაბეჭდილება იქმნება, თითქოს ის განლექილი თიხისაგან იყოს დამზადებული. ჭურჭლის ერთი ნაწილი რუხია, უმეტესად შავი ლაქებით. ზოგიერთი შავია, მხოლოდ რამდენიმე ცალია მოვარდისფრო.

აღსანიშნავია, რომ ანგობირებული და გაპრიალებული ჭურჭელი მადნისქალის სამაროვანზეც მრავლად აღმოჩნდა.

გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ძეგლებზე ანგობირებული ჭურჭლის არსებობის შესახებ ცნობები არ მოგვეპოვება. ვფიქრობთ, სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმული მოსაზრება, რომ აღმოსავლეთ საქართველოს მთელ ტერიტორიაზე გვიანბრინჯაოს ხანაში ანგობირებული თიხის ჭურჭელი სრულიად არ ჩანს, ქვემო ქართლის გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ადრეული და გვიანდელი ეტაპებისათვის მაინც მართებული არ უნდა იყოს¹⁰.

კერამიკის მეორე, შედარებით მცირერიცხოვანი ნაწილი ხელითაა ნაკეთები, მეტწილად ცუდად დამუშავებული თიხისაგან, როგორც რუხი ფერის, ისე მოვარდისფრო კეცით. ამ სახის ჭურჭელი, სამეურნეო მორგვზე ნა-

¹⁰ რ. აბრამიშვილი, რკინის ათვისების საკითხისათვის აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე, საქ. სახ. მეზეუმის მოამბე, ტ. XXII—B, თბილისი, 1961.

კეთები კერამიკისაგან განსხვავებით, თითქმის ყოველთვის მეტ-ნაკლებად ასიმეტრულია. იშვიათად ჭურჭლის კეცი გამომწვარია რუხად, ხოლო ზედაპირი და სარჩული შავია.

კაზრეთის კერამიკას ახასიათებს ერთგვარი ფორმა: დაბალი ყელი, ოდნავ გადაშლილი პირის გვირგვინი, იშვიათად ბაკოიანი, ძლიერ გამობერილი მუცელი ძირისაკენ მკვეთრად ვიწროვდება და გადადის პატარა ბრტყელ ძირში. მხარსა და პირზე მოძერწილი პატარა მრგვალი ყურით. ზომები:

ორ მოსამარხი № 1—დოქი (ტაბ. VII, I) h-41 სმ, d-38 სმ.

ჭინჭილა

h-14 სმ, d-14, 5 სმ.

ორ მოსამარხი № 2—დოქი (ტაბ. VII) h-40 სმ, d-34 სმ.

დოქი

h-42 სმ, d-39 სმ.

კოჭობი

h-8 სმ, d-10 სმ.

ლანგარი

h-9 სმ, d-31 სმ.

ორ მოსამარხი № 3 — ქოთანის (ტაბ. VII) h-24 სმ, d-25, 5 სმ.

კოჭობი მაქს. h-9 სმ, d-13, 3 სმ,

ორ მოსამარხი № 4 — დოქი (ტაბ. VII) h-35, 5 სმ, d-36 სმ.

ხელადა

h-29 სმ, d-25 სმ.

სასმისი

h-5 სმ, d-7, 8 სმ.

ჯამი

h-6 სმ, d-19 სმ.

კერამიკის შემკულობაში ჭარბობს ღარული ან ამოკაწრული სარტყელი. მჭრქალი, გაპრიალებული ხაზებით შედგენილი რომბისებური ბადეები და სამკუთხედები, თევზისფერი ორნამენტი და სხვ. № 1 ორმოსამარხში აღმოჩნდა დოქი გოფირებული მუცლით. კაზრეთის ოთხივე დოქის ყური გაფორმებულია კოპებით, სპირალური ორნამენტით და ბრინჯაოს პატარა მილებით.

II. კაზრეთის სამაროვანზე გათხრილ ორმოსამარხებში აღმოჩენილი იარაღი რკინისაგანაა დამზადებული, სამკაული კი ბრინჯაოსაგანაა ნაკეთები.

სამაროვნის № 2 ორმოსამარხში აღმოჩნდა ორი შუბისპირი. ორივე ძალზე დაშლილია. ერთი შუბისპირი, რომელიც სამარხის კუთხეში იდო, ნაწილობრივ იძლევა ფორმის აღდგენის საშუალებას: იგი მასრაგახსნილია, პირის ნაწილს ტირიფისფოთლისებური მოყვანილობა აქვს. ორივე მხარეს მაღალი ქედი შემოუყვება. ზომა — 20 სმ.

ძვ. წ. VIII—VI სს-ში სამხრეთ-აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში რკინის შუბი ხდება წამყვანი იარაღი¹¹. კაზრეთის შუბისპირის ანალოგიური შუბისპირები ცნობილია განთიადიდან, ზემო ლისიდან, სამთავროდან. 1939 წელს ანალოგიური შუბისპირი აღმოაჩინა ბ. კუფტინმა თრიალეთში, ჩაილართან გათხრილ ქვის სამარხში. ბევრია ნაპოვნი სომხეთის ტერიტორიაზე (მუსიე-იერსილელვარი, შატანიდალი).

¹¹ რ. აბრამიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 309.

უ. დე მორგანის მიერ მდ. დებედას ხეობაში აღმოჩენილ ქედთან რკინის შუბისპირს ბ. პიოტროვსკი ძვ. წ. VII—VI სს-ით ათარიღებს¹². ამავე თარიღს იძლევა ბ. ტეხოვი თლის სამაროვნის № 39 სამარხში აღმოჩენილ ასეთივე რკინის შუბისპირისა და სხვა ინვენტარისათვის¹³. ამგვარი შუბისპირები გვხვდება კარმირ ბლურზე, რომელთაც ს. იესენი ძვ. წ. X—VI სს-ით ათარიღებს¹⁴. ანალოგიური ტიპის შუბისპირები ცნობილია სამთავროში, ბეშთანშენში, მინ-გეჩაურში, ქედაბექში, დაღესტანში, ლენქორანში, ასურეთში, თალიშში, რას-შამრაში. აღნიშნულ ჯგუფში შეიძლება გამოიყოს ძვ. წ. VII—VI სს-თვის და-მახასიათებელი ვარიანტი (პურტანი, ნალბანდი, ტაკავორანტი, ლენინაკანი, გორისი). ასევე თარიღდება განთიადის ანალოგიური შუბისპირებიც.

კაზრეთის მეორე შუბისპირის ძლიერი დაშლის გამო ძნელდება მისი ფორმის აღდგენა და შესაბამისად პარალელების ძიება.

როგორც უკვე აღნიშნული გვექონდა, № 4 ორმოსამარხში აღმოჩნდა რკინის მოღუნული დანა (I-33 სმ) და სატევარი (I-35 სმ). მოღუნული დანის პირის ნაწილი მთლიანად დაქანგული იყო, შემოგვრჩა ტარი ხით გადაკრული (I 9სმ). თავთან ბრინჯაოს ბრტყელი, დაღარულ-დაზვრეტილი ფირფიტით, რომლის ზევით ტარის ბრტყელი ნაწილი თავის დასაგებად კვადრატული ღეროს-ფორმას ღებულობს.

კაზრეთის დანის ტიპის სამი დანა აღმოჩნდა ზემო ლისის სამაროვანზე, დვანის სამაროვანზე (I-64 სმ), ასეთივე დანა შემთხვევით აღმოჩნდა სოლოფერდაზე¹⁵ (I-33 სმ), ერთი ამგვარი მოღუნული დანა ნაპოვნია სამთავრო სამაროვნის ჩრდილოეთ უბანზე 1969 წ. № 130 ორმოსამარხში. ასეთივე უნდა იყოს სამთავროს მეორე, ნაკლული დანა. უნდა აღინიშნოს, რომ ანალოგიური დანები გავრცელებული ჩანს შიდა ქართლში და მისთვის დამახასიათებელ ლოკალურ ვარიანტს უნდა წარმოადგენდეს. ამ პერიოდში ამიერკავკასიაში ფართო-დაა გავრცელებული რკინის მოღუნული დანები და მათში რამდენიმე ვარიანტის გამორჩევა შეიძლება, განსაკუთრებით იმ ადგილებში, სადაც რკინის წარმოების დამოუკიდებელი კერები არსებობდა. ო. ჯაფარიძე ამგვარი დანების მაგალითზე შიდა ქართლში რკინის წარმოების კერას ვარაუდობს¹⁶.

ბ. პიოტროვსკის სამართლიანად აქვს აღნიშნული, რკინის მოხრილი დანები ძვ. წ. VII ს. ბოლო ხანებიდან ამიერკავკასიის სამაროვნებისათვის დამახასიათებელი ნივთი ხდება. ამიერკავკასიაში მოხრილი დანების გავრცელებას ბ. პიოტროვსკი ვანის სამეფოს ექსპანსიას მიაწერს. მაგრამ ურარტუს ტერიტორიაზე ტანმოხრილი დანები გვხვდება ძვ. წ. VII—VI სს. ძეგლებში,

¹² Б. Б. Пиотровский, Археология Закавказья, Ленинград, 1949.

¹³ Б. В. Техов, Раскопки Тлийского могильника в 1960 году, СА, 1, 1963.

¹⁴ Б. Б. Пиотровский, Кармир-Блур, Ереван, 1950.

¹⁵ ს. მაკალათია, დვანის ნეკროპოლის გათხრები, თბილისი, 1948.

¹⁶ ო. ჯაფარიძე, არქეოლოგიური გათხრები, სოფ. ოჟორაში, თსუ შრომები, ტ. 65, თბილისი, 1957, გვ. 193.

ხოლო ამიერკავკასიაში ძვ. წ. VIII-დან ჩანს (მცხეთა, დვანი, ბრილი, სოხუმი და სხვ.). მოხრილი დანების ურარტუდან შემოსვლას არ იზიარებს ო. ჯაფარიძე, გ. ავალიშვილი და სხვ.

№ 4 ორმოსამარხში აღმოჩენილი რკინის მოღუნული დანა, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ემსგავსება სამთავროს, დვანის (სოლოფერდას სამაროვანი), ზემო ლისის სამაროვანზე აღმოჩენილ რკინის დანებს. სამთავროს ასეთი ტიპის შემცველ კომპლექსს რ. აბრამიშვილი ძვ. წ. VII ს-ის II ნახევარი — VI ს. ათარიღებს¹⁷. დვანის სამაროვნისათვის ს. მაკალათია იძლევა ზოგად თარიღს: ძვ. წ. VII—VI სს. ზემო ლისის სამაროვნის, მოღუნული რკინის დანების შემცველ ორმოსამარხებს ო. ჯაფარიძე ძვ. წ. VII ს-ით ათარიღებს, მაგრამ შესაძლებლად მიაჩნია მათი უფრო გვიანი ხანით დათარიღებაც.

№ 4 ორმოსამარხში აღმოჩენილი რკინის სატევრის შემორჩენილი ფრაგმენტები არ იძლევა მისი ფორმის აღდგენის შესაძლებლობას, ამიტომ გვიძნელდება მისთვის პარალელების მოძებნა.

რკინის იარაღებს უნდა უკავშირდებოდეს № 4 ორმოსამარხში აღმოჩენილი სალესი ქვა. ასეთი ქვები მრავლად გვხვდება გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანაში ნამოსახლართა კულტურულ ფენებში და სამხარეულ ინვენტარში.

III. კაზრეთის სამაროვანზე ბრინჯაოს სამკაულებიდან აღმოჩნდა სამი სამაჯური და ერთი შედგენილენიანი ფიბულა.

გ. ავალიშვილი და ო. სანებლიძე განთიადში აღმოჩენილ ასეთ სამაჯურების დაკვირვების შედეგად იმ დასკვნამდე მივიდნენ, რომ ამ დროს მათ მასიურად ამზადებდნენ. „ეტყობა, ამზადებდნენ ერთ მავთულს და მერე ჭრიდნენ საჭიროების მიხედვით და შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ამ პერიოდში (ძვ. წ. IX—XI სს.) უკვე ჩნდებიან სამკაულების მკეთებელი „ხელოსნები“, რომელთაც ცალკე სახელოსნო აქვთ და ემსახურებიან მოსახლეობის მოთხოვნილებებს“¹⁸.

ტანსაცმელთან დაკავშირებულ ნივთთაგან აღსანიშნავია ბრინჯაოს შედგენილენიანი ფიბულა. შემორჩენილია მხოლოდ ბრინჯაოს მშვილდი; ნემსი როგორც ჩანს, რკინისა უნდა ჰქონოდა. მშვილდის ზურგი განიერია და დაკეწილი, მკლავები შედარებით ვიწროა; გარეპირზე, დაახლოებით შუა ადგილას, სამ-სამი რელიეფური ხაზი აქვს, კავი მოტეხილია. ზომები: $3,1 \times 2,5$ სმ; ზურგის სისქე — 1 სმ, მკლავების — 0,4 სმ.

კაზრეთის ტიპის ფიბულები კარგადაა ცნობილი აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში. საქართველოში მსგავსი ფიბულა ცნობილია დვანიდან, სამარხი № 5 და ზემო ლისის სამაროვნიდან ასეთივე ფიბულები აღმოჩნდა კარმიბლურზე.

¹⁷ რ. აბრამიშვილი, სამთავროს სამაროვანზე აღმოჩენილი გვიანი ბრინჯაოს ხანის და რკინის ფართო ათვისების ხანის ძეგლების დათარიღებისათვის, საქ. სახ. მეზეუმის მოამბე, ტ. XIX—B და XXI, თბილისი 1957.

¹⁸ გ. ავალიშვილი, ო. სანებლიძე, არქეოლოგიური გათხრები ქვემო ქართლში, მაცნე, № 4, თბილისი, 1967, გვ. 239.

ბ. პიოტროვსკი ამ ფიბულას ურარტულ ნახელავად თვლის¹⁹. თ. ჯაფარიძე არ ეთანხმება ბ. პიოტროვსკის და აღნიშნავს, რომ ამგვარი ფიბულები „სადღეისოდ“ მხოლოდ ამიერკავკასიიდანაა ცნობილი¹⁹.

კაზრეთის ფიბულასთან დიდ მსგავსებას ავლენს სამთავროს ჩრდილოეთ უბანზე 1939 წელს გათხრილი № 1 ორმოსამარხის ფიბულა, რომლის შემცვლელ კომპლექსს რ. აბრამიშვილი ძვ. წ. VII ს-ის II ნახევრით ათარიღებს²⁰.

კაზრეთის სამაროვანზე, ბრინჯაოს სამკაულებთან ერთად, აღმოჩნდა სარდიონის, აგრეთვე ცისფერი და თეთრი პასტის მძივები და ერთი ქარვის დაშლილი მძივი. მათგან დამთარიღებული მნიშვნელობა აქვს სარდიონის მძივებს. მათი უმეტესობა მრგვალბრტყელია. ერთ ორმოსამარხში აღმოჩნდა ორი ხუთწახნაგა მძივი.

ლემლეინი სამთავროს სამაროვანზე მოპოვებული მძივების შესწავლისას იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ აქ ხუთწახნაგა მძივები ძვ. წ. X—VII სს. შედარებით მცირე რაოდენობით გვხვდება²¹.

რ. აბრამიშვილი (სამთავროს მაგალითზე) ასეთი მძივების ფართო გავრცელებას ძირითადად რკინის ფართო ათვისების II საფეხურზე გულისხმობს (ძვ. წ. VIII—VII სს. I ნახევარი) თუმცა მათ ადრეულ ან გვიანდელ ორმოსამარხთა კომპლექსებში არსებობის ფაქტზეც მიუთითებს.

რაც შეეხება დაბალ, ბოლოებზეაკვეთილ ბიკონუსურ მძივებს (ასეთი თოთხმეტი მძივი აღმოჩნდა № 1 ორმოსამარხში, ხუთი — № 4 ორმოსამარხში), ისინი, ძირითადად, დამახასიათებელი უნდა იყოს რკინის ფართო ათვისების III საფეხურისათვის (ძვ. წ. VII ს. II ნახევარი — VI ს) და გამონაკლისის სახით გვხვდება ადრეული ხანის კომპლექსებში.

ამრიგად, ინვენტარის ზოგადი დახასიათება უფლებას გვაძლევს კაზრეთის „ველების“ სამაროვანზე აღმოჩენილი გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ორმოსამარხები ძვ. წ. VII—VI საუკუნეებით დავათარიღოთ.

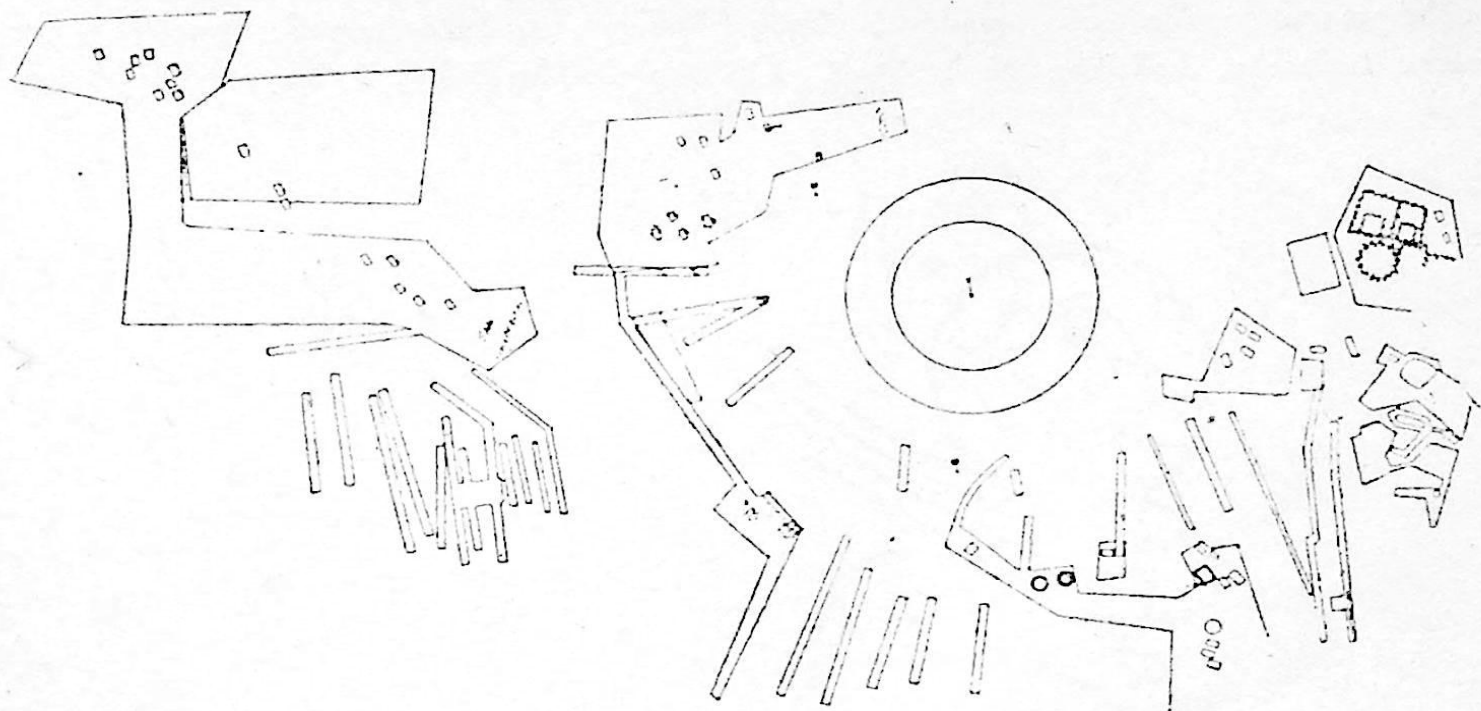
„თელების ველის“ სამაროვანი, როგორც აღვნიშნეთ, აღმოჩნდა შემთხვევით; კაზრეთის დღევანდელი პარკის ტერიტორიაზე 1978 წ. მიწურულს მშენებლებმა დაიწყეს ტრანშეის გათხრა საკანალიზაციო მილების ჩასაყრელად. სამუშაოს მსვლელობის დროს ტრანშეის ერთ მონაკვეთში (პარკის N 0 ნაწილში), სადგურზე შენობის ადგილას აღმოჩნდა, დიდი ფილებისაგან შედგენილი თიხნარ ნიადაგში ჩაჭრილი სამარხის ნაშთი (სურ. 1). მშენებელთა სიტყვით, აქვე იყო გრუნტული სამარხებიც. განსაკუთრებით საინტერესო აღმოჩნდა სადგურზე ჩრდილო-აღმოსავლეთ მხარეს გამოვლენილი ქვის მოზრდილი ფილებისაგან შედგენილი სამარხი. მიცვალებული ესვენა მარჯვენა

¹⁹ Б. Б. Пиотровский, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 41.

²⁰ რ. აბრამიშვილი, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 131.

²¹ Г. Г. Лемлейн, *Каменные бусы Самтавского некрополя*, მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 29, თბ., 1951, გვ. 17.

გვერდზე მოკრუნხულ პოზაში, გარშემო შემოწყობილი ჰქონდა ერთი დიდი და სამი პატარა ჭურჭელი — დოქი. სამარხის კუთხეებში ჩადგმული ყოფილა ხელადები და ჯამები. სამარხში აღმოჩნდა აგრეთვე ორი ლანგარი, ბრინჯაოს ისრისპირი და შუბისპირი, ბრინჯაოს რვა მასიური რგოლი, ბრინჯაოს ქარქაში, რკინის მახვილი, სარდიონის მძივები, ინკრუსტირებული დიდი მძივი (ტაბ. X—XIII).

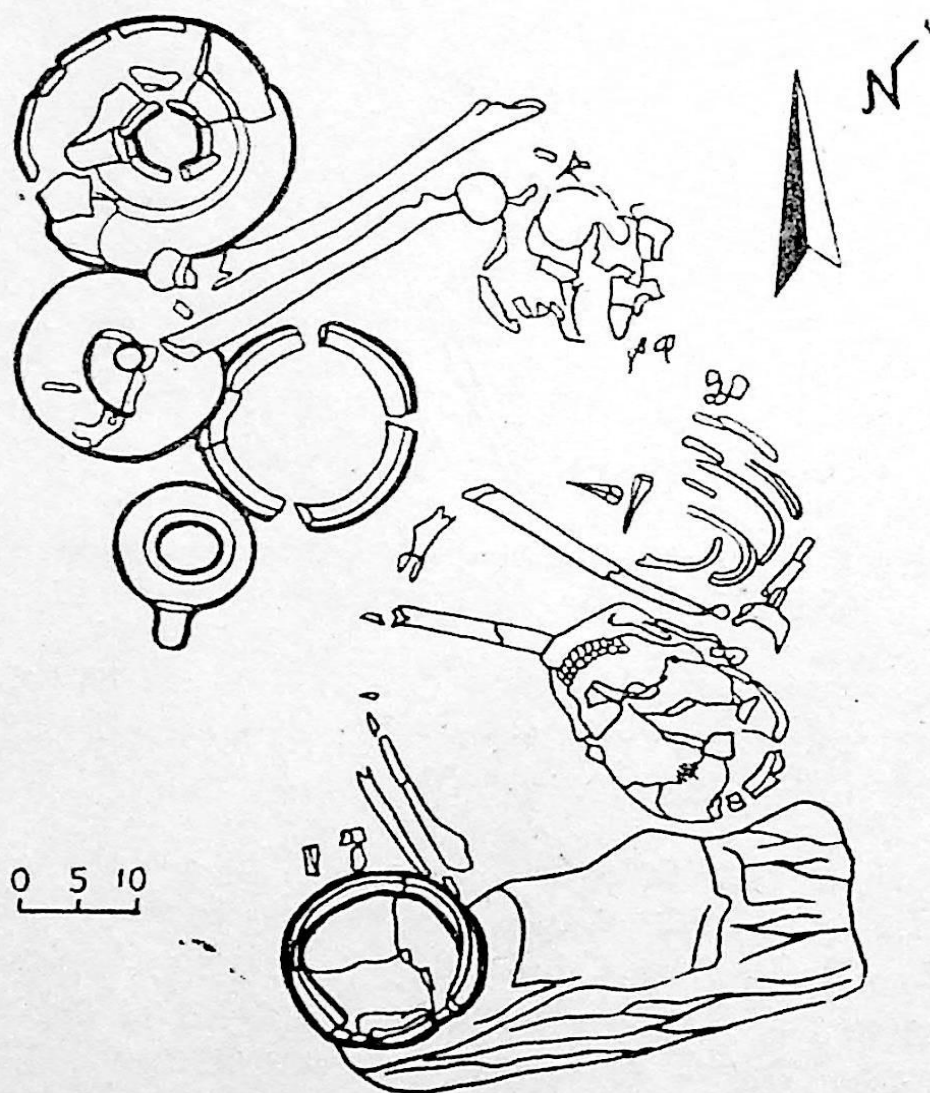
სურ. 1. „თელების ველებზე“ სამშენებლო თხრილებში აღმოჩენილი არქეოლოგიური ძეგლები (სამარხები, ნასახლარის ნაშთები და სხვ.).

1979 წ. დაიწერა პარკის მთელი ტერიტორია. გაჭრილ თხრილებში ზოგან წავაწყდით სამარხებს, სხვაგან გამოვლინდა გვიანბრინჯაო-აღრერკინისა და აქემენიდური ხანის კერამიკის ნატეხები. უსახსრობის გამო სამუშაოები გადაიდო.

1980 წ. პარკის NW ნაწილში გავავლეთ სამი სადაზვერვო თხრილი (თითოეული 1,5 მ×3 მ). ამ თხრილებში გამოვლინდა შუა საუკუნეების ნასახლარის ნაშთი. სამწუხაროდ, სამოსახლო, რომელიც საცხოვრებელ და სამეურნეო ნაგებობებს შეიცავდა, შემორჩენილია ფრაგმენტალურად. აქა-იქ კედლები იკვრება, მაგრამ ძირითადად გამოვლენილია საძირკვლებისა და კედლების უსისტემო ნაშთები. საძირკვლები რიყის ქვის ყოფილა, კედლები ამოყვანილია ნათალი და ნაგლეჯი ქვებით. საშენი ქვა მოსახლეობას აქვე არსებულ ძველ სამაროვანზე მოუპოვებია. საყურადღებოა ნაგებობის ფრაგმენტი, რომელშიც ჩადგმული იყო სამი ქვევრის ძირი. ნასახლარის კულტურულ ფენებში არქეოლოგიური მასალა ძლიერ მცირერიცხოვანია. ეს არის ძირითადად ადრეული ხანის სამაროვნიდან მომდინარე კერამიკა, რომელიც

ანტიკური და რკინის ფართო ათვისების ხანით თარიღდება. შუა საუკუნეების მასალებიდან აღსანიშნავია ქვევრებისა და ქოცოების ნატეხები, ერთი ვარდისფერად გამომწვარი ჭურჭლის პირის ნატეხი. მასალის ასეთი სიმცირის მიუხედავად, შეიძლება დაბეჯითებით ითქვას, რომ ნასახლარი ადრეულ შუა საუკუნეებს განეკუთვნება. ამრიგად, ადრე შუა საუკუნეების სამოსახლო გაუშენებიათ გვიანბრინჯაო ადრერკინის ხანის სამაროვანზე;

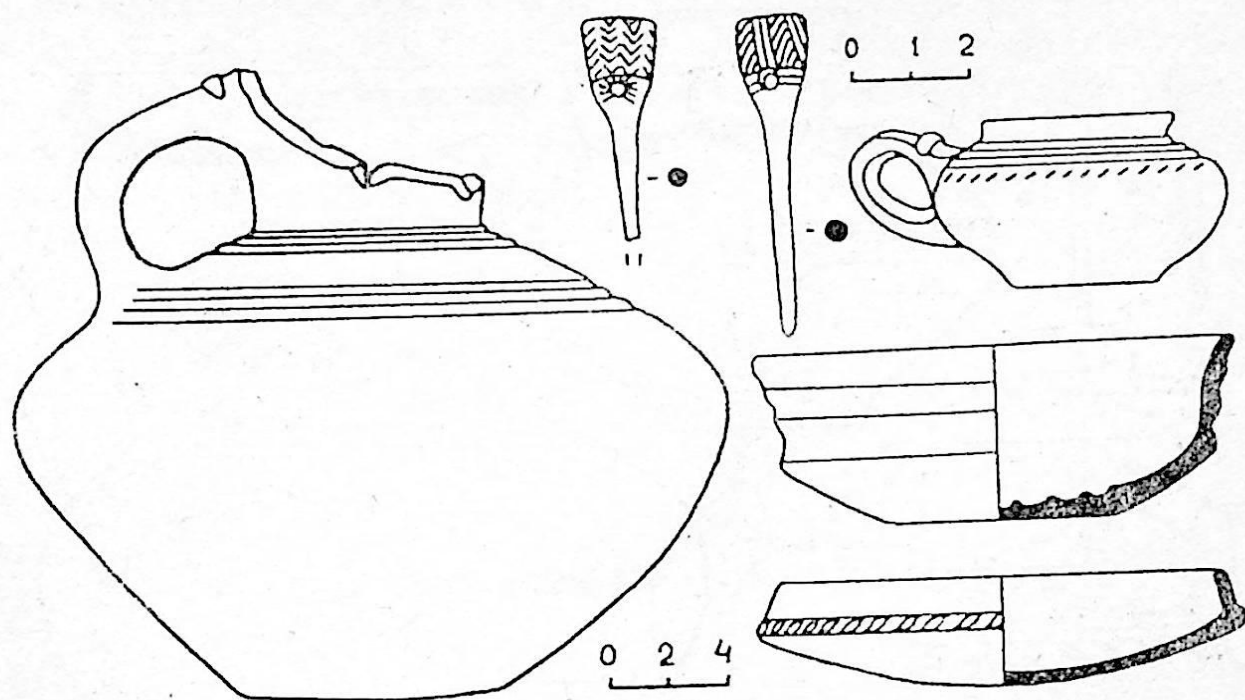
„თელების ველის სამაროვნის“ ერთი მონაკვეთი შემორჩენილია უბნის სამხრეთ ნაწილში. ამ ადგილას შემორჩენილი სამარხებიდან შევისწავლეთ ოთხი სამარხი. სამარხი № 1 (ტაბ. XIV). აღმოჩნდა მიწის ზედაპირიდან 1 მ-

სურ. 2. „თელების ველების“ სამაროვნის სამარხი № 1.

ის სიღრმეზე. სამარხის ორმო კუთხეებმომრგვალებულ სწორკუთხედს წარმოადგენს. მიცვალებულის ჩონჩხისა და ინვენტარის განლაგების მიხედვით მისი ზომებია $1,1 \times 0,65$ მ. სამარხი დამხრობილია სამხრეთიდან ჩრდილო-

თისაქენ. მიცვალებული დაკრძალულია მარცხენა გვერდზე მოხრილი ზედა და ქვედა კიდურებით, თავით სამხრეთისაკენ. სამარხში აღმოჩნდა ხუთი თიხის ჭურჭელი და ბრინჯაოს ორი საკინძი. დოჭი აღმოჩნდა მიცვალებულის ქვედა კიდურებთან, ხელადაც — მიცვალებულის ქვედა კიდურებთან. ჯამი — მიცვალებულის მენჯის წინ, ფიალა — მიცვალებულის სახის წინ, ზედა კიდურებზე ყურიანი კოჭობი — თიხის ჭურჭლებთან, ბრინჯაოს ორი საკინძი — მიცვალებულის გულმკერდის არეში.

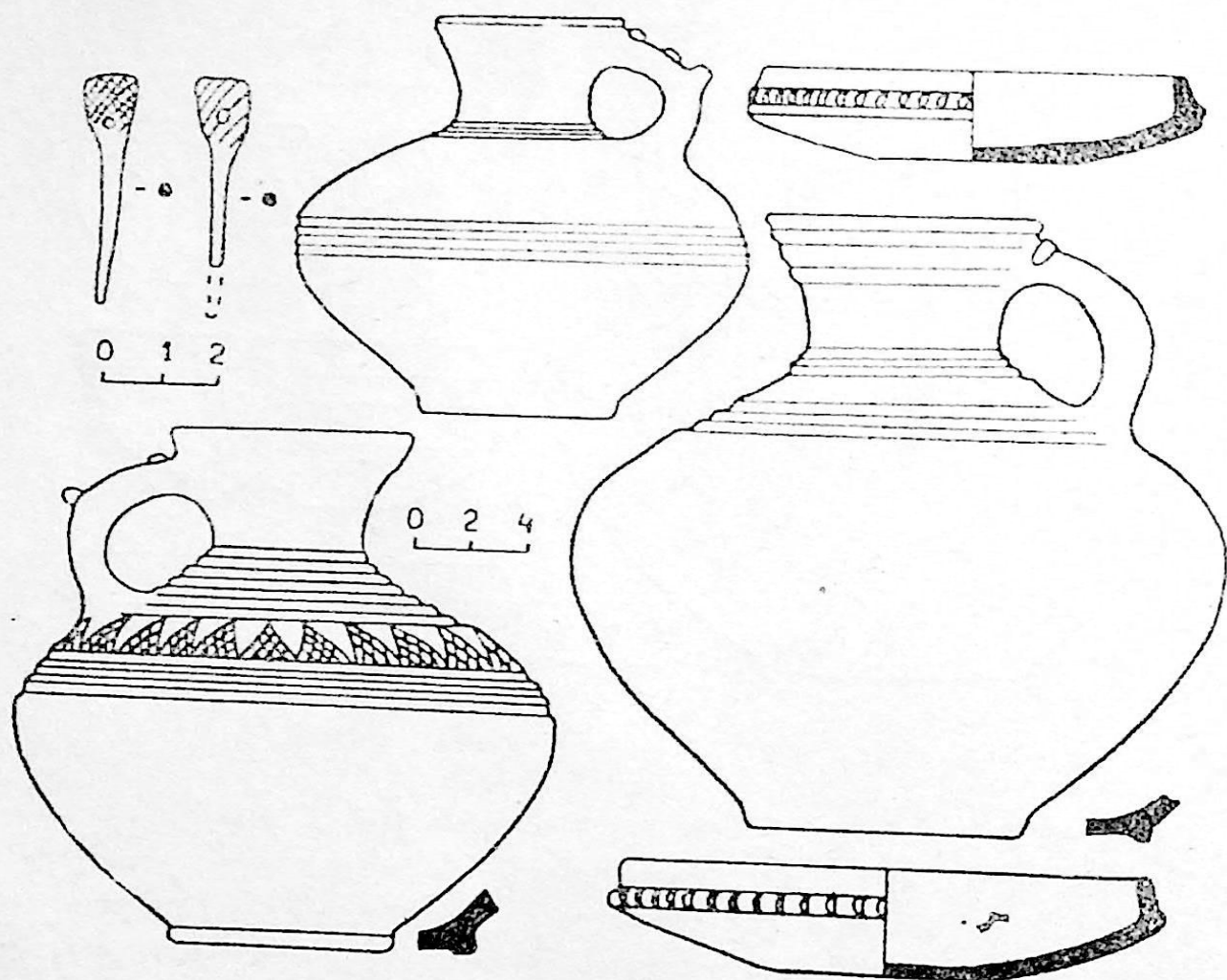
სურ. 3. „თელების ველების“ სამაროვნის № 1 სამარხის ინვენტარი.

სამარხი № 2 აღმოჩნდა მიწის ზედაპირიდან 1 მ-ის სიღრმეზე. სამარხის ორმო წარმოადგენს კუთხეებმომრგვალებულ სწორკუთხედს, რომლის ზომებია 1 მ×0,7 მ. სამარხი დამხრობილია სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ. მიუხედავად იმისა, რომ მიცვალებულის ჩონჩხი ცუდადაა დაცული, დაკრძალვის პოზა გარკვევით ჩანს. მიცვალებული დაკრძალულია მარცხენა გვერდზე, მოხრილი ზედა და ქვედა კიდურებით.

სამარხში აღმოჩნდა თიხის ხუთი ჭურჭელი და ბრინჯაოს ორი საკინძი (ტაბ. XIV): დოჭი აღმოჩნდა მიცვალებულის ქვედა კიდურებთან. ფიალა — ქვედა კიდურებსა და მენჯს შორის, დოჭი — მიცვალებულის ნეკნებს ქვეშ, ხელადა — დოჭის გვერდით, ჯამი — მიცვალებულის სახის წინ, ზედა კიდურებზე; ბრინჯაოს ორი საკინძი — გულმკერდზე და ნეკნებზე.

სამარხი № 3 აღმოჩნდა მიწის ზედაპირიდან 0,8 მ-ზე. სამარხს ზემოდან ეყარა მცირე ზომის ქვებით შედგენილი ქვაყრილი. სამარხის ორმო კუთხეებმომრგვალებული სწორკუთხედის ფორმისაა, რომლის ზომაა 1,1×0,7 მ. სამარხი დამხრობილია ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ. ორმოს თავსა და

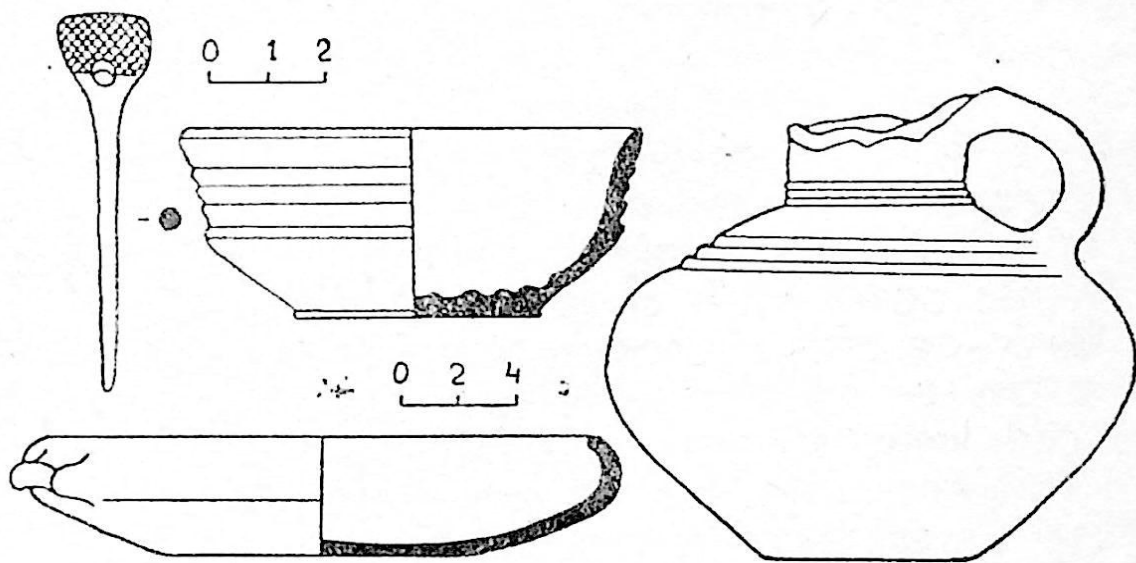
ბოლოში დევს თითო ქვა. მიცვალებული დაკრძალულია მარცხენა გვერდზე, მოხრილი ზედა და ქვედა კიდურებით, თავით სამხრეთისაკენ. სამარხში აღმოჩნდა სამი თიხის ჭურჭელი და თავგამსხვილებული ფორმის ბრინჯაოს ერთი საკინძი (ტაბ. XVI). ხელადა აღმოჩნდა მიცვალებულის თავის ქალას უკან. ჯამი მიცვალებულის სახის წინ. მეორე ჯამი — მიცვალებულის სახის წინ. ბრინჯაოს საკინძი — გულმკერდის არეში.

სურ. 4. „თელების ველების“ სამაროვნის № 2 სამარხის ინვენტარი.

სამარხი № 4 აღმოჩნდა შადრევნის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში. სამარხი ძლიერ დაზიანებულია. მიცვალებულის ძვლები, ფილაქვების ნატეხები და თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტები არეულია ერთმანეთში. მიუხედავად ამისა, დაკრძალვის პოზის დადგენა ხერხდება. მიცვალებული დაკრძალულია მარცხენა გვერდზე, მოხრილი ქვედა და ზედა კიდურებით, თავით სამხრეთისაკენ. ინვენტარიდან სამარხში აღმოჩნდა ხელადის, ჯამისა და ფიალის ნატეხები (ტაბ. XIII). ხელადა აღმოჩნდა მიცვალებულის ქვედა კიდურებთან, ჯამის ნატეხები — ნეკნებს ქვეშ. ფიალის ნატეხები — ზედა კიდურებთან.

სამარხების განსხვავებული ჯგუფი შემონახულია „თელების ველის“ სამაროვნის N 0 უბანში. ის წარმოადგენს წრიული, რკალისებრი და ოთხკუთხა ქვაყრილებით შემოსაზღვრულ ფართობებს, რომელთა სიღრმეში (1—2 მ) მასიური ქვის ფილებით დახურული გრუნტული სამარხები ან ქვაყუთებია გამართული. ამ სამარხების ინვენტარი შეიცავს შავად და ნაცრისფრად გამომწვარ და ზედაპირგაპრიანებულ კერამიკას, რომელიც ფორმისა და ორნამენტის მიხედვით ანალოგებს პოულობს საქართველოს და სამხრეთ-აღმოსავლეთ ამერიკავკასიის IX, VIII, VII სს. მასალებში. პრინჯაოსა და რკინის იარაღ-სამკაულიდან უნდა აღინიშნოს: ისრისპირები, შუბისპირები, ცული, კვერთხის თავი, მახვილი, სამაჯურები, დიდი ზომის კონუსური საკინძები, სარდიონის მძივები და სხვა ნივთები, რომლებიც ზემოდასახელებულ ქრონოლოგიურ ჩარჩოებში იქცევიან.

სურ. 5. „თელების ველების“ სამაროვნის № 3 სამარხის ინვენტარი.

ამრიგად, წრიულ, რკალურ და ოთხკუთხაქვაყრილიანი სამარხები ქრონოლოგიურად წინ უსწრებს ქვემოთ განხილულ ორმოსამარხებს, რომლებიც მიწის ზედაპირზე აღნიშნულია რიყის და ვერტიკალურად აღმართული ნატეხი ქვებით.

ჯერჯერობით ვერაფერს ვიტყვით იმის შესახებ, თუ ვის ეკუთვნოდა სამარხები, იყო ის წარჩინებულ მეომართა თუ ქურუმთა სასაფლაო. ერთი რამ აშკარაა: სამაროვნის ამ უბანზე დამარხული იყვნენ იმდროინდელი საზოგადოების გამორჩეული წევრები.

მადნისქალის სამაროვანზე წრიულ, რკალურ და ნახევარმთვარისებურ ქვაყრილიან სამარხებს ნ. თუშიშვილი ასტრალურ კულტს უკავშირებს. მისი აზრით, ეს კულტი განსაკუთრებით გავრცელებულია ქვემო ქართლში სწორედ გვიანპრინჯაოს ხანაში, თუმცა მისი გავლენა შეინიშნება გაცილებით აღ-

რეც²². მართლაც, გვიანბრინჯაოს ხანაში ასტრალური კულტის არსებობა ქვე-
მო ქართლის მესაქონლე და მეტალურგ ტომებში სავსებით მოსალოდნელია
და კაზრეთის ამ ტიპის სამარხებიც შეიძლება ასტრალური კულტის გავრ-
ცელებას დაუკავშიროთ.

დასასრულ, დავაჯამოთ კაზრეთის ორი ნეკროპოლის შესწავლის შედე-
გები. დღეისათვის არსებული მასალების მიხედვით, გვიანბრინჯაოს ხანის იმ
მონაკვეთში, სადაც ორი სამაროვანი ქრონოლოგიურად ერთმანეთს ემთხვე-
ვა, მათ შორის შეინიშნება განსხვავება. იგი ვლინდება დაკრძალვის წესში
და ინვენტარის შემადგენლობაში. ასე მაგ., ერთ სამაროვანზე დადასტურე-
ბულ ხის ყუთში დაკრძალვის წესი არ ჩანს, მეორეში, იგივე შეიძლება ით-
ქვას კევრზე თუ კევრის თანხლებით დაკრძალვის შემთხვევაზე. ამრიგად,
ერთსა და იმავე ხანაში კაზრეთის ორი ტერიტორიულად დაახლოვებული, მაგ-
რამ ხევით გაყოფილი სამაროვანი ამჟღავნებს მეურნეობის სხვადასხვა დო-
ნის თუ განსხვავებული მეურნეობის სურათს. ეს შეიძლება აიხსნას იმით,
რომ ერთი ტომი მესაქონლეობას და მიწათმოქმედებას ერთდროულად მის-
დევდა, მაშინ როდესაც მეორის მეურნეობაში წამყვანი ადგილი ეჭირა მე-
საქონლეობას და მიწათმოქმედების ხვედრითი წონა უმნიშვნელო იყო. გვაქვს
თუ არა საფუძველი ამ დასკვნისათვის? ამის ახსნის საშუალებას გვაძლევს
კაზრეთის ხევის ბუნებრივი პირობები; კაზრეთის წყლით გაყოფილი ხევის
მარცხენა ნაპირზე უფრო მთიანი და კლდოვანი ადგილებია და მოსახლეობაც
აქ უფრო მესაქონლე უნდა ყოფილიყო, ვიდრე მარჯვენა ნაპირზე, რომელიც
უფრო გაშლილია და მიწათმოქმედებისათვის მეტად ვარგისი. ამას გარდა,
ამ ნაპირზე ტყის სიახლოვის გამო ბევრი წყლებია, ისე რომ მიწის მორწყვის
საკითხი, აქ ბუნებრივად მოგვარებული იყო. მარცხენა ნაპირი კი მორწყვის
გარეშე მიწათმოქმედებისათვის გამოუსადეგარია, რასაც მოწმობს აქ ანტი-
კურ ხანაში თუ შუა საუკუნეებში გაყვანილი და დღემდე შემორჩენილი რუე-
ბის რთული სისტემა. რა თქმა უნდა, ბუნებრივი პირობები რამდენადმე იცვ-
ლებოდა, განსაკუთრებით გასათვალისწინებელია ტყის მასივის გადანაცვლება
და ამდენად ძნელია ძველი სურათის აღდგენა, მაგრამ კაზრეთის ხევის გაშ-
ლილი მარჯვენა ნაპირის და მაშავერასა და კაზრეთის წყალს შორის ამაღ-
ლებული კლდოვანი კონცხის კონტრასტი ძველადაც ასეთი უნდა ყოფილიყო.

ზოგადად კი, კაზრეთის ორივე ნეკროპოლის სამარხთა ძირითადი ტი-
პები, დაკრძალვის წესი და სამარხეული ინვენტარი სამხრეთ-აღმოსავლეთ სა-
ქართველოს დანარჩენი მასალების მსგავსია და მათთან ერთად ერთ კულტუ-
რულ წრეს ეკუთვნის, რომელიც მჭიდროდ უკავშირდება მეზობელი ქვეყნე-
ბის მოსაზღვრე რაიონების მასალებს.

რაც შეეხება ამ ხანაში გავრცელებულ კერამიკას, მას ახასიათებს ერთ-
ნაირი ფორმა და დამზადების ერთნაირი ტექნოლოგია. განსაკუთრებით თვალ-

²² ნ. თუ შიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 67.

საჩინოა ეს იმ ჭურჭლის მაგალითზე, რომელიც სამარხებში გვხვდება. სამარხებში ძირითადად ჩანს: 1. შავი და ლეგა ჭურჭელი, სფერული ტანით, პატარა ბრტყელი ძირით, დაბალი ყელით, ოდნავ გადაკეცილი პირით, ყურით, რომელზეც დაძვრწილია ლენტის, კოპის და სხვა სახეები. ამგვარი ჭურჭლის ტანი ჩვეულებრივ შემკულია გაპრიანებული ხაზებით, რომლებიც ქმნიან სარტყლების რიგს, სხვადასხვანაირად მიმართულ ზოლებს, ბადეს და სხვა ორნამენტულ სახეებს. 2. ამავე ფერის ჯამები, შიგნით რელიეფური კონცენტრული ხაზებით, 3. ამავე ფერის პატარა ცალყურა ტოლჩები.

ამრიგად, ქვემო ქართლის მთელ ტერიტორიაზე გავრცელებულია ერთი და იგივე კერამიკა. და თუ გავითვალისწინებთ, რომ კერამიკა ყველაზე მკვეთრად განსაზღვრავს მოსახლეობის ეთნიკურ სახეს, შეიძლება დავასკვნათ, რომ გვიანბრინჯაოს და ადრერკინის ხანაში ქვემო ქართლის მოსახლეობა შეადგენდა ერთ დიდ ეთნიკურ ჯგუფს, რომლის ერთიანობა შემდგომშიაც არ დარღვეულა.

ანტიკური ხანის ძეგლები

კაზრეთსა და მის მიდამოებში აღმოჩენილი ანტიკური ხანის ძეგლების ხასიათი და რაოდენობა გვარწმუნებს, რომ ანტიკურ ხანაში კაზრეთის ხეობა ჩაბმული იყო იმდროინდელი კულტურული სამყაროს ცხოვრების ფერხულში.

როგორც ზემოთ დავინახეთ, გვიანბრინჯაო-აღრეკინის ხანაში კაზრეთის ხეობა ქართლის ერთ-ერთი ყველაზე მეტად დაწინაურებული კუთხეთაგანია. ანტიკურ ხანაში მის შემდგომ წინსვლას ხელს უწყობდა სპილენძის, რკინის და სხვა მადნების საბადოების არსებობა, მესაქონლეობის და მიწათმოქმედების განვითარება და მისი ხელსაყრელი მდებარეობა იმ გზებზე, რომლებიც საქართველოს წინა აზიის კულტურულ ქვეყნებთან აკავშირებენ.

აღრეანტიკურ ხანას განეკუთვნება კაზრეთის კარიერზე სამშენებლო სამუშაოებთან დაკავშირებით შემთხვევით აღმოჩენილი ბრინჯაოს ზარი, რომელიც, საფიქრებელია, შტანდარტის ნაწილს წარმოადგენს (ტაბ. XX).

ზარი კასრისებური ფორმისაა, მრგვალგანაკვეთიანი ყუნწით, ენა, როგორც ჩანს, მოტეხილი აქვს. ზარი წინა ნაწილში გაჭრილია, ჰრილი ვიწროა, სამკუთხედით დამთავრებული. ზარის მთელი ზედაპირი შემკულია რელიეფური სიგრძივი წვრილად დაჭრილი ზოლებით. ჰრილის ზემოთ ამოკაწრულია წიწვოვანი ორნამენტი. ზარის ზომებია: სიმაღლე — 10 სმ. უდიდესი სიგანე — 6,5 სმ; ყუნწის სიმაღლე — 2 სმ; ჰრილის სიგრძე — 5,3 სმ.

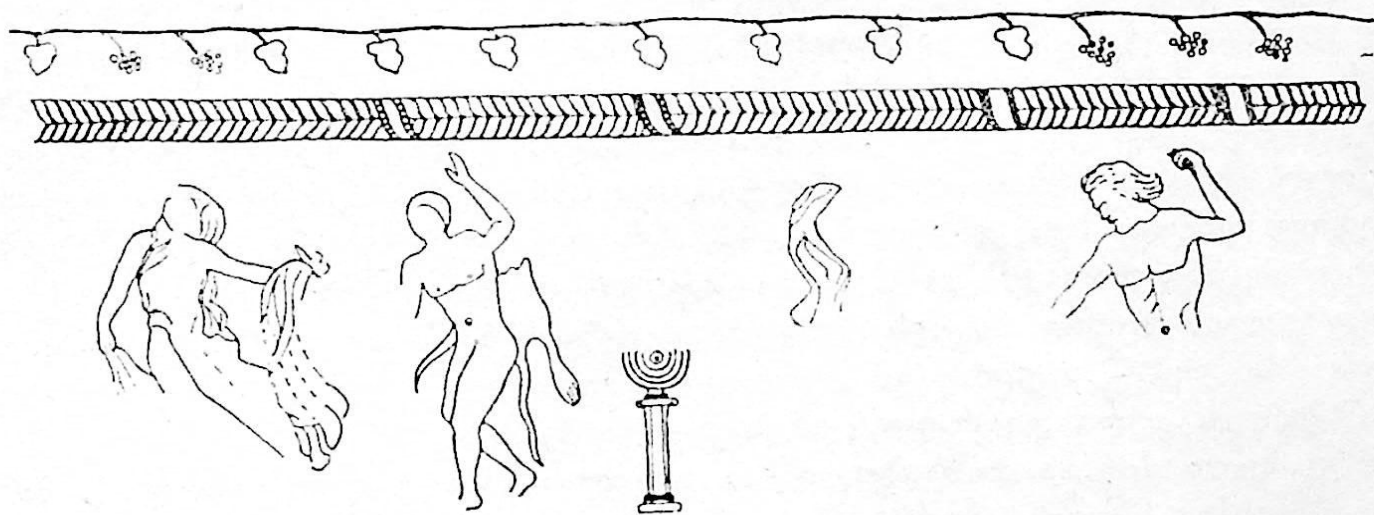
ანალოგიური ზარები ცნობილია საქართველოსა და მეზობელი ქვეყნების არქეოლოგიური ძეგლებიდან, რომლებიც ძვ. წ. ა. VI—V სს. თარიღდებიან. საყურადღებოა, რომ მსგავსი ზარი აღმოჩენილა აგრეთვე ფოლადაურის ნეოპოლი¹. ამრიგად, კაზრეთში შემთხვევით აღმოჩენილი სადროშე ზარიც შეიძლება VI—V სს. დათარიღდეს.

¹ ო. ტყეშელაშვილი, ფოლადაურის ხეობა (მორის სამოსახლოს VI—V სს მატერიალური კულტურის ძეგლები, თბ., 1969, ტაბ. XI.

ვიდრე განვიხილავდეთ კაზრეთის ხეობაში აღმოჩენილ სხვა თანადროულ ძეგლებს, გვინდა გავიხსენოთ კაზრეთის კარიერზე 1951 წ. შემთხვევით აღმოჩენილი რომაული გემა, რომელზეც გამოსახულია გამარჯვების სცენა. გემა წარმოადგენს მოყვითალო ქალკედონის ინტალიოს. მ. ლორთქიფანიძე მას ასე აგვიწერს: „ცენტრში დგას რომაელი მეომარი, ჯაჭვის პერანგითა და მუზარადით. მხრებზე წამოსხმული აქვს ქლამიდა. დაშვებულ მარცხენა ხელში უჭირავს ფარი, ხოლო მარცხენათი ეყრდნობა შუბს. გვერდებზე ტროფეებია, ტროფეების წინ — დატყვევებული ბარბაროსები შეკრული ხელე-ბით“².

მ. ლორთქიფანიძე ამ ინტალიოს ჩვ. წ. ა. II ს-ით ათარიღებს და მისი წარმომავლობის შესახებ წერს: „ბოლნისი, შემთხვევითი მონაპოვარი“³. როგორც გამოირკვა, ის აღმოჩნდა კაზრეთის კარიერზე, № 88 შახტის მიწა-ყრილში.

კაზრეთის ხეობაში აღმოჩენილი სხვა ძეგლებიდან, უპირველეს ყოვლისა, უნდა დავასახელოთ კაზრეთში № 1 მიკრორაიონის მშენებლობის დროს აღმოჩენილი მასალები. განსაკუთრებით საყურადღებოა ბრინჯაოს ენოხოა მითოლოგიური სცენის გრაფიკული ნახატი (ტაბ. XXI).

სურ. 6. ენოხოს გრაფიკული ნახატი.

ენოხოა აღმოჩნდა 1972 წ. № 1 მიკრორაიონის საცხოვრებელი კორპუსების მშენებლობის დროს. ამ სამუშაოებს ასრულებდა მადნეულმშენის № 7 ტრესტი. უბნის უფროსმა ზ. ცხვედიანმა და ტრესტის უფროსმა ო. მარგველაშვილმა ექსკავატორის მუშაობის დროს შემთხვევით აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალა გაუგზავნეს საქართველოს მეცნ. აკადემიის აკად. ი. ჯავა-

² მ. ლორთქიფანიძე, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის გემები III, საქართველოში აღმოჩენილი გლიბტიკური ძეგლების კატალოგი, თბ., 1961, 17 (ინვ. 692), გვ. 66. ტაბ. IV, 17.

³ იქვე, გვ. 24, 66.

ხიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიის და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტში, საინჟინერო-სახ. და ს. ჯანაშვილის სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის გადმოცემა.

ენოხოა ძლიერ დაზიანებულია (ტაბ. XXI). მისი ერთი გვერდი შეტყულებულია (როგორც გამოიჩვენა, ექსკავატორის მუშაობის დროს), ყური მოტეხილი და დაკარგულია, მიუხედავად ამისა, მისი ფორმა ნათლად ირკვევა. ჭურჭელს კვერცხისებური ტანი აქვს, პატარა ბრტყელი ძირით, დაბალი ყელით და სამტუჩა პირით, მთელი ზედაპირი დაფარულია მომწვანო პატინის ფენით, ზოგიერთ ადგილას მავნე პატინას ენოხოს გრაფიკული ნახატი დაუზიანებია. ჭურჭლის ზომებია: სიმაღლე — 17,5 სმ; ტანის უდიდესი სიგანე მხრებთან — 40 სმ, ძირის დიამ. — 6 სმ.

ენოხოს მხრებზე და ყელზე შემოუყვება გრავირებული ორმაგი სარტყელი, რომელიც ყურძნის მტევნების, ვახის ფოთლებისა და მსხვილი წიწყლისაგან შედგება. ტანის ქვედა ნაწილში ვიწრო თოკისებური სარტყელია ამოკაწრული. ამ სარტყლებს შორის ჭურჭლის ტანზე მთლიანად გრავირებული ნახატი ყოფილა ამოკაწრული. ამჟამად ეს ნახატი ბევრგან დაზიანებულია. ერთ ადგილას კარგად მოჩანს მამაკაცის, ატლეტის ფიგურის ზედა ნაწილი. მამაკაცს მკერდი და მუცელი შიშველი აქვს, ერთი ხელი მოხრილი და ზემოთ აწეული, მეორე — წინ გაშვებული. ატლეტს მხრებამდე ჩამოშვებული თმები აქვს, თავი მიბრუნებული აქვს მარჯვნივ. აქვე გარკვეული ინტერვალით (სადაც დაეტეოდა ერთი ფიგურა) მოჩანს ქალის გაფრიალებული ტანსაცმლის ნაწილი. შემდეგ გამოსახულია სვეტი (საკურთხეველი?) დაბალ პოსტამენტზე ასეთივე ფილით თუ კაპიტელით დამთავრებული და ზედ შედგმული სფერო (რომლის მხოლოდ ნახევარი ჩანს) შიგნით კონცენტრული ხაზებით. ამ საკურთხეველის მეორე მხარეს მოცეკვავე ფიგურები ირჩევა: მამაკაცი შიშველია, მას მოკლე თმები აქვს. მხრებზე წამოსხმული აქვს ტყავის წამოსასხამი, რომლის კუდი და თათი ზურგს უკან მოჩანს. ცალი ხელი აწეული აქვს, მეორე ხელი ძირსაა დაშვებული (ამ ადგილას ნახატი დაზიანებულია). მამაკაცის მთელი სხეული მოძრაობას გამოხატავს. მეორე ფიგურა უფრო მეტად არის დაზიანებული. სახე სრულიად არ ირჩევა, ჩანს მხოლოდ მამაკაცის მოცეკვავე ფიგურისაკენ გაწვდილი მარცხენა ხელი მსუბუქი შარფით და გაფრიალებული ტანსაცმელი (ტაბ. XXII—XXIII).

სამწუხაროდ, მთელი ნახატის აღდგენა ვერ ხერხდება. იმის მიხედვით, რაც შემორჩენილია შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ენოხოზე გამოსახულია დიონისეს მისტერიები ან სცენა ჰერკულესის თავგადასავლიდან.

ენოხოს ტიპის ჭურჭელი საქართველოში გავრცელებულია ძვ. წ. ა. V საუკუნიდან დაწყებული ჩვ. წ. ა. II—III საუკუნეებამდე. ისინი აღმოჩენილია ვანში, ბორში, კლდეეთში და სხვაგან.

კაზრეთის ენოხოა ფორმის მიხედვით ყველაზე მეტად უახლოვდება ერთის მხრივ — ვანის და მეორე მხრივ — ბორის ჭურჭლებს. ვანის ენოხოსაგან

განსხვავებით კაზრეთის ჭურჭელი გრავირებულია, ხოლო ყურის უქონლობის გამო არა გვაქვს საშუალება გამოვარკვიოთ, იყო თუ არა იგი ვანის ჭურჭელით შემკული. ცნობილია, რომ ვანის ენოხია საქართველოში შემოტანილი უცხოური ნაწარმია⁴. იგივე შეიძლება ითქვას კაზრეთის ჭურჭელზე (დამოუკიდებლად იმისა, მივიჩნევთ თუ არა კაზრეთის ენოხიას ფორმის მიხედვით ვანის ენოხიას უშუალო ანალოგად). მით უმეტეს, რომ მისი გრავირებული ნახატი ამის საკმაოდ საფუძველს იძლევა. საქმე მართო იმაში კი არ არის, რომ აქ ბერძნულ მითოლოგიურ სცენასთან გვაქვს საქმე. აქ გამოსახული ნახატი არაფერში არ ამჟღავნებს ადგილობრივ თავისებურებებს, არსად არ ჩანს ბერძნულ-რომაულ სამყაროში შემუშავებული მხატვრული სტანდარტების ნორმებიდან გადახვევა⁵.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, „თელების ველის“ სამაროვანზე გვიანბრინჯაოს ხანის სამარხებთან ერთად გამოვლენილია ანტიკური ხანის სამარხებიც. სამაროვანზე გაითხარა ანტიკური ხანის რამდენიმე სამარხი. მათი ნაწილი დაზიანებული იყო. სანიმუშოდ განვიხილოთ ორი მათგანი.

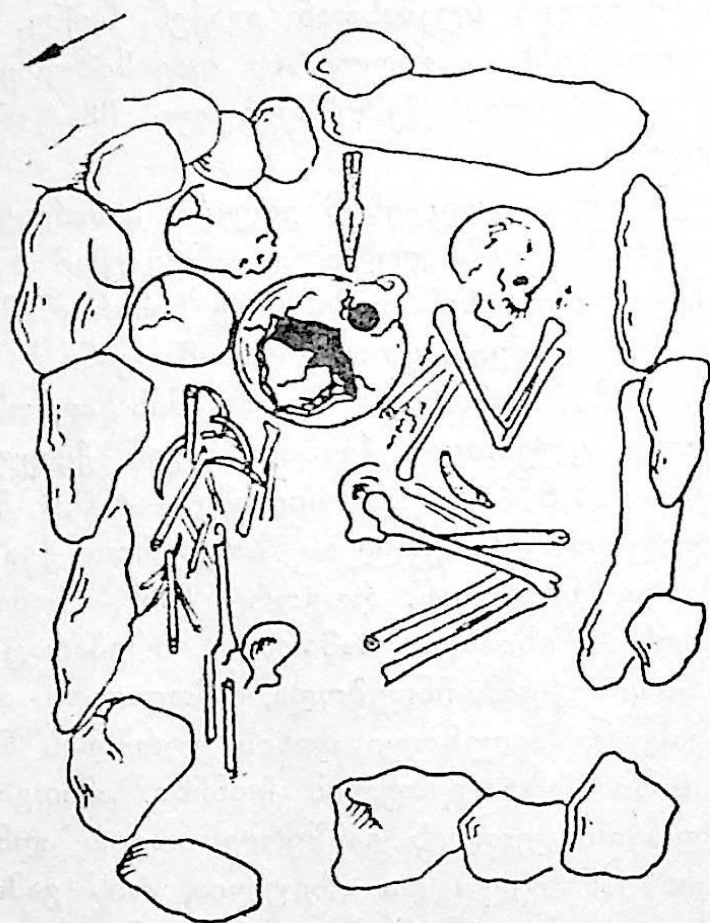
სამარხი № 5 (ტაბ. XX) აღმოჩნდა შადრევნის აღმოსავლეთ მხარეს. წარმოადგენს კლდის დიდი ფლეთილი ქვებით ნაგებ ქვაყუთის ტიპის სამარხს. მისი შიდა ზომებია: $1,6 \times 1,15$ მ, სიღრმე — 0,9 მ. დამხრობილია აღმოსავლეთიდან ჩრდილოეთისაკენ. კედლის ზოგიერთი ქვა დაძრული იყო თავისი პირვანდელი მდგომარეობიდან. როგორც ჩანს, სამარხი მიწის არაერთგზის გადახვნის დროს დაზიანდა. სამარხის პრეპარაციის პროცესში, ვიდრე მიცვალებულის ჩონჩხი გამოჩნდებოდა, ამოდიოდა ადამიანის ძვლების ფრაგმენტები და წითლად შეღებილი თიხის ჭურჭლის ნატეხები. სამარხის იატაკზე აღმოჩნდა სამი მიცვალებულის ჩონჩხი. ამათგან ორი დაკრძალულია სამარხის ჩრდილოეთი კედლის გასწვრივ თავით აღმოსავლეთისაკენ. მათი ჩონჩხის ძვლები დაზიანებული და არეულია, რის გამოც დაკრძალვის პოზის დადგენა არ ხერხდება. რაც შეეხება მესამე მიცვალებულს, იგი დაკრძალულია სამარხის სამხრეთი კედლის გასწვრივ მარცხენა გვერდზე, მოხრილი ზედა და ქვედა კიდურებით, თავით აღმოსავლეთისაკენ. იქმნება შთაბეჭდილება, რომ ეს მიცვალებული დაკრძალულია პირველი და მეორე მიცვალებულის შემდეგ, მათი ძვლები თითქმის განზრახ მიწეულია სამარხის ჩრდილოეთ კედელთან, რომ უკანასკნელი მიცვალებულისათვის დაეთმოთ ადგილი.

ინვენტარიდან სამარხში აღმოჩნდა წითლად შეღებილი ხელადის ნატეხები, რკინის შუბისპირი, რკინის მოხრილი დანა, ბრინჯაოს პატარა ზარაკი,

⁴ ო. ლორთქიფანიძე, რ. ფუტურაძე, ვ. თოლორდავა, ა. ქუონია, არქეოლოგიური გათხრები ვანში 1969 წ., ვანი, I, 1947—1969 წწ.; არქეოლოგიური გათხრები, თბ., 1972, სურ. 208, გვ. 213.

⁵ შეად. I ს. რომაულ ენოხიას—Kopenhagen und Umgebung. Weldstadte der Kunst, Edition Leipzig, 1967, т. 25.

ბრინჯაოს მცირე ზომის ორი რგოლი, მინის ანტროპომორფული მძივი, ვერცხლის მცირე ზომის რგოლი და მინის რამდენიმე ცალი შავი იოტი (ტაბ. XV). 1. თიხის კურჭელი, წითლად შეღებილი ხელადა. ძირითადი ნატეხები აღმოჩნდა სამარხის იატაკზე, ქვაყუთის აღმოსავლეთ კედელთან, მიცვალებულების თავის ქალებს შორის. მცირე ნატეხები ამოდიოდა პრეპარაციის დროს სხვადასხვა სიღრმეზე.

სურ. 7. „თელეზის ველის“ სამარხის № 5 სამარხი.

2. რკინის შუბისპირი აღმოჩნდა პირველ და მესამე მიცვალებულების თავის ქალებს შორის, წვერით სამარხის აღმოსავლეთ კედელზე მიბჯენილი. 3. რკინის მოხრილი დანა აღმოჩნდა მესამე მიცვალებულის ქვედა კიდურებსა და ნეკნებს შორის. 4. ბრინჯაოს ზარაკი აღმოჩნდა სამარხის შუა ნაწილში, ჩრდილო კედელთან, პირველ და მეორე მიცვალებულების ძვლებთან. 5. ვერცხლის რგოლი აღმოჩნდა სამარხის ჩრდილო კედელთან, პირველ და მეორე მიცვალებულების ძვლებთან. 6. ბრინჯაოს ორი რგოლი აღმოჩნდა მესამე მიცვალებულის ნეკნებს ქვეშ. 7. მინის ანტროპომორფული ფორმის

მძივი აღმოჩნდა მესამე მიცვალებულის ქვედა კიდურებსა და ნეკნებს შორის, რკინის დანასთან ერთად. 8. მინის მცირე ზომის მძივები გაფანტული იყო სამარხის ჩრდილო, სამხრეთ და ცენტრალურ ნაწილებში.

სამარხი 14 მდებარეობს სამაროვნის S ნაწილში, შადრევნიდან სამხრეთით 50-ოდ მეტრ მანძილზე. სამარხი გადახურულია მასიური ქვით. ორმო ოთხივე მხრიდან შემოსაზღვრულია სხვადასხვა ზომის ორ ფენად შემოწყობილი ნაგლეჯი ქვებით, რომლებიც გეგმაში მართკუთხედს ქმნიან. სამარხი დამხრობილია NW—SO ხაზზე. სამარხის შიდა ზომებია 1, 84 × 0, 66 სმ. გარე ზომები — 2, 98 × 0, 66 სმ. მასში დაკრძალული იყო სამი მიცვალებული, თავით სამხრეთ-აღმოსავლეთით, სამივე მარცხენა მხარეზე, ფეხებმოკეცილი, ერთმანეთთან ძალზე ახლო. მიცვალებულების ფეხებთან, სამარხის NW მხარეს იდო წითლად გამომწვარი და წითლადვე შეღებილი დოქი, პირგადაშლილი, დაბალყელიანი, სფერულტანიანი, მრგვალგანაკვეთიანი, ყური მიერთებულია ჭურჭლის პირსა და მხარზე. მიცვალებულის წელისა და ყელის არეში აღმოჩნდა სხვადასხვა მასალისა და ფორმის მძივები, მათ შორის ინკრუსტირებულიც. მძივების ერთი დიდი ნაწილი სარდიონისაა, ნაწილი მინის, თიხის და სხვა მასალის. პირველი მიცვალებულის მენჯის ზევით დადასტურდა ორი ცალი მინის საბეჭდავი, კვადრატული ფორმის, სიგრძეზე გახვრეტილი, ლურჯი, გაუმჭირვალე. როგორც ჩანს, ისინი მარჯვენა ხელზე ჰქონია მიცვალებულს ძაფზე თუ ტყავზე ასხმული. ერთ მათგანზე ამოკვეთილია გაქცეული ტახის გამოსახულება, მეორეზე კი — ცხოველისა და მამაკაცის ბრძოლის სცენა. შუა მიცვალებულის მკერდის წინ აღმოჩნდა რკინის ღერო (სამაჯურის თუ საკინძის?) და რკინის მრგვალგანაკვეთიანი სამაჯური (გადატეხილი, სფერულბოლოიანი, რომელსაც ერთი ბოლო მოტეხილი აქვს). ამავე მიცვალებულის წელის არეში აღმოჩნდა რკინის დანა.

როგორც ვხედავთ, სამარხებში აღმოჩენილია მრავალფეროვანი ინვენტარი: თიხის ჭურჭელი, სამკაული, მძივები, საბრძოლო და სამეურნეო იარაღი.

თიხის ჭურჭელი წარმოდგენილია დოქების სახით, რომლებიც წითლად შეღებილ-მოხატულია. ყველა დოქი პირმრგვალია, ცალყურა, დაბალყელიანი, გამობერილმუცლიანი, ფართობიერიანი. დოქები ჩადგმული იყო სამარხებში მიცვალებულის თავთან, ან უფრო ხშირად, ფეხებთან, ჩვეულებრივ, თითო-თითო სამარხში. თიხის რამდენიმე ჭურჭელი სი სამარხის გარეთ, მის სახურავ ქვაზე იყო მიდგმული, რომელშიაც ზოგჯერ საქონლის ძვლები ეყარა.

საქართველოს ტერიტორიაზე მოხატული ჭურჭელი დიდი რაოდენობით ვლინდება ძვ. წ. ა. IV—III სს-დან. ძვ. წ. ა. IV—I სს., ე. წ. ელინისტურ ხანას, თიხის მხატვრული ჭურჭლის წარმოების მაღალი დონის გამო ზოგიერთი შევლევარი „მოხატული კერამიკის ხანას“ უწოდებს⁶.

კასრეთის სამარხებში აღმოჩენილი თიხის ჭურჭელი ძირითადად ანალო-

⁶ ი. გაგოშიძე, სამადლოში მოპოვებული მოხატული ჭურჭელი, „ძეგლის მეგობარი“, თბ., 1970. 23, გვ. 42, 44.

გებს პოულობს ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე გამოვლენილ მასალებს შორის, რომლებიც ძვ. წ. ა. IV—III სს. თარიღდებიან.

სამკაულებიდან კაზრეთის სამარხებში აღმოჩენილია ზარაკები, სამაჯურები, საყურე რგოლები. ზარაკები კონუსური ფორმისაა, გვერდებზეჭრილი. მათ აქვთ ტანთან ერთად ჩამოსხმული სამკუთხა ყური.

ასეთივე, მხოლოდ შედარებით დიდი ზარები, რომლებიც ამიერკავკასიაში გამოჩენას იწყებს ძვ. წ. ა. VIII—VII სს., ქვემო ქართლში არსებობენ ძვ. წ. ა. V ს. საშუალო ზომის ზარების შესახებ კი გაზიარებულია მოსაზრება, რომ ისინი შედარებით მოგვიანო ხანას განეკუთვნება. ვფიქრობთ, კაზრეთის ზარები ამ მოსაზრებას არ ეწინააღმდეგება.

„თელების ველის“ ანტიკური ხანის სამარხებში გამოვლინდა სხვადასხვა მასალის, ფორმის, ზომისა და ფერის 240-ზე მეტი მძივი. ამათგან დიდი ნაწილი მინისა და მინისებრი პასტისაა, დანარჩენი სარდიონის და თითო-ორთა თიხის და სხვა მასალის. სარდიონისა და სარდერის მძივებს აქვს მოყავისფრო-მოწითალო, მოვარდისფრო-მოწითალო და ღია ვარდისფერი ფერი. გვხვდება კონუსური, ცილინდრული, კასრისებური, მრგვალბრტყელი და სხვა ფორმები. ზოგი მათგანი დაწახნაგებულია. ნახვრეტი სხვადასხვაგვარია: ცილინდრული, ბიკონუსური, ვიწრო და ფართო.

მინის მძივები სხვადასხვა ფერის, ფორმისა და ზომისაა: მრგვალბრტყელი, კასრისებური, ბრტყელი ოთხწახნაგა „თვლებით“ ინკუსტირებული, წვრილი სფერული ფორმისა და სხვა.

სარდიონის მძივები გვხვდება „თელების ველის“ ადრეულ სამარხებშიც, მაგრამ ანტიკური ხანის სამარხებში მათი რიცხვი საგრძნობლად მატულობს ამას გარდა, შეიმჩნევა ზომების შემცირების ტენდენცია, მაშინ როდესაც ფორმების რაოდენობა სულ უფრო და უფრო მრავალფეროვანი ხდება.

ამრიგად, კაზრეთის სამაროვანზე ერთი მხრივ გვხვდება ისეთი მძივები, რომლებიც დამახასიათებელია გვიანბრინჯაო-რკინის ხანის ძეგლებისათვის, და მეორე მხრივ ისეთები, რომლებიც მხოლოდ ელინისტური ხანიდან იწყებენ გავრცელებას. ამრიგად, მძივების ასორტიმენტი ელინისტური ხანის დასაწყისზე მიგვიითებს. მინის მძივების რაოდენობის შესამჩნევი მატებაც ამ თარიღს მხარს უჭერს.

საყურადღებოა მინის ანტროპომორფული მძივსაკიდი, რომელიც უშუალო ანალოგებს პოულობს თრიალეთის მასალებში და ძვ. წ. ა. III—II სს. თარიღდება⁷.

„თელების ველის“ სამაროვანზე აღმოჩენილია ლურჯი მინის მრავალწახნაგა საბეჭდავი 2 ცალი. ისინი ათწახნაგაა, პარალელოპიპედის ფორმისა, წაკვეთილი პირამიდისებური ზურგითა და ბრტყელი, მართკუთხა მოყვანილობის ფუძით. ერთ ფუძეზე გამოსახულია ტახტი და მეორეზე — ადამიანისა

⁷ ი. გაგოშიძე, თრიალეთის სამაროვნები, კატალოგი, III, გვ. 50.

და ცხოველის ბრძოლის სცენა. საბეჭდავს აქვს სიგრძივი წვრილი ზონარ-
გასაყრელი ნახვრეტი.

საქართველოში აღმოჩენილი მინის მრავალწახნაგა საბეჭდავი მიჩნეუ-
ლია მცირეაზიული საბეჭდავების იბერიულ პირებად, რომელთა წარმოებას
აქ მასიური ხასიათი ჰქონდა. საინტერესოა, რომ საქართველოში აღმოჩენი-
ლი 40 ცალი საბეჭდავიდან თითქმის ყველა აღმოსავლეთ საქართველოდანაა,
დასავლეთ საქართველოში ისინი გვხვდება მხოლოდ ბრილისა და კლდეეთის
სამარხებში.

საქართველოს გარეთ მინის მრავალწახნაგა საბეჭდავი გვხვდება სომ-
ხეთში, აზერბაიჯანში. მათი გავრცელების თარიღად მიჩნეული იყო ძვ. წ. ა.
V—IV სს., მაგრამ უკანასკნელ ხანებში გამოითქვა მოსაზრება, თითქოს სა-
ქართველოში ასეთი საბეჭდავების გავრცელება ძვ. წ. ა. II—I სს. და ახ.
წ. ა. I ს. ანდა ძვ. წ. ა. I ს. და ახ. წ. ა. I ს. ეკუთვნის⁸. მიუხედავად იმისა,
რომ მთელი რიგი სამარხები, რომლებშიც ლურჯი მინის მრავალწახნაგა საბეჭ-
დავებია აღმოჩენილი უკვე გადათარიღებულია მათი გაახალგაზრდავების ტენ-
დენციით, არის სამარხებიც, რომელთა გაახალგაზრდავება შეუძლებელია. ამ
მხრივ საყურადღებოა ლურჯი მინის მრავალწახნაგას შემცველი გომარეთის
ერთი სამარხი (12), რომლის თარიღი ძვ. წ. ა. IV—III სს. და III ს. ზემოთ
ვერ იწევს⁹. კაზრეთის ლურჯი მინის საბეჭდავების შემცველი სამარხიც და-
ახლოებით ამავე ხანით თარიღდება, ყოველ შემთხვევაში მისი გაახალგაზრ-
დავება ძვ. წ. ა. II ს. ზემოთ ვერ ხერხდება.

რაც შეეხება ლურჯი მინის მრავალწახნაგების დანიშნულების გარკვე-
ვას, კაზრეთის მონაპოვარი ამ თვალსაზრისითაც საინტერესოა: ის აღმოჩენი-
ლია მიცვალებულის მაჯაზე, და მაშასადამე, მას სამაჯურის დანიშნულება
ჰქონდა. საინტერესოა ისიც, რომ თუ ერთი მრავალწახნაგას გამოსახულება—
ადამიანისა და ცხოველის ბრძოლის სცენა — ცნობილი და გავრცელებული
გამოსახულებაა, მეორე საბეჭდავის გამოსახულება — ტახტი — უცნობია.
საქართველოში აღმოჩენილ საბეჭდავებზე იგი პირველად გვხვდება, და ამ-
რიგად, ამ საბეჭდავების გამოსახულებათა შეზღუდულ ასორტიმენტს ახალ
მასალას მატებს.

ამრიგად, „თელების ველის“ სამაროვანზე გამოვლენილი ანტიკური ხა-
ნის სამარხები ორი ტიპისაა. ერთი წარმოადგენს ნაფლეთი და რიყის ქვით ნა-
გებ და მასიური ქვის ფილებით დახურულ, მეორე — კირქვის ფილებით
შედგენილ პატარა ოთხკუთხა ქვაყუთს. სამარხებში, უმრავლეს შემთხვევაში,
დაკრძალულია ორი ან მეტი მიცვალებული. ისინი გვერდზე არიან დაწვენე-
ლი, მოხრილი კიდურებით, ზოგჯერ მიცვალებული მჯდომარე პოზაშია. სა-

⁸ ქ. ჯავახიშვილი, ურბნისის ნაქალაქარის გლიბტიკური ძეგლები (რუსულ ენაზე),
თბ., 1975, გვ. 24.

⁹ ც. დავლიანიძე, ქვემო ქართლის კულტურა ძვ. წ. 1 ათასწლეულის მეორე ნახევარ-
ში, თბ., 1983, გვ. 170.

მარხების ერთ ნაწილში დადასტურდა მიცვალებულის კულტთან დაკავშირებული ღვინის დიდი ჭურჭელი და მსხვილფეხა საქონლის ძელები, რაც მიგვიტოვებს ალბის ასრულების წესზე. ანტიკური სამარხების ერთ ნაწილს ახასიათებს წითელკეციანი, წითლადშეღებილი კერამიკა, მეორეს — ღია და შავკეციანი კერამიკის თანაარსებობა. სამარხების დანარჩენ ინვენტარს შეადგენს: ბრინჯაოს ზარაკები, სამაჯურები, მოხრილი რკინის დანები, შუბისპირები, სხვადასხვა ფორმისა და მასალის მძივები, მათ შორის ერთი ანტროპომორფული ფორმისა, ბეჭდები და საბეჭდავები. განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს ლურჯი მინის მრავალწახნაგა ორი საბეჭდავი, რომელთაგან ერთზე ადამიანის და ცხოველის ფიგურაა გამოსახული, მეორეზე კი — ტახტი. სამარხების ეს ჯგუფი დაკრძალვის წესისა და ინვენტარის მიხედვით ძვ. წ. ა. IV—II სს. თარიღდება.

კაზრეთის მასალები, სამადლოს ციხიანოვოს, ნასტაგისის, სარკინის და სხვ. მასალების მსგავსად¹⁰, საშუალებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ ისინი უკავშირდებიან პირველი სახელმწიფოებრივი ერთეულების წარმოქმნის ხანას.

10 ი. გაგოშიძე, სამადლო, თბილისი, 1979, გვ. 3.

ზუა სკუკუნეების ძეგლები

1. კაზრეთის კარიერზე აღმოჩენილი ძეგლები

ა) ბუჩურიანი

ბუჩურიანი II ბუჩურაშენი, ეწოდება ნასოფლარის ადგილს და შესაბამისად ეკლესიას, რომელიც მდებარეობდა კაზრეთის კარიერზე, ჩრდილო-აღმოსავლეთით ტყით დაფარულ ფერდობზე.

1964 წ. დმანისის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ ვ. ჯაფარიძის ხელმძღვანელობით, კაზრეთის ხეობის დაზვერვების დროს, იხსნა ბუჩურიანი¹. ეკლესია წარმოადგენდა დარბაზული ტიპის მცირე ზომის ნაგებობას (ზომა $3,2 \times 2,2$ მ) უახსილოდ. ვ. ჯაფარიძის აღწერილობის მიხედვით ის სანახევროდ მიწაში იყო ჩამჯდარი. პერანგი შემოცლილი ჰქონდა, კედლებში ჩაშენებული იყო რელიეფური ქვები. იქვე უნახავთ შუაზე გადაჭრილი სტელის ბაზა ბერძნული წარწერით: „სალოცველად სიმეონისა და ავლიანოსისა ყოვლითა მათითა სახლითურთ. უფალო შეეწიე თეოდორეს“. წარწერა გამოაქვეყნა და VII—IX სს-ით დაათარიღა თინათინ ყაუხჩიშვილმა².

ბაზის ორ მოპირდაპირე პარალელურ გვერდზე გამოსახულია ტოლმკლავა ჯვარი. საყურადღებოა, რომ ჯვრის გამოსახულება ზედ ბაზის კიდესთან არის ამოჭრილი. როგორც ჩანს, ბერძნული წარწერის შესრულების დროს ბაზა ხელმეორედ გაუთლიათ და იმის მიუხედავად, რომ ბაზის მეორე მხარეზე ჯვრის გამოსახულებას გაფრთხილებიან, გვერდის ჩამოჭრისას, იგი საკმაოდ შეუვიწროვებიათ.

1970 წ. ბუჩურიანის ეკლესია ააფეთქეს. ამასთან დაკავშირებით აკად.

¹ ვ. ჯაფარიძე, ქართული ხელოვნებისა და დამწერლობის ახლად აღმოჩენილი უძველესი ძეგლები ქვემო ქართლიდან, ჟურნ. „ძეგლის მეგობარი“, № 20, თბ., 1970, გვ. 57; მისივე, ზვენი ისტორიის ერთი მემკვიდრე (კვლავ ბუჩურაშენის ეკლესიის შესახებ), ჟურნ. „ძეგლის მეგობარი“, № 39, თბ., 1975, გვ. 73.

² თ. ყაუხჩიშვილი, კაზრეთის ბერძნული წარწერა, საქ. სახ. მეზეუმის მოამბე, XXVII—B, თბ., 1967, გვ. 152—165.

ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ექსპედიციას ეკლესია უკვე დანგრეული დახვდა³. ნანგრევი ქვები ხევში ეყარა.

ნაეკლესიარის დასავლეთ ნაწილში აღმოჩნდა უძველესი ნაგებობის ნაშთი — ერთ რიგად ნაწყობი კარგად გათლილი ოთხი ქვა. აქ აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალა, ძირითადად, შეიცავდა ქვის ჯვრებისა და სტელების ნატეხებს. კერამიკა ძლიერ მცირედ და უმთავრესად ნატეხების სახით იყო წარმოდგენილი. მათგან საყურადღებოა ერთი მთელი უხეშად დამუშავებული ფენიანი ჭრაქი და ღიაფერკეციანი ჭურჭლის ნატეხები, რომელთა ზედაპირი ან ირგვლივი ღარებით არის შემკული, ან გაპრიალებულია. სტელები და ჯვრები შემკულია მცენარეულ-გეომეტრიული მოტივებით და ადრექრისტიანული სიუჟეტებით. განსაკუთრებით ხშირად გვხვდება შროშანების და გადაწნული წრეების უწყვეტი რიგი, პალმეტების, ყურძნის მტევნების, ვაზის ფოთლისა და სხვათა გამოსახულებები (ტაბ. XXIV—XXVI).

რამდენიმე რელიეფი აღმოჩნდა 1970 წ. ნანგრევების გროვაში. მათ შორის აღსანიშნავია მომწვანო ტუფის სტელის ფრაგმენტი საინტერესო რელიეფური გამოსახულებით: ვაზის რტოს ფოთლების, მტევნებისა და სპირალურად დახვეული ვაზის ულვაშებს შორის მოთავსებული ფრინველი და რაღაც ცხოველი (მელა?) ყურძენს ჭამენ. ეს რელიეფი კომპოზიციის, სიუჟეტისა და შესრულების სტილის მიხედვით მსგავსებას იჩენს ბოლნისის სიონის ბარელიეფთან და ისეთ ძველ ძეგლებთან, როგორიცაა, მაგ., აკვანების და V—VII სს. სხვა რელიეფები⁴.

მაღალი მხატვრული ღირსებებით გამოირჩევა სტელის ფრაგმენტი, მედალიონში მოთავსებული მანერულად სტილიზებული ცხოველის გამოსახულებით. ქვის მასალისა და ფორმის მიხედვით უნდა ვიფიქროთ, რომ მასვე ეკუთვნის მეორე ფრაგმენტი, რომელზედაც ამოკაწრულია ბერძნული ასოები (ალფა და სიგმა).

³ ვ. ჯაფარიძე თავის წიგნში „ადრეული შუა საუკუნეების არქეოლოგიური ძეგლები ქვემო ქართლიდან“ (თბ., 1982) კვლავ უბრუნდება ჩვენთან დავას ბუჩურიანის ეკლესიის გამო. მას მკითხველი შეჰყავს შეცდომაში, თითქოს ჩვენ გავთხარეთ ეკლესია, რომელიც მხოლოდ ნახევრად იყო დანგრეული. ჩვენ ეკლესია სრულიად დანგრეული დავგვხვდა; ეკლესიის ადგილზე შემორჩენილი იყო ადრეული ნაგებობის ნაშთი. „ამ ნაშთების მიხედვით ყოველად შეუძლებელია მსჯელობა ნაგებობის ხასიათსა და თარიღზე“. (მ. სინაურიძე, ბოლნისის რაიონის არქეოლოგიური შესწავლის შედეგები, გვ. 19). ამრიგად, რადგან ეკლესიას არ გავვითხარა, ვ. ჯაფარიძის საყვედური, რომ ეკლესიის გათხრები დოკუმენტირებული არ არის, სრულ გაუგებრობაზეა დამყარებული. არც ჩვენი ანგარიში და არც სხვა ნაშრომები, სადაც ვეხებით ბუჩურიანის ეკლესიას, არ იძლევა ამ გაუგებრობის საფუძველს: ყველგან ვლაპარაკობთ აფეთქებული ეკლესიის შესახებ და არა ეკლესიის გათხრაზე.

რაც შეეხება ჩვენს დასკვნას ეკლესიის თარიღის შესახებ, რასაც ვ. ჯაფარიძე „თეორიულ ექსპურსებს“ უწოდებს, სინამდვილეში ეს ის დასკვნებია, რომლებიც მიღებულია გათხრების დროს აღმოჩენილი მასალის (კერამიკა, ქვის ჯვრები, სტელები და სხვა) და აგრეთვე, თვით ვ. ჯაფარიძის მიერ აღწერილი ძეგლის ანალიზის საფუძველზე.

⁴ ვ. ჯაფარიძე, იქვე, გვ. 79, სურ. 3.

ზემოაღწერილი სტელის უახლოეს ანალოგებს წარმოადგენს მედალიონებში მოთავსებული ცხოველისგამოსახულებიანი სტელები ყიზილ-ქილისის (დმანისის მახლობლად) ეკლესიიდან.

ყურადღებას იპყრობს სტელის ფრაგმენტები ადამიანთა გამოსახულებით, რომელთაც ხელში ჯვარი უჭირავთ. ერთ ნატეხზე შემორჩენილია გამოსახულების ზედა ნაწილი, მეორეზე — ქვემოთკენ გაფართოებული ტანსაცმელი. ამ ფრაგმენტების მოჩარჩოება ერთნაირია. იგი წარმოადგენს პატარ-პატარა სვეტებისა და მათი ბალიშების მორიგეობას. ასეთი მოჩარჩოება დამახასიათებელია VI—VII სს. სტელებისათვის. ასე, მაგ., ის გვხვდება დავით გარეჯის იოანე ნათლისმცემლის სტელაზე⁵. რაც შეეხება ფიგურების გამოსახულებას, რომელთაც ხელში ჯვრები უჭირავთ (ტაბ. XXVII₃), ისინი შეიძლება შევადაროთ ხანდისის სტელას მამაკაცთა გამოსახულებით (ხელში ჯვრებით), რომელსაც ნ. ჩუბინაშვილი VI ს. II ნახევრით ათარიღებს⁶.

დიდი მხატვრული ოსტატობით არის შესრულებული ქვის ჯვრის მკლავი, რომელზედაც გადაწნულ მედალიონებში გამოსახულია მწოლიარე შვლისა და წმინდანის (მაცხოვრის?) სახე (ტაბ. XXVII₁). გამოსახული ფიგურების ფორმის, მათი ექსპრესიის გადმოცემის, თავისუფალი სტილიზაციის მიხედვით ეს ფრაგმენტი არაფრით არ ჩამორჩება თეთრი წყაროს ანალოგიურ რელიეფს შვლის გამოსახულებით⁷.

ბუჩურიანის ეკლესიის დასავლეთი კედლის მახლობლად აღმოჩნდა ქვის აკროტერიუმის ნაწილები. ამათგან სამი ერთმანეთს უდგება (ტაბ. XXVIII). აკროტერიუმს თავზე უხეშად გამოთლილი კოპი აზის, რომელიც თაღს გადმოგვცემს. გვერდები გაფორმებულია, როგორც ეკლესიის ფასადები. ერთ-ერთ გვერდზე გამოსახულია ორი რელიეფური დაჭრილი ხაზით გადმოცემული ფრონტონი, რომლის ქვემოთ სარკმელია, შემდეგ კი ჯვრის რელიეფური გამოსახულება. ამავე ღერძზე კარის კრილი ისევეა მოჩარჩოებული, როგორც ფრონტონი, ორმაგი რელიეფური დაჭრილი ხაზით. სარკმლის აქეთ-იქით მფრინავი ანგელოსების სიმეტრიული ფიგურებია (ერთი მთლიანად და მეორეს — თავი). ასეთივე სიმეტრიული ფიგურები (ხელში ჯვრებით) გამოსახულია კარის თავზე (შემონახულია ერთი და მეორესაგან ჯვრის ნაწილი. საყურადღებოა ჯვრის მტვირთველის გრძელი წამოსასხამი მაღალი წვეტიანი კაპიუშონით, იგი გვაგონებს დასავლეთ ევროპის საეკლესიო ორდენის წევრთა ტანსაცმელს. აკროტერიუმის მეორე გვერდი მთლიანად შემონახულია. მასზე გამოსახულია ეკლესიის მეორე ფასადი ფრონტონით,

⁵ Г. Н. Чубинашвили, Пещерные монастыри Давид-Гареджи, Тбилиси, 1948, с. 31—33, рис. 7—37.

⁶ Н. Чубинашвили, Хандиси, Тбилиси, 1972, с. 53.

⁷ Н. Чубинашвили, Р. Шмерлинг, Храмы в древних селениях Триалети-Олтиси и Тетрицкаро, Грузинское искусство, 2, Тбилиси, 1, 1948, с. 61—64, рис. 31.

სარკმლითა და ორნაწილადი კარით. სარკმლის ასეთივე გამოსახულება შე-
მორჩენილია ფასადიანი გვერდის უკანა მხარეზე.

რამდენადაც ჩვენთვის ცნობილია, აკროტერიუმების გავრცელება იწყე-
ბა განვითარებული შუა საუკუნეებიდან. ჩვენ მიერ მიკვლეული აკროტერიუ-
მი დაბალი რელიეფითა და შესრულების გრაფიკული მანერით რამდენადმე
განსხვავდება ცნობილი ნიმუშებისაგან და შესაძლოა სხვა ხანას განეკუთვნ-
ებოდეს თუმცა ერთ-ერთი ფასადის ცენტრალურ ღერძზე განლაგებული
სარკმელი, კარი და ორნამენტული აქცენტი გარკვეულ ხანაზე მიგვითითებს.

აკროტერიუმის ზუსტი დათარიღება ეკლესიის აშენების თუ გადაკეთე-
ბის თარიღის დადგენის საშუალებას მოგვცემდა. ბუჩურიანის ერთ-ერთი
სამშენებლო პერიოდის (XII—XIII სს.) შესახებ მიგვითითებს ეკლესიის
მახლობლად პოლიქრომული მოჭიქული ჯამების, ასომთავრულასოებიანი
კრამიტების ნატეხების და არქიტექტურული ორნამენტის — კოპის აღმო-
ჩენა. შესაძლოა კატასტროფა, რომელმაც გამოიწვია ამ ფენის დაღუპვა, და-
კავშირებულია მონღოლების შემოსევასთან, რასაც თითქმის გვიდასტურებს
XII—XIII სს. დათარიღებული შვილდის დასაჭიმი ბრინჯაოს რგოლი, რო-
მელიც მონღოლთა შემოსევების შემდეგ ვრცელდება. (რგოლი აღმოჩენილი
იყო გათხრებამდე მშენებელთა მიერ).

მავე ფენას განეკუთვნება ქვაყუთები, რომლებიც აფეთქების შედეგად
გამოჩნდნენ ფერდობის სიღრმეში. უნდა ვიფიქროთ, სამარხები უინვენტა-
რო იყო, რადგან არც შემორჩენილ ქვაყუთებში, არც მიწისა და ქვების გრო-
ვაში სამარხეული ინვენტარი არ ჩანს.

დავუბრუნდეთ ბუჩურიანის ეკლესიის თარიღის გარკვევის საკითხს.
ვ. ჯაფარიძეს, რომელმაც ხელმეორედ გამოაქვეყნა წერილი ბუჩურიანის შე-
სახებ (ამჯერად გეგმით, კრილებითა და ეკლესიის სპეციალური ანალიზით),
მოჰყავს ამ ტიპის დარბაზული ნაგებობის თარიღი — IX—X სს., მაგრამ ბუ-
ჩურიანის ეკლესიისათვის ეს თარიღი მიუღებლად მიაჩნია (არასწორი გეგ-
მის, კარის კრილის, ქვის წყობის, კედლების სისქის და ადრექრისტიანული
ხანის რელიეფების გამო). ვ. ჯაფარიძე ნაგებობას განვითარებულ შუა საუ-
კუნეებს მიაკუთვნებს. მისი აზრით, ადრექრისტიანული სტელების ფრაგმენ-
ტები კედლებში შეიძლება ჩაეშენებინათ (გამოეყენებინათ საშენ მასალად)
მას შემდეგ, რაც მათ დაჰკარგეს თავისი მნიშვნელობა. ეს, რა თქმა უნდა,
ასეა, ამის შესახებ არავინ დაობს. მაგრამ ეს იმას როდი ნიშნავს, რომ ეკლე-
სიის აგების თარიღად მაინცდამაინც განვითარებული შუა საუკუნეები უნდა
მივიჩნიოთ. ეკლესია შეიძლება აგებულიყო V—VII სს. და განვითარებულ
შუა საუკუნეებს შორის. ეს საშუალებდო თარიღი ემთხვევა ვ. ჯაფარიძის
მიერვე ამ ტიპის დარბაზული ნაგებობებისათვის მოტანილ თარიღს, კერძოდ
IX—X სს. მაშასადამე, ეკლესია უნდა აეგოთ VII ს-დან XI ს-მდე. თარი-
ღის დადგენისას ჩვენ ვეყრდნობით იმ ფაქტსაც, რომ დარბაზული ეკლესიე-
ბი სწორხაზოვანი აფსიდითა და ტრომპებზე დაყრდნობილი კონქით გავრ-

ცელებული იყო VI ს-დან XI სს. დასაწყისამდე, ხოლო ასეთივე ეკლესიები უტრომბეზოდ — IX ს-დან.

ეკლესიის თარიღის გასარკვევად მეტად საყურადღებოა ის ფაქტიც, რომ თ. ყაუხჩიშვილი ბუჩურიანის ეკლესიაში აღმოჩენილ ბერძნულ წარწერას VII—IX სს. აკუთვნებს⁸.

ამასთან, ეკლესიის აღმოსავლეთ ფასადზე შემორჩენილია სარკმლის სწორხაზოვანი კრილები, რომლებიც მოწმობენ, რომ იგი აგებულია განვი-თარებულ შუა საუკუნეებზე ადრე.

ეკლესიის გარშემო და მის მიდამოებში აღმოჩენილი ადრექრისტიანუ-ლი ხანის სტელებისა და ჯვრების მრავალრიცხოვნება გვარწმუნებს, რომ VI—VII სს. ბუჩურიანი საკულტო ადგილი იყო, სადაც VII—X სს. უნდა აგებულიყო ეკლესია. შემდეგში ეს ეკლესია არაერთხელ არის დაანგრეული და ხელახლა აშენებულ-შეკეთებული (განვითარებულ და გვიან შუა საუკუნე-ებში).

რაც შეეხება ჩვენამდე მოღწეულ ბუჩურიანის ეკლესიის სახეს, კედლებ-ში უწესრიგოდ ჩაშენებული სხვადასხვა დროის (ადრე და განვითარებული შუა საუკუნეების) რელიეფებით, საეჭვო არ არის, რომ იგი გვიანფოდა-ლური ხანის იმ ტიპურ ნიმუშებს ეკუთვნის, რომელთა რიცხვიც ასე დიდია როგორც ქვემო ქართლის, ისე საერთოდ საქართველოს ტერიტორიაზე.

საგანგებოდ უნდა განვიხილოთ ბუჩურიანის მიდამოებში შემთხვევით აღმოჩენილი თითბრის საბეჭდავი ბეჭედი, მრავალწახნაგა რგოლით და ფა-რაკზე არწივის (თუ შევარდენის გამოსახულებით (ტაბ. XX).

ბეჭედი განაკვეთში მრგვალია, რვაწახნაგა. რგოლზე მირჩილული აქვს ფარავი გამოსახულებით. ფრინველი მყარად დგას განზე გაწეული ფეხებით და ზემოთ აზიდული ფრთებით. მისი ძლიერი დაკუნთული მკერდი შუაზე სიგრძივი ხაზით გაყოფილი ღრმა რელიეფით არის ამოჭრილი. თავი წვრი-ლად არის დაშტრიხული, კისერზე დატანილია პუნქტირი ბუმბულის გადმო-საცემად. ფრთები კუდზე მკვეთრად ღრმა შტრიხებით არის შესრულებული. ასეთივე ღრმა კვეთით არის ამოჭრილი ფრინველის დეზებიანი ფეხები და ძლიერი კლანჭები. თავისა და კისრის დაყენების მანერა და წრეებით გადმო-ცემული თვალები სიცოცხლეს და ემოციურობას ანიჭებს გამოსახულებას. ზემოთ აზიდული ფრთები, მარჯვნივ გადახრილი თავი და კუდი კი ერთ კომ-პოზიციურ წრეში ჰკრავს მას. ძალის შთაბეჭდილება, რომელსაც ქმნის კლან-ჭებიანი, განზე გაშლილი ფეხები და ძლიერი მკერდი, თითქოს შემსუბუქე-ბულია, რბილად მოდელირებული ფორმებით და წრიული კომპოზიციის შიგ-ნით რკალური მანერული მოძრაობებით.

როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, ინტალიო შემთხვევითი მონაპოვარია, აღმოჩენის ადგილის ზუსტი მითითება მშენებლებმა ვერ შეძლეს. შესაძლე-

ბელია, ის იმ ქვაყუთების ინვენტარს ეკუთვნოდა, რომელიც დაზიანდა კარიერზე გზის გაყვანის დროს. არ არის გამორიცხული, რომ ის მომდინარეობდეს კულტურული ფენიდან, რომელიც იმავე მიზეზით განადგურდა. რადგან საბეჭდავის აღმოჩენის ვითარება უცნობია, მისი დათარიღების ერთადერთი საშუალებად ნივთის მხატვრულ-სტილისტური ანალიზი მიგვაჩნია.

ქართულ და საერთოდ ჩვენთვის ცნობილ მასალებში, ამ ნივთს უშუალო ანალოგები არ მოეპოვება. რაც შეეხება არწივის თუ შევარდენის გამოსახულებას, ის ფართოდ არის გავრცელებული რიგი ქვეყნების ხელოვნებაში, მათ შორის საქართველოშიც. განსაკუთრებით ხშირია ეს გამოსახულება სპარსულ ხელოვნებაში. აქემენიდურ, პართულ და სასანურ ხანაში⁹. შემდეგში იგი ვრცელდება რენესანსის ევროპულ ხელოვნებაში.

ქართული ანალოგიური მასალებიდან შეიძლება დავასახელოთ არმაზისხევის ვერცხლის თასი შევარდენის გრაფიკული ნახატი. ფრინველი აქ გამოსახულია გაშლილი ფრთებით და გვერდზე მიბრუნებული თავით, კლანჭებიანი ფეხებით ტოტზე მდგომი. კაზრეთის ინტალიო ამ გამოსახულებას მხოლოდ პოზის მიხედვით ემსგავსება. არმაზისხევის თასზე კომპოზიცია შეკრულია გაშლილი ფრთებით. არ ჩანს რბილი მოდელირება და არც მანერულობა, გამოსახულება მკაცრი და თავშეკავებულია (შესაძლოა ამ შთაბეჭდილებას აძლიერებს გრაფიკული გამოსახულება მეტალზე). ჩვენი აზრით, კაზრეთის გამოსახულება შეიძლება შევადაროთ ზვარტნოცის კაპიტელის სკულპტურებს. მიუხედავად პოზის, ტანის და ფრთების დამუშავების სხვადასხვაობისა, გამოსახულების შესრულების მანერა ერთნაირია. მსგავსება შეიმჩნევა აგრეთვე ა. პოუპის მიერ გვიანსასანური ხანით დათარიღებულ ბრინჯაოს ჭურჭლის ფრინველის გამოსახულებასთან. არწივი თუ შევარდენი გამოსახულია პროფილში, მყარად მდგარი, გაშლილი ფრთებით, სხვადასხვა მხარეს მიმართული თავითა და ფრთებით. გამოხედილი მკერდის, კუდისა და ფრთების გადმოცემის მიხედვით ჭურჭლისა და ინტალიოს გამოსახულება იდენტურია, მაგრამ ჭურჭელზე ფრთები მიმართულია არა ზემოთკენ, არამედ ფრინველის უკან მოჩანს. უნდა აღინიშნოს, რომ გამოსახულება მოთავსებულია მრგვალ მედალიონში, და ჩაფიქრებულია ისე, რომ მას მთლიანად ავსებს. იგივე ახასიათებს კაზრეთის ინტალიოს, რომლის კომპოზიცია იგება ისე, რომ ერთი დიაგონალი შედგენილი მარცხენა ფრთითა და კუდით, იკვეთება მარჯვენა ფრთით და წინ გამოწეული ფეხით შედგენილი დიაგონალით. ამასთან, ეს ფეხი საგანგებოდ დაგრძელებულია დიაგონალების გათანაბრების მიზნით.

როგორც ცნობილია, მედალიონებში მოთავსებული გამოსახულება დამახასიათებელია საერთოდ სასანური ხელოვნებისათვის, რის საილუსტრაცი-

⁹ A. P o p e, A Survey of Persian Art, IV, London — New York, 1938, 215, 225; E. P o r a d a, Iran. Ancien, 1963, სურ. 112.

ოდ არა მარტო მრგვალ მედალიონებში, არამედ კომპოზიციურად წრეში ჩასმული გამოსახულებების მრავალი მაგალითის მოტანა შეიძლება. საქართველოს მასალებიდან ამის მაგალითს წარმოადგენს არმაზისხევის თასის დიდებული პორტრეტი, სარგვეშის თასის გამოსახულებები და სხვა. სასანური მასალებიდან ამგვარი გამოსახულებები განსაკუთრებით ხშირია ქსოვილზე, ქვისა და თაბაშირის სამშენებლო ფილებზე და სხვა.

ამგვარად, შეიძლება დავასკვნათ, რომ როგორც სიუჟეტით, ისე გამოსახულების ცალკეული ელემენტის შესრულებისა და კომპოზიციის მიხედვით კაზრეთის ინტალიო მსგავსებას პოულობს სასანური წრის ნივთებთან. მისი ადგილობრივობისა და სხვა ქვეყნებიდან შემოტანის საკითხი, ქართულ-სასანური კულტურის თავისებურებათა შეუსწავლელობის გამო, ჯერჯერობით გადაუჭრელი რჩება.

რაც შეეხება ინტალიოს თარიღის დადგენას, სავარაუდოდ ვიღებთ ზემოთ მოტანილი ანალოგიური მასალების თარიღს, კერძოდ, VI—VII სს., აგრეთვე ერთ დამატარილებელ მომენტსაც. ზოგადად გამოსახულება ფასურია, მაშინ როდესაც ზოგიერთი ელემენტი გადმოცემულია პროფილში. როგორც ცნობილია, გამოსახულებები, რომლებშიც ერთიანი პრინციპი ირღვევა — ფასი და პროფილი ერთდროულად გვხვდება — ახასიათებს გვიანსასანურ ხანას. ამგვარად, კაზრეთის ინტალიო წინასწარ VI—VII სს.-ით და შესაძლოა ცოტა უფრო გვიანი ხანითაც დავათარილოთ. შემდგომში ეს თარიღი რომ დაზუსტდეს კიდევ, ინტალიო უეჭველად სასანური კულტურის წრეში დარჩება.

ბ) ქვედა უბნის ეკლესია სამაროვანით

ეს ობიექტი გაითხარა 1971 წ. იგი წარმოადგენს ტყიან ფერდობზე, მდ. კაზრეთულას მარჯვენა ნაპირზე მდებარე ვრცელ სამაროვანს (18×22 მ) მცირე ნახევრად დანგრეული ეკლესიითურთ (ზომა 3,3 მ×4,8 მ). გათხრებამდე ეკლესია თითქმის მთლიანად მიწით იყო დაფარული; მხოლოდ ქვის საკურთხეველი, სტელის ბაზის ზედა ნაწილი და შუაში ფოსოებიანი ოთხკუთხა ქვა ჩანდა (ტაბ. XIX). მათი გაწმენდის შემდეგ გამოირკვა, რომ საქმე გვქონდა ეკლესიის ერთ-ერთ კუთხეში ჩაშენებულ ქვასთან. კედლის გაგრძელებაზე მეორე კუთხეშიც აღმოჩნდა ასეთივე მასიური კვადრი. თითოეულზე გამოსახული იყო წრეში ჩახატული ტოლმკლავა ჯვარი: ერთი — კოსტებით, მეორე — პოსტამენტით. სიუჟეტისა და კვეთის მანერის (ფონის ღრმა ამოჭრა, შუქ-ჩრდილის მონაცვლეობა) მიხედვით ეს რელიეფები V—VII სს. განეკუთვნება. როგორც ჩანს, კვადრები სტელის ბაზებს წარმოადგენდნენ, რომლებიც შემდეგ ეკლესიის მშენებლობაში გამოუყენებიათ.

გათხრების შედეგად გამოვლინდა ეკლესიის გეგმა. გარედან იგი მოქცეულია ოთხკუთხედში. აღმოსავლეთით ოდნავ შემალლებული აფსიდა აქვს. მასში დგას ქვის მაღალი საკურთხეველი. ეკლესიის კედლები შერჩენილია

1—1,2 მ-ის სიმაღლეზე. სახურავი ჩანგრეულია, კარის ღირეში ჩაშენებულია ორი ადრეული ხანის რელიეფი ჯვრის გამოსახულებით. შესასვლელი კარის მარჯვნივ იატაკში კი — ქვის ოთხკუთხა ემბაზი.

ეკლესიის შიდა სივრცის გათხრებისას საკუთრებელის მახლობლად აღმოჩნდა ქვის ჯვრებისა და რელიეფური ფილების ფრაგმენტები. აღსანიშნავია ერთი ფილა თექვსმეტფურცლა პატარა ვარდულისა და წრეში თავისებურად ჩახაზული (მკლავის ბოლოები მრგვლად არის ამოღებული, წვერები კი მოკვეთილია წრეხაზით) ჯვრის გამოსახულებით. განსაკუთრებით საყურადღებოა ჯვრის ქვედა მკლავი ორი ერთმანეთზე გადაწნული რელიეფური მედალიონით, რომელთაგან ერთში ტოლმკლავა ჯვარი, ხოლო მეორეში საყდარზე მჯდარი ღვთისმშობელია გამოსახული. (ტაბ. XXVII₂). რელიეფი ძლიერ გადასულია, ჩანს ზურგიანი და ფეხებიანი სავარძელი, რომელზედაც ორი ბალიში დევს. ღვთისმშობელს ჰაზე არ უჩანს, ფეხთ აცვია ქუსლიანი ფეხსაცმელი. მთელი გამოსახულება ფასურია, იმავე ხასიათს გადმოსცემს პროფილში გამოსახული და აქეთ-იქით მიმართული ფეხებიც. საყდარზე მჯდარი ღვთისმშობლის გამოსახულება ცნობილია ადრეფეოდალური ხანის დასაწყისის ძეგლებზე. მაგ., ბოლნის-ქაფანაქჩის, ბარმაქსიზის რელიეფებზე, ხანდისის სტელაზე და სხვა. კაზრეთის ჯვრის რელიეფზე სიუჟეტი შემცირებულია მედალიონში ჩასასმელად. ამდენად ის წარმოადგენს დეკორატიულ მოტივს და შემოდასახელებული ძეგლებისაგან განსხვავებით, რომლებიც V—VII სს. თარიღდება, ჩვენ ცოტა უფრო გვიანდელად მიგვაჩნია.

ამრიგად, ეკლესიის კედლებში ჩაშენებული და მის გარშემო აღმოჩენილი რელიეფური ქვები ადრეფეოდალურ ხანას განეკუთვნება. ეს კი გვაფიქრებინებს, რომ ეკლესიის მშენებლობის დროს გამოიყენეს იქვე არსებული ადრეული ხანის ძეგლის ნაშთები.

გავრცელებული აზრის საწინააღმდეგოდ, რომ აღწერილი ძეგლები სამარხების ნაშთებს წარმოადგენენ, ნ. ჩუბინაშვილის მსგავსად, ჩვენც ვთვლით რომ სტელებს სხვა დანიშნულება ჰქონდა¹⁰. ეს იყო მემორიალური ძეგლები, ხშირ შემთხვევაში გვარის ან ოჯახის მიერ განსაკუთრებულ შემთხვევასთან, უმთავრესად, ქრისტიანობის მიღებასთან დაკავშირებით აღმართული.

რაც შეეხება ეკლესიის აგების თარიღს, ჩვენი აზრით ეკლესია და სამაროვანი თითქმის ერთდროულია. როგორც კი ააგეს ეკლესია, მაშინვე მის გარშემო გაჩნდა სამაროვანი. გათხრების შედეგად გამოირკვა, რომ სამაროვანი შეიცავდა მასიური ქვის ფილებით დახურულ სამარხებს, თავთან ვერტიკალურად ჩადგმული მცირე ზომის ქვებით. სამარხები უინვენტარო იყო, ზოგიერთ მათგანში შემოინახა ჩონჩხის ნაწილები.

განვითარებულ შუა საუკუნეებში ძეგლის გარშემო ტერიტორია ეკავა სამოსახლოებს, რაზეც მიგვითითებს აქ აღმოჩენილი კედლის ნაშთები, კრა-

¹⁰ Н. Чубинашвили. Стелы-кресты Квемо Картли, კურნ. „ძეგლის მეგობარი“ 30, 1972 გვ. 11.

მიტისა და მოჭიქული ჭურჭლის ნატეხები, ასეთივე კერამიკა აღმოჩნდა ეკლესიის შიგნით გაყვანილ შურფში.

ჩვენი აზრით კატასტროფა, რომელმაც გამოიწვია ზემოაღნიშნული ძეგლის დაღუპვა, უნდა მომხდარიყო XII ს. ბოლოს და XIII ს. დასაწყისში. უნდა ვიფიქროთ, ეს ძეგლი, ისევე როგორც ბუჩურიანის ეკლესია, დაიღუპა, მტრის შემოსევების, უშუალოდ მონღოლთა შემოსევების შედეგად.

დასასრულ უნდა აღინიშნოს, რომ როგორც კი ქვემო ქართლში დადგა მშვიდობიანი ხანა, ადგილობრივი მოსახლეობა დაუბრუნდა თავის ძველ ბინას. ააშენეს ეკლესია და მის გარშემო გაჩნდა სამაროვანი.

XVI—XVII სს. სამაროვანზე გაჩნდა სომხური სამარხები — ხაჩკარები. მაშასადამე, ქვის მასიური ფილებით დახურული სამარხები ეკუთვნის XIII ს. შემდგომ ხანას, არა უგვიანეს XVI—XVII სს. ამავე ხანას ეკუთვნის ეკლესიაც.

ეკლესიისა და სამაროვნისათვის მიღებულ თარიღს მხარს უჭერს 1959 წ. კარიერზე ჩატარებული გათხრების შედეგები. როგორც ცნობილია, აქვე, კაზრეთულის ხევში გაითხარა მეტალურგიისა და სამთო წარმოების ნაშთები, რომლებიც აქ აღმოჩენილი XIV ს. მონეტის მიხედვით თარიღდება¹¹. მაშასადამე, მოსახლეობას, რომელიც მისდევდა მეტალურგიასა და სამთო წარმოებას, ეკუთვნოდა ეს ეკლესია და სამაროვანი.

2. სოფ. ბალიჭების ძეგლები

ა) სამაროვანი სარკოფაგით

სამაროვანი მდებარეობს სოფ. ბალიჭების ზემო და ქვემო უბნების შემაერთებელი გზის პირას. აღმოსავლეთიდან, სამხრეთიდან და დასავლეთიდან მას უშუალოდ ეს გზა საზღვრავს (ძველად შესაძლოა ის გზის იქითაც გრძელდებოდა, დღეს აქ სამოსახლოებია და სამაროვნის ნაშთი არ ჩანს), ხოლო ჩრდილოეთით — საბჭოთა მეურნეობის სიმინდის ყანა.

სამაროვნის გათხრა დაიწყო წარწერიანი ქვის სარკოფაგის აღმოჩენასთან დაკავშირებით, რომელიც შემთხვევით გამოვლინდა ამ ადგილას წყალსადენის გაყვანის დროს (1971 წ. შემოდგომაზე)¹². სარკოფაგის წარწერა შესრულებულია ასომთავრულით: **ΑΝΤΩΝΙΝΟΣ ΚΑΙ ΕΛΕΝΗΣ** „ესეს სული, ქრისტე მოიკესნე“.

ბალიჭის სარკოფაგმა და მისმა წარწერამ დიდი ინტერესი გამოიწვია.

¹¹ ი. გ ძ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, ჯ. ა მ ი რ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი, გ. ნ ა ს ი ძ ე, 1965 წ. მ აღ ნ ე უ ლ ის ე ქ ს პ ე დ ი ც ი ის შე დ ე გ ე ბ ი, გვ. 33.

¹² სარკოფაგის გათხრები და სამარხის პრეპარაცია აწარმოა გ. ჯაფარიძემ. ამჟამად სარკოფაგი თბილისშია, ყოფისა და ხალხური შემოქმედების „ლია ცის ქვეშ“ მუზეუმში.

აკად. ა. შანიძემ სარკოფაგის წარწერას მიუძღვნა სპეციალური მოხსენება, წაკითხა წარწერის ტექსტი და იგი VI—VII სს-ით დაათარილა¹³.

თ. ბარნაველი წარწერას VI ს. II ნახევრით ათარილებს და მისი ტექსტის ახალ წაკითხვას იძლევა: „ესე სახლისა უფალი ქრისტე მოიხსენე“¹⁴. (ჩვენ ამ წაკითხვას არ ვიზიარებთ).

დაახლოებით ამავე დროით (V—VII სს.) დაათარილა სამარხი და მასში აღმოჩენილი ნივთები ვ. ჯაფარიძემ¹⁵.

ბალიჭის სარკოფაგის ნახვისთანავე ჩვენ შეგვექმნა შთაბეჭდილება, რომ სამარხი არ წარმოადგენდა ერთიან ძეგლს, არამედ შედგენილი იყო სხვადასხვა ნაწილისაგან. (წითელი ტუფის ორფერდა სახურავი და მომწვანო ქვიშაქვის ქვედა ნაწილი).

ექვს იწვევდა აგრეთვე სარკოფაგის აღმოჩენის ვითარება. სარკოფაგი აღმოჩნდა სხვა სამარხების გვერდით მიწაში ჩაფლული, მაშინ როდესაც მისი წარწერა უეჭველად გამოსახინდ, წასაკითხად იყო განკუთვნილი. წარწერებითა და ორნამენტული სახეებით შემკული ასეთი სარკოფაგები ადრექრისტიანულ ხანაში ძლიერ გავრცელებული იყო და, ჩვეულებრივ, ეკლესიებსა და სამარტვილებში იდგა.

ქრონოლოგიურად შეუსაბამოდ გვეჩვენება აგრეთვე სარკოფაგში აღმოჩენილი ნივთები და სარკოფაგის წარწერა. ჩვენი ვარაუდის შემოწმებისა და სარკოფაგის შემცველი ძეგლის თარიღისა და ხასიათის დადგენისათვის აუცილებელი იყო ამ ადგილზე გათხრების დაწყება.

1972—1973 წწ. სარკოფაგის აღმოჩენის ადგილზე გავლებულ იქნა სადაზვერვო თხრილები 10 მ×5 მ, 14 მ×2 მ, 17 მ×7 მ (მთელი ფართობის აღებას ხელს უშლიდა სოფლის მთავარი გზა). ზედაპირიდან დაახლოებით 0,30 მ-ზე თხრილებში გამოჩნდა ქვის სამარხები, ისინი წარმოადგენდნენ უინვენტარო ქვაყუთებს (სიგრძე — 1,2—2,4; სიგანე — 0,5—1,2 მ). მიცვალებულები ესვენა გულადმა, გაშოტილი, გულხელდაკრეფილი, პირით აღმოსავლეთისაკენ. ზოგი სამარხი (№ 6, 9, 10) აღმოჩნდა სამარხების ძირითადი დონის ქვეშ, მაგრამ ამ ორი დონის სამარხებს შორის არავითარი განსხვავება არ შეიმჩნეოდა.

სამარხები შეკრული იყო ქვის ბრტყელი ფილებით. თავსა და ბოლოში ჰქონდა თითო, სიგრძივ კედლებად — ორი, სამი და მეტი ფილა. სამარხების უმრავლესობაში ჩაშენებული იყო სადა და ორნამენტირებულ ქვათა ნატეხები, რომლებიც ადრექრისტიანული ხანის (V—VII სს.) სტელებისა და კონ-

¹³ ა. შანიძე, ბალიჭური სარკოფაგის წარწერა, „მაცნე“, 2, 1972.

¹⁴ თ. ბარნაველი, ბალიჭური ქვის სამარხის წარწერის წაკითხვისათვის, „მაცნე“, 2, 1972.

¹⁵ სარკოფაგის შესახებ აკად. ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის სამეცნიერო სესიაზე ვ. ჯაფარიძემ წაკითხა მოხსენება, რომელიც შემდეგში გამოქვეყნდა. იხ. ვ. ჯაფარიძე, სოფ. ბალიჭის სარკოფაგი ქართული ასომთავრული წარწერით, „მაცნე“, 2, 1972.

ტურებზე შემოჭრილი ჯვრების ნაწილებს წარმოადგენდნენ (სურ. 41-4). მთელ ფართობზე 20-მდე სამარხი აღმოჩნდა. სამარხთა რამდენიმე ჯგუფი ნაწყობი ქვის კედლებით იყო შემოზღუდული. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ სამაროვნის ეს ცალკეული უბნები გამოყოფილი იყო საოჯახო თუ საგვარეულო სამარხებისათვის. სამაროვნის სამხრეთ-დასავლეთით და დასავლეთით აღმოჩნდა მასიური კედლების ნაშთები კრამიტის ნატეხების დიდი რაოდენობითა და რელიეფური ქვებით კულტურულ ფენაში. სოფელთა გადმოცემით ეს ადგილი ადრე საგრძნობლად შემადლებული და ქვიანი ყოფილა, მხოლოდ გზის გაყვანის დროს მოუსწორებია ბუღდოზერს. შესაძლოა, ძველად აქ ეკლესია იდგა:

რაც შეეხება ამ სამაროვნისა და ნაგებობათა ნაშთების დათარიღებას: კულტურულ ფენაში აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალა ადრეფეოდალური ხანის იერს ატარებს. კერამიკა და სხვა მასალა საგრძნობლად განსხვავდება V—VI სს. მასალებისაგან, მაგ., კერამიკისა და მინისაგან, რომელიც კარგად არის ცნობილი ურბნისის, სამთავროს და სხვა ძეგლების მიხედვით. ამას გარდა, სამაროვნისა და მის თანადროულ ნაგებობათა კულტურულ ფენაში მოქცეული კერამიკის არარსებობა იმაზე მიუთითებს, რომ იგი X—XI სს-ს ეკუთვნის. თუ გავიხსენებთ, რომ სამარხებში ჩაშენებული რელიეფური ქვები VI—VII სს. თარიღდება და მაშასადამე, ისინი შეიძლება აქ მოხვედრილიყვნენ მხოლოდ VI—VII სს-ით დათარიღებულ პირვანდელი ძეგლის განადგურების შემდეგ, მაშინ ადვილად დაგვრწმუნდებით, რომ სამაროვანი თარიღდება არა უადრეს VI—VII სს. და არა უგვიანეს X—XI სს.

უეჭველია, სარკოფაგი, რომელიც სამაროვანზე აღმოჩნდა, აქ დაუფლავთ გვიან. ადრე ის ეკვდერში უნდა მდგარიყო, რომ მისი წარწერა თვალსაჩინო ყოფილიყო მლოცველთათვის. შემდეგში, როცა რაღაც მიზეზის გამო ეკლესია დაინგრა, ეს პირვანდელი ძეგლი განადგურდა. სარკოფაგის სახურავი, რომელიც უვნებელი გადარჩა, ახალი სამაროვნის ქირისუფლებმა ხელახლა გამოიყენეს, დაახურეს თავის სამარხს და ამგვარად შედგენილი სამარხი სხვა სამარხების გვერდით დაფლეს. სარკოფაგის ქვედა გატეხილი ნაწილი კი, ისევე როგორც ამავე ხანის სტელებისა და ჯვრების ნატეხები, ქვის ფილებით შეკრულ უბრალო სამარხთა კედლებში ჩააყოლეს, როგორც სამშენებლო მასალა. საყურადღებოა, რომ ამ ნატეხებს შორის აღმოჩნდა ერთი წითელი ტუფის საკმაოდ მოზრდილი ნატეხი, რომელსაც გარედან საგანგებოდ გამოთლილი კუთხე, ხოლო შიგნიდან ამოღებული გული ჰქონდა. ფორმითა და მასალით ეს ნატეხი კარგად უდგება სარკოფაგის წარწერიან სახურავს, რაც გვაფიქრებინებს, რომ იგი ეკუთვნის სარკოფაგის ქვედა ნაწილს, რომელსაც ეხურა წარწერიანი სახურავი.

თუ სარკოფაგის სახურავი და კუბო მართლაც სხვადასხვა სამარხს ეკუთვნოდა, სხვა თვალსაზრისით უნდა განვიხილოთ სარკოფაგის სამარხეული ინვენტარიც. მისთვის პარალელები აღარ უნდა ვეძებოთ სარკოფაგის სახუ-

რავის თანადროულ არქეოლოგიურ მასალაში. თუ სახურავი წარწერის მიხედვით VI—VII სს. თარიღდება, სამარხეული ინვენტარი უფრო გვიანდელი ხანისა უნდა იყოს. მაშასადამე, მისთვის ანალოგები უფრო გვიანდელ ხანაში უნდა მოიძებნოს.

როგორც ცნობილია, სარკოფაგის გახსნის შემდეგ მასში აღმოჩნდა ზურგზე გაშოტილი, გულხელდაკრეფილი მიცვალებულის ჩონჩხი, რომელიც თავით დასავლეთისაკენ, პირით აღმოსავლეთისაკენ ესვენა, თავის ქალა და ჩონჩხის ზემო ნაწილი კარგად იყო შენახული, სხვა ძვლები კი — ნახევრად დაშლილი¹⁶.

მიცვალებულს მარჯვენა ხელზე ეკეთა ცისფერი მინისთვლრანი ოქროს ბეჭედი, ხოლო გულმკერდის არეში ჰქონდა ოქროს საკინძისთავი ცისფერი სამკუთხა თვალით შემკული (ტაბ. XXIX)¹⁷. ბეჭდის რკალი გრეხილ ჩარჩოში ჩასმულ წნულს წარმოადგენს: თვალბუდე მრგვალია, ცრუ გავარსშემოვლებული. ზურგი კონუსური აქვს. ამ კონუსს აქეთ-იქიდან მირჩილული აქვს ბეჭდის ღერო იმგვარად, თითქოს შიგ არის გაყრილი. საკინძი სამფრთიანია. ფრთები სამწახნაგაა. კიდეებზე გავარსშემოვლებული, შუაში მოხრილი და ბოლოებში მრგვალებული ისე, რომ საკინძი მბრუნავი ბორბლის თუ „ბორჯგალის“ ორმანენტს მოგვაგონებს. ფრთებს შუა ოქროს ღერაკებია გამოშვერილი, რომლებზეც მძივები უნდა ყოფილიყო ასხმული. ერთზე შერჩენილი ნაშთის მიხედვით მძივები მარგალიტის უნდა ყოფილიყო და ღერაკების ბოლოები მოკეცილია მძივების დასამაგრებლად. ფრთებს შუა თვალია ჩასმული, რომელსაც ცრუ გავარსითვე შემოვლებული პაწია სამკუთხა თვალბუდე აქვს. საკინძს ღერო არა აქვს. ზურგზე შერჩენილია რკინის ღეროს ნაშთი ქსოვილითურთ. თუ ბალიჭურ ნივთებს შევუდარებთ V—VII სს. სხვა ნივთებს აღვილად დავრწმუნდებით, რომ ტექნოლოგიურად ეს ნივთები სრულიად სხვადასხვაა: არც ამგვარი წნული, არც თვალბუდის მირჩილვის წესი ბეჭდის რკალზე, არც თვალბუდის ამგვარი ფორმა, არც მარგალიტის მძივების ღერაკებზე აცმისა და დამაგრების წესი არ არის ჩვეულებრივი სამთავროსა და სხვა მისი თანადროული ნივთებისათვის. ბალიჭური ნივთები არც XII—XIII სს. სამკაულს მოგვაგონებს. მაშასადამე, მათთვის ანალოგები საძებნელია IX—X სს. მასალებში.

სამწუხაროდ, ამ დროის ქართული ოქრომჭედლობა ჯერჯერობით საკმა-

¹⁶ ვ. ჯაფარიძის აზრით სარკოფაგში ორი ჩონჩხი იყო: ერთი ზრდადასრულებულის და მეორე—ბავშვისა; ბავშვის ჩონჩხი მიხვეტილი იყო მეორე მიცვალებულის ფეხებთან (ვ. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 127). ჩვენ ვესწრებოდით სამარხის გახსნას და ჩვენი შთაბეჭდილება სხვაგვარია: ბავშვის ჩონჩხი ჩვენ აქ არ შეგვჩინებია. ის, რაც ვ. ჯაფარიძემ ბავშვის ჩონჩხის ძვლებად ჩათვალა, იყო მხოლოდ სარკოფაგის ერთადერთი მიცვალებულის ქვედა კიდურები, რომელიც მიწის სინოტივის გამო მთლად დაშლილიყო.

¹⁷ საკინძი და ბეჭედი ამჟამად დაცულია საქ. სახ. მუზეუმის ფეოდალური ხანის არქეოლოგიის განყოფილების კაზრეთის ფონდში 42—972: 1, 2 ნომრით.

რისად არ არის შესწავლილი¹⁸. ზოგიერთი ანალოგი შეიძლება მოვიტანოთ XI—XII სს. რუსული ოქრომკედლობიდან¹⁹. შორეული პარალელები შეიძლება მოიძებნოს აგრეთვე ქართული ხელოვნების სხვა დარგებში, კერძოდ, რელიეფურ ქანდაკებაში. მაგ., საკინძის თვალბუდე ძლიერ მოგვაგონებს წალკის შეპიაკის ეკლესიის ერთ-ერთი ტიმპანის ორნამენტის ცენტრალურ ნაწილს, აგრეთვე ატენის მცირეგუმბათიანი ეკლესიის სამხრეთ ტიმპანის, გაფორმებას²⁰. სხვათა შორის აღსანიშნავია, რომ ამ ტიმპანთა მოჩარჩოების მსხვილი წნულიცა და მსხვილი მდიდრული ორნამენტიც ემსგავსება ჩვენი ნივთების შემკულობის ხასიათს.

დავუბრუნდეთ წარწერას. აკად. ა. შანიძე აღნიშნავს, რომ შესადარებელი მასალის მცირერიცხოვნების გამო არა აქვს საფუძველი დაათარილოს ბალიჭის წარწერა ერთი საუკუნის ფარგლებში, და წარწერას აკუთვნებს არაუადრეს VI და არაუგვიანეს VII სს. მართლაც, მსხვილი რელიეფური, სუფთად შესრულებული ზოგიერთი ასო მიგვიითითებს ადრე შუა საუკუნეების დასაწყის ხანაზე. მეორე მხრივ — წაგრძელებული ფორმა, ზოგიერთი ასოს თავისუფალი მოხაზულობა, არათანაბარი ზომები, ასეთი და წესიერი ასოების ერთდროული ხმარება — აკავშირებენ წარწერას მოგვიანო ხანის, კერძოდ VII და შესაძლებელია VII—VIII სს. მიჯნის ძეგლებთან.

რაც შეეხება თვითონ სარკოფაგის ფორმას, რამდენადაც ჩვენთვის ცნობილია, მისი უშუალო ანალოგები საქართველოში არ არსებობს.

სარკოფაგები ფართოდ იყო გავრცელებული უძველეს ხანაში ეგვიპტესა და წინა აზიაში. ჩვ. წ. ა. I საუკუნეებში ისინი გვხვდებიან სირიაში, პალესტინაში, მცირე აზიაში და შავი ზღვის ჩრდილოეთ ნაპრებზე, ბოსფორის სამეფოს და ტავრიკაში, აგრეთვე დასავლეთ ევროპის ზოგიერთ ქვეყანაში.

გ. ჯათარიძის გამოანგარიშების თანახმად, საქართველოში სულ აღმოჩენილია 27 ქვაში ნაკვეთი სარკოფაგი. ბალიჭის სარკოფაგი მარტივი ფორმისა და ორფერდა სახურავის მიხედვით ყველაზე მეტად ემსგავსება მცხეთის სარკოფაგებს, განსაკუთრებით კი არმაზისხევის № 7 სამარხისა და ბაგინეთის სარკოფაგს, რომელიც II ს. თარიღდება. სხვა ფორმისაა ქვემო აღმეს,

¹⁸ საქ. მეზეუმის შუა საუკუნეების არქეოლოგიის განყოფილების ფონდებში დაცულია ორი ჯვარი: 7—60:1 და 2—972:1, რომლებსაც მკლავებს შორის აცმული მარგალიტები დაახლოებით ასევე აქვს დამაგრებული.

ბეჭედი ფარაკის მოყვანილობით რამდენადმე ემსგავსება ივრის სამხრეებში აღმოჩენილ ბეჭდებს, მაგ., საინვენ. № 352, 143 და სხვ. იხ. რ. რამიშვილი, ივრის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები, თბ., 1970.

¹⁹ Б. А. Рыбаков, Русское прикладное искусство X—XIII веков Л., 1971.

²⁰ Е. Такайшвили, Археологические экскурсии, разыскания и заметки. IV, 1914, 9; ლ. რჩეულიშვილი, ატენის მცირეგუმბათიანი ტაძარი, ქართული ხელოვნება, I, თბ., 1942, სურ. 8, 7.

ურბნისის, სადგერისა და დიღმის სარკოფაგები²¹. პროფ. გ. ჩიტაია ამ სარკოფაგებს ათარიღებს X ს. დაწყებული XV საუკუნის ჩათვლით. ვ. ჯაფარიძე ამ თარიღს არ ეთანხმება და წრეში ჩახაზული ჯვრის ორნამენტის მიხედვით თვლის, რომ ეს სარკოფაგები გაცილებით ადრეულ ხანას ეკუთვნის, მაგრამ ამ სარკოფაგების წრეში ჩახაზული ჯვრები მკვეთრად განსხვავდება ადრე-ქრისტიანული ხანის ანალოგიური სიუჟეტებისაგან. ზოგიერთს ასეთ ძეგლს აქვს წარწერები, რომლებიც მათ თარიღზე მიუთითებენ (გ. ჩიტაიას ისინი მოჰყავს, მაგრამ ვ. ჯაფარიძის ნაშრომში ეს რატომღაც არ ჩანს).

ბალიჭის სარკოფაგის უშუალო ანალოგებს ვპოულობთ წინა აზიაში ჩგ. წ. ა. პირველ საუკუნეებში, ადრესასანურ და წინაისლამურ ხანაში, აგრეთვე დასავლეთ ევროპის ზოგიერთ მასალებში, რომლებიც ატარებენ აღმოსავლურ გავლენას. ასეთია, მაგ., რავენის სარკოფაგი თევდორე არქიეპისკოპოსის (677—691 წწ.) ლათინური წარწერით და ყუარის წმ. აჟილბერტას სარკოფაგი (665 წ.)²². ორივე სარკოფაგი ფორმის მიხედვით ძლიერ ემსგავსება ბალიჭის სარკოფაგს, მაგრამ მისგან განსხვავებით ერთი შემკულია ცხოველის გამოსახულებით, ხოლო მეორე — ფრინველებისა და მცენარეული ორნამენტით.

ამრიგად, ბალიჭის სარკოფაგი, უფრო სწორედ მისი წარწერიანი სახურავი, VI—VII სს. ძეგლია. რაც შეეხება მასში აღმოჩენილ სამარხს, ის შედარებით გვიანდელია (არაუადრეს VII და არაუგვიანეს X საუკუნეებისა) და განეკუთვნება ქვისსამარხებიანი სამაროვანის შექმნის ხანას, სადაც დაფლეს ხელმეორედ გამოყენებული სარკოფაგიც.

ბ) სურბ ნიშნის ეკლესიის რელიეფები

სურბ ნიშნის ეკლესია (სომხური მოსახლეობა მას სუბსარქისს უწოდებს) მდებარეობს ბალიჭის ზემო უბანში, იმ გზის პირას, რომელიც მიემართება უკანაგორისა და პატარა დმანისისაკენ. იგი ოდესღაც სომხეთისაკენ მიმავალ მთავარ გზას წარმოადგენდა.

ეკლესია ნახევრად დანგრეულია, გადახურვა და კედლების ზედა ნახევარი შემორჩენილი არ არის, გარშემო ყრია ნანგრევები. ეკლესია მცირე ზომისაა, დარბაზული ტიპის ოდნავ გაფართოებული აფსიდით. გარედან ეკლესიის აღმოსავლეთი კედელი სწორხაზოვანია. კაპიტელებიდან, რომლებსაც ეყრდნობოდა თალი, შემორჩენილია მხოლოდ ერთი — სატრიუმფო თალის კაპიტელი. შესასვლელი სამხრეთიდან აქვს. კარებში არქიტრავად გამოყენე-

²¹ გ. ჩიტაია, ქვემო აღმეს ქვის სარკოფაგი, „ენიშკის“ მოამბე ტ. III, 1940, სურ. 2, 3, 4, არქიტექტურა, პ. ზაქარაია, ნაქალაქარ ურბნისის ხუროთმოძღვრება, თბ., 1961. ტაბ. XXIV.

²² R. Chirshman, Iran, Partes et Sasanides Paris 1962, f. 383; A. Diehl. Manuel d'art byzantin, 1910, p. 226, f. 136.

ბულია გვიანდელი სამარხის ქვა, რომელზედაც კონტურული ჭრით გამოსახულია მამაკაცი საყოფაცხოვრებო ნივთებით. აფსიდაში საკურთხევლის გვერდებზე ამოჭრილია თითო ნიშა. ჩრდილო კედელში, შესასვლელის პირდაპირ დგას სანათლავი.

ეკლესიის კედლებში შიგნიდან და გარედან ჩაშენებულია ადრექრისტიანული ხანის რელიეფებით შემკული ქვები. მათ შორის აღსანიშნავია ვაზის რტოს და ყურძნის მტევნების ტოლმკლავა ჯვრის, შტანდარტის და სხვა გამოსახულებები (ტაბ. XXVI).

აფსიდის ნიშაში ჩაშენებულია ოთხკუთხა სტელის ფრაგმენტი, რომელზეც გამოსახულია ერთიმეორის ქვეშ ორი მამაკაცის ფიგურა, გაყოფილი სვეტებისა და ბალიშების მონაცვლეობით შედგენილი ჩარჩოთი. სტელის ზედა ნაწილში გამოსახულ მამაკაცს აცვია ირანული წელში გამოყვანილი ტანსაცმელი, რომლის კალთა მორკალულია და კიდე თასმითაა შემოკერებული. თავზე ქუდისებური ხუჭუჭი თმები აქვს. თავი და ტანი გადმოცემულია ანფასში, ხოლო ფეხები ჭვინტიანი უქუსლო ფეხსაცმლით მიმართულია სხვადასხვა მხარეს და მოცემულია პროფილში.

სტელის ქვედა ნაწილში გამოსახულ მამაკაცს აცვია საზეიმო ტანსაცმელი დეკორატიული ცრუ სახელოთი — ყურთმაჯით. გარკვევით ჩანს ფართო სწორი ჩოხის და მის შიგნით კაბის მდიდრულად შემკული კალთებისა და სახელოების კიდეები. მამაკაცი გამოსახულია ფასში, თავზე ქუდისებური მოკლე თმით. ამრიგად, ერთსა და იმავე სტელაზე გამოსახულია ორი მამაკაცი განსხვავებული თმის ვარცხნილობითა და კოსტიუმით. ნ. ჩუბინაშვილის აზრით, კოსტიუმის ეს ორივე სახე ქართულ-ირანულია. ასეთი კოსტიუმები აცვიათ ადრე შუა საუკუნეების ძეგლების — ბოლნისის, დმანისის, ბრძანის სტელებისა და ჯვრის რელიეფებზე გამოსახულ მამაკაცებს.

ამრიგად, კაზრეთის მიდამოებში ადრეულ და განვითარებულ შუა საუკუნეებში ინტენსიური კულტურული ცხოვრების კვალი ჩანს, ძნელი ასახსნელია, თუ რატომ არის აღმოჩენილი მხოლოდ ერთი ადრეული (ლეონ I, 457—474 წწ.) ხანის მონეტა²³.

3. გვიანი შუა საუკუნეების სამტრედიოს ნასახლარი, ეკლესია და სამარხები

კაზრეთის მახლობლად, სამების ეკლესიის პირდაპირ, მდ. კაზრეთულას მარცხენა ნაპირზე, ტერასებზე, განლაგებულია საცხოვრებელ და სამეურნეო ნაგებობათა კომპლექსი — „სამტრედო“ ანუ „ბაბილაშენი“. იგი წარმოადგენდა სათავადო რეზიდენციას და ეკუთვნოდა ზურაბიშვილებს, რომელთა წინაპრადაც ითვლებოდა სარდალი ზურაბ ბარათაშვილი.

სამტრედოს კომპლექსი შეიცავს ორ სასახლეს, კარის ეკლესიას, საცხოვ-

²³ თ. აბრამიშვილი, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ბიზანტიური მონეტები, თბ., 1967, გვ. 122.

რებელ და სამეურნეო სათავსებს, მათ შორის სამზარეულოს, მარანს და სხვა. ვინაიდან საზურაბიშვილომ მხოლოდ მესამე თაობამდე იარსება, ამდენად სამტრედოში არსებული ორი სასახლე დიდად არ უნდა იყოს დროით ერთმანეთისაგან დაცილებული.

ერთი სასახლე დგას ზემოდან მეორე ტერასაზე. იგი ნაგებია ქვითკირით, სამშენებლო მასალად ნახშირია ადგილობრივი კლდის ქანი, რომელსაც ზედაპირი გათლილი აქვს, სასახლეს ორივე მხარეს, უშუალოდ მის კედელზე და მისგან დაცილებით გარკვეულ მანძილზე მიშენებული აქვს დამხმარე სათავსები. თვით სასახლე შედგება ორი დიდი ოთახისაგან. წინა ჩრდილოეთის ოთახისაგან შემორჩენილია სამხრეთის კედელი, რომელიც საერთოა მეორე სათავსოსთან. ამავე კედელში გაჭრილია მეორე სათავსოში გასასვლელი თაღიანი კარი, რომელსაც მეორე მხარეს ბრტყელი გადახურვა და ხის არქიტრაჟი აქვს. ორივე სათავსოს კედლებში გაჭრილია სხვადასხვა ზომის ნიშები. ვინაიდან სასახლე ფერდობზე მდებარეობს, მეორე დარბაზის სამხრეთი კედელი მიწაშია ჩამჯდარი, ისე რომ პირველი სართული უსარკმლოა. მეორე სართულზე შემორჩენილია მხოლოდ ჩრდილო კედელი დიდი ოთხკუთხა ღიადებით, რომელიც ამოჭოლილია სხვა ხასიათის წყობით, ვიდრე სასახლის ძირითადი წყობა. ამ კედელთან პირველი სართულიდან, დასავლეთი კედლიდან, აღის ფართოსაფეხურებიანი კიბე. აქ კიბის პატარა ბაქანია გამოყოფილი, შესაძლოა აქ იყო სამხრეთის მხრიდან გახსნილი ღრმა ლოჯია ან აივანი.

ექსპედიციამ გათხარა ორივე სათავსო. უკანა დარბაზში თიხით მოტეპნილ იატაკზე, ცენტრში აღმოჩნდა ქვის კერა (ზომით $2,4 \times 2$ მ) და ქვის ოთხი ბაზა ხის სვეტებისათვის, რომელთა დანახშირებული ნაშთები იქვე ეყარა. ამ მონაპოვრის მიხედვით შეიძლება დავასკვნათ, რომ საქმე გვქონდა ტიპურ „დარბაზთან“, ცენტრალური კერითა და ხის სვეტებით (ტაბ. XXXI) წინა სათავსოს აღმოსავლეთ კედელში აღმოჩნდა და გაიწმინდა ბუხარი.

არქეოლოგიური მასალებიდან, რომლებიც აღმოჩნდა სასახლის ორივე სათავსოს იატაკზე, ყურადღების ღირსია წითლად შეღებილ-გაპრიანებული პატარა დოქები, ხელადები, თასები და თეფშები; შავად გამომწვარი ყურიანი ტოლჩები და კრაქები; ორმხრივმოჭიქული დოქები და ჯამები, ფაიანსის ჯამების და თეფშების ნატეხები. ეს უკანასკნელები მოხატულია ლურჯად და ზოგჯერ შემოვლებულია შავი კონტურული ხაზებით. (ტაბ. XXXIII). კერამიკა ანალოგებს პოულობს თბილისის ციხის გვიან შუა საუკუნეების მასალებში²⁴ და აგრეთვე კახეთის ქალაქების ამავე ხანის მასალებში²⁵.

²⁴ შეად. თ. არჩვაძე, თბილისის დედაციხის ანგობიერებული კერამიკა; მ. მიწიშვილი, მოჭიქული კერამიკა თბილისის ციხის გათხრებიდან, ნ. მამაიაშვილი, თბილისის დედაციხის ფაიანსი; ც. ჩიკოიძე, ქალაქი თელავი გვიანფეოდალურ ხანაში, კრებული „ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები“, II, თბ., 1974.

²⁵ ლ. ქილაშვილი, ძველი გავაზი (ისტორიულ-არქეოლოგიური გამოკვლევა), თბ., 1975 და მისივე, კახეთის ქალაქები, (XIV—XVII სს.), თბ., 1980.

სასახლის ჩრდილოეთით, მისგან ოდნავ მოშორებით, აღმოჩნდა მიწითა და ხშირი მცენარეებით დაფარული აგურით ნაგები შენობის ნანგრევები (მეორე სასახლე). გაიშინდა, სამი ანფილადურად განლაგებული სათავსო (ერთი ზომით — 11×6 მ და მეორე ზომით $6,4 \times 7,6$ მ), თითოეული ნიშის პროფილირებული კარ-ფანჯრების ერთნაირი გეგმითა და განლაგებით. ნიშები შელესილი იყო, კარ-ფანჯრების ღიადები მოპირკეთებული აგურისა და ქვის შერწყმული წყობით. ნიშებისა და კარ-ფანჯრების მახლობლად აღმოჩნდა აგურით დაგებული და შელესილი იატაკის ფრაგმენტები.

შენობის აღმოსავლეთ კედელს გარედან მიშენებული აქვს ქვით ნაშენი ფართო და გრძელი კორიდორი, რომელშიც მოწყობილია ბუხარი, კორიდორსა და აგურის დარბაზს შორის ყრუ კედელია, ისე რომ კორიდორიდან დარბაზში მოხვედრა შეუძლებელია მხოლოდ აგურით ნაგები დარბაზის ჩრდილოეთით მდებარე სათავსოდან, რომელიც დარბაზს კარით უკავშირდება.

აგურიტ ნაგებ სასახლეს ჩრდილოეთის მხრიდან, როგორც ჩანს, მიშენებული ჰქონდა ლოჯია, საიდანაც შესანიშნავი ხედი იშლებოდა კაზრეთულას ხეობაზე შორს ისპიანის ტაძრით.

აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალა შეიცავს კერამიკას, უმთავრესად სამზარეულოსა და ყოველდღიური დანიშნულების სადა მოუჭიქავ ჭურჭელს და ფაიანსის ნაწარმს, მქრქალი ლურჯი საღებავით მოხატული მცენარეული სახეებით, ფრინველთა გამოსახულებით და სხვა. ამ მასალის და აგრეთვე მოჭიქული კერამიკის მიხედვით ნაგებობა წინასწარულად XVII ს. II ნახევართა და XVIII ს. თარიღდება. შესაძლოა ოდნავ გვიანდელ ხანაზე მიგვითხრობდეს აგური, გამოწვამდე ამოკაწრული ქალის ტორსით, რომლის შესრულების მანერა და სიუჟეტი ევროპული ხელოვნების მონაპოვარია.

ეკლესია ქვედა ტერასაზე მდებარეობს და წარმოადგენს ნაგლეჯი ქვით ნაშენ დარბაზული ტიპის ერთნავიან ნაგებობას, რომლის ფართობია $6 \text{ მ} \times 1,5 \text{ მ}$. კედლები შერჩენილია $1,5—2 \text{ მ}$ სიმაღლეზე. თალი ჩამოქცეულია (სურ. 2). მისი ნათალი ქვები თავდაპირველი რიგის მიხედვით ხელუხლებლად აწყვია იატაკზე.

იატაკზე.
გაიწმინდა ეკლესიის შინაგანი სივრცე ნაყარი ქვებისა და მიწისაგან, რომელიც ზოგან 1,5 მ-ს აღწევდა (აღმ. და დას. კედლებთან). ნაშალი კედლის ქვებთან ერთად დიდი რაოდენობით ამოდიოდა ბრტყელი და ღარიანი კრამიტები, ბრტყელი აგური ($22 \times 22 \times 4$ სმ), აგრეთვე კერამიკა და რკინის წილა. თიხის ჭურჭელი უმთავრესად სამზარეულო და სამეურნეო კერამიკის სახით იყო წარმოდგენილი. მრავლად იყო ქვევრის ნატეხები, ქოთნები, დოქები და სხვა. ჭურჭელი, ძირითადად, გვიანფეოდალური ხანის მასალებში პოულობს პარალელებს.

ლობს პარალელებს.
ნაყარი მიწისა და ქვებისაგან ეკლესიის შიდა ფართობის გაწმენდის შემდეგ გამოჩნდა, რომ საკუროთხეველი გამოყოფილია პილასტრებით, მას შემოუყვება აგურითა და ქვით ნაგები კარნიზი, საკუროთხევლის ორივე მხარეს

55

კედელში დატანილია თითო ნიში. საკუთხეველში, კედელთან, ცენტრალური სარკმლის ქვეშ იდგა ქვის ოთხკუთხა ტრაპეზი (ზედაპირი 53×47 სმ, სიმაღლე — 0,9 მ). ტრაპეზი გამოთლილია მთლიანი ქვისაგან, არათანაბრად, ძირისაკენ ვიწროვდება.

ეკლესიის დასავლეთ ნაწილში გაიწმინდა კარი და კიბის საფეხური (შიგნით და გარეთ ნაგებია ნათალი ქვით). ცენტრალურ ნაწილში 50 სმ სიღრმეზე ნაყარში აღმოჩნდა რკინის სახნისი, ჯილა სახნისის ტიპისა. ამგვარი სახნისი ფართოდ იყო გავრცელებული გვიანფეოდალურ ხანაში ქვემო ქართლში. ცენტრალურ ნაწილშივე, მიწის აღების შემდეგ, გამოჩნდა ჩამონაქცევი თაღის თლილი ქვები (7 ც.) დალაგებული თაღის წყობის მიხედვით ერთ მწყრივად. დანარჩენი 6 ქვა მიმოფანტული იყო ნაყარში სხვადასხვა სიღრმეზე. აქვე აღმოჩნდა სამხ. კედლიდან ჩამოვარდნილი კაპიტელი.

ეკლესიის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში აღმოჩნდა ოთხკუთხა აგურით ნაგები ნიშა (65×65 სმ). შემორჩენილია აგურის წყობის ორი ფენა. სავარაუდოა, რომ აქ გვიან გაუმართავთ ბუხარი.

ეკლესიის ფასადების გასწვრივ გავლებულ იქნა 1 მ სიგანის თხრილი. აქ, ნაყარი მიწის აღების შემდეგ, 30 სმ სიღრმეზე, გამოვლინდა უხეშად ნათალი ქვისაგან ნაშენი კარნიზი.

აღმოსავლეთ და დასავლეთ კედლებთან აღმოჩნდა თლილი ქვები გამოყენებული კარ-ფანჯრების მოსაპირკეთებლად, მათ შორის კარ-სარკმლების მოჩარჩოება. ერთ მათგანზე (დასავლეთის კარისაზე) ამოჭრილია ბოლოებში გაფართოებული ჯვრები, რომლებიც რამდენადმე ადრე ფეოდალური ხანის ჯვრების მსგავსია. გვიან შუა საუკუნეებში მეორდება ადრე შუა საუკუნეების ფორმა და ორნამენტი.

ამრიგად, აღმოჩენილი მასალის მიხედვით ეკლესია XVII დასასრულსა და XVIII სს. დასაწყისს განეკუთვნება, რასაც ადასტურებს ეკლესიის კარებზე წარწერის თარიღი (1697 წ.). ეს წარწერა თავის დროზე ნახა და გადმოწერა გ. ჯამბაკურ-ორბელიანმა, შემდეგში წარწერა გადმოწერა და გამოსცა ექვ. თაყაიშვილმა²⁶. მასში იკითხება: „ქ. ბრძანებითა დღისითა: ჩვენ: ზურაბისშვილმან: ბატონმან: და თანამეცხედრემა (sic): ჩვენმა: ფალავანდის: შვილს: ქალმა ბატონამ (sic) თამარმა აღვაშენეთ წმიდა ესე ეკლესია: ღვთაებისა მამისა და დედისა ჩვენსა სასულიეროთ: და ჩვენდა მოსახსენებლად: და შვილთა: ჩვენთა გასძლიერებათა (sic): ვინც მობრძანდეთ ჩვენს ცოდვილს: სულს: შენდობა: უბრძანეთ: სრულ იქმნა: და: აღაშენა: ე-სა ივლისა: ათსა. ქ-კს: ტპე: ღთებო: შემწე: მეყავ: აღმშენებელსა: შენსა“. წარწერა ამჟამად დაკარგულია.

ნაგებობის ტიპის, კონსტრუქციული თავისებურების, დეკორატიული გაფორმების მიხედვით სამტრედიოს ეკლესია ქვემო ქართლის სხვა ეკლესი-

²⁶ ექვ. თაყაიშვილი, სომხეთ-საორბელის ძეგლების წარწერები, II, გვ. 163.

ებთან; ტანძრის, საფარლუს, დავით საგარეჯოს და სხვებთან ერთად, გვიან შუასაუკუნეების დარბაზული ეკლესიების ერთ თავისებურ ჯგუფში ერთიანდება, რომელთა აშენების თარიღი XVII ს. დასაწყისიდან XVIII ს. მიჯნით ისაზღვრება.

დარბაზის აღმოსავლეთით მდებარეობს რამდენიმე სამეურნეო დანიშნულების ქვითკირის ნაგებობა; სასახლის ახლომდებარე სათავსოს (ზომით 6,1X5 მ) შესასვლელი აქვს როგორც სასახლის უკანა დარბაზის მხრიდან, ასევე წინიდან. მასში აღმოჩენილი სამზარეულო ჭურჭლის მრავალრიცხოვანი ფრაგმენტის მიხედვით შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ იგი სასახლის სამზარეულოს წარმოადგენდა (ტაბ. XXXII).

შემდეგი ნაგებობა შედგება 2 ნაწილისაგან. წინაში მოწყობილია ნათალი ქვით ნაგები ისრულთაღიანი ბუხარი. უკანა ოთახი, ისევე როგორც სასახლის დარბაზი, ებჯინება ფერდობს, ისე, რომ მისი უკანა ჩრდილოეთის მხარე მთლიანად მიწაში ზის. წინა ოთახს მხოლოდ 3 კედელი აქვს. სამხრეთის კედელი, როგორც ჩანს, ღია იყო. ამ სათავსოში, იატაკის დონეზე მიწაში დაფლული იყო ორი ქვევრი, ერთ-ერთ მათგანში აღმოჩნდა წითლად შეღებილი დოქის ნამტვრევები. დოქების, ჯამების, თეფშების, აგრეთვე მოჭიქული და ფაიანსის ჭურჭლის ასეთივე ნატეხები აღმოჩნდა უკანა ოთახშიც. აღსანიშნავია, რომ ამ ნაგებობაში ჭარბობს სუფრის ჭურჭლისა და ქვევრების ფრაგმენტები. ეს მონაპოვარი საშუალებას იძლევა დავასკვნათ, რომ აღნიშნული ნაგებობა სასახლის დამხმარე სათავსოს წარმოადგენდა, შესაძლოა, სტუმრის სადგომს.

როგორც ჩანს, ამ ნაგებობას ჰქონდა ბანური გადახურვა, იგი, ისევე როგორც ორივე სასახლე და სამზარეულო, მდებარეობდა დასახლების შუა ტერასაზე. ზედა ტერასაზე აღმოჩნდა ღია ცის ქვეშ მიწაში დაფლული ქვევრები და მარცვლეულის შესანახი ორმოები, რომელთაც მისასვლელი ჰქონდათ ქვედა ტერასის ბანიდან. ნაგებობა V-ის აღმოსავლეთით არის მარანი თორმეტი ქვევრით. გათხრების შედეგად გამოვლინდა გარკვეულ სიმაღლეზე შემორჩენილი კედლების ნაშთი. ამრიგად, აქ დადასტურებულია ნახევრად ღია მარანი.

სასახლესა და დამხმარე სათავსოებში აღმოჩენილი კერამიკა შეიძლება ზოგადად დავახასიათოთ. წერნაქიანი კერამიკა წარმოდგენილია დიდ-პატარა ჯამების, დოქებისა და თეფშების სახით. დოქები მსხლისებური ან მრგვალ-ტანიანია, ზოგჯერ შემკულია წიწვოვანი ორნამენტით და ნაპრიალები ხაზებით. დიდ დოქებს გრძელი და ფართო ყური აქვს, პატარებს — მრავალგანიკვითიანი და მოგრძო. თეფშები ნაპირებპროფილირებულია, ზოგჯერ გადმოკეცილი ბაკოთი. მოჭიქულ ჭურჭელში აღსანიშნავია ორმხრივმოჭიქული ჯამები. მოჭიქული ჯამების მეორე ჯგუფს შეადგენს ვარდისფრად ანგობირებული, მოწითალო კეცზე ორმხრივგამჭვირვალე ჭიქურქვეშ ფუნჯით მოხატული ცისფერი ან მწვანე სახეებიანი ჭურჭელი. მათ ანალოგები მოეძებნე-

ბათ გვიანფეოდალური ხანის ძეგლებზე (თბილისის დედაციხე, თელავი და სხვ.)²⁷.

დოქების — ნაწილი სქელკედლიანია, ბრტყელძირიანი, მრგვალ და მსხლისებურმუცლიანი, ცისფრად მოჭიქული ანგობირებულ წითელ კეცზე ან ასევე ცისფრად მოჭიქულ თხელკედლიან მოთეთრო ფერის უანგობო კეცზე. ფაიანსის ჭურჭლიდან აღსანიშნავია რამდენიმე ტიპი: ცისფრად მოჭიქული წმინდამარცვლოვანკეციაანი, ლურჯად მოხატული, უფრო გამჭვირვალე ჭიქურით დაფარული, კობალტის ფერისა და ნახატის მიხედვით პირობითად იეზდის ნაწარმად მიჩნეული ფაიანსი; მკაფიო ნათელი ფერის კობალტით მოხატული, ქერმანის ნაწარმად მიჩნეული ფაიანსი; მონაცრისფრო კობალტით მოხატული და გაღვრისადმი მიდრეკილი ნახატისანი ფაიანსი და სხვა.

სასახლისაგან ცოტა მოშორებით, სამეურნეო ნაგებობათა აღმოსავლეთით, ხრამის ნაპირას, დიდი რაოდენობით აღმოჩნდა შლაკი. აქვე მახლობლად შეიმჩნევა ქვითკირის ნაგებობის ნაშთები. კედლების ნაშთის საზღვრებში შევარჩიეთ ფართობი $7,5 \times 7,5$ მ. გათხრების შედეგად გამოვლინდა კვადრატული ნაგებობა ზომით $7 \times 7,1$ მ. 0 კედლის შუაში თალიან ნიშაში მოწყობილია ბუხარი. მის აქეთ-იქით პატარა ოთხკუთხა ნიშებია. მათში, როგორც აღმოჩენილი მასალის მიხედვით ჩანს, იდგმებოდა ჭრაქები. ამავე კედელში სიმეტრიულად გამართულია ორი ოთხკუთხა ნიშა.

კედელში გაიწმინდა ოთხკუთხა დიდი წაღო (ზომით $2,0 \times 7,0$ მ). ასეთი წაღოები ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით განკუთვნილია ლოგინის შესანახად.

შენობას შესასვლელი აქვს N-დან და NO კუთხიდან. შენობის ცენტრში იატაკის დონეზე აღმოჩნდა რკინის სადნობი ლუმელი, რომელიც ამოშენებული იყო ნათალი ოთხკუთხა ქვებით და აგურით. ლუმელი შეიცავდა გამოსაწვავ კამერას, ქურას და მასთან დაკავშირებულ კერამიკულ მილებს. გამოსაწვავი კამერის უკან აგურის სამი რიგით მოგებული მოედანია გამოყოფილი. მის ქვეშ ქურიდან გადის კერამიკული მილების ერთი წყება, რომელიც მიემართება დამრეცად და გადის შენობის გარეთ. მილების მეორე წყება გადის ქურიდან და შედის ბუხრის ქვეშ. ამ მხარეს შერჩენილია 7 მილი. მილების ეს წყება გაცილებით მაღალ დონეზეა შესრულებული და, უნდა ვიფიქროთ, უერთდებოდა გამოსაწვავ კამერას თითქმის პირთან, რომელიც ამოვსებული იყო მოყვითალო ფერის ფხვნილით — გამომწვარი მადნის ნაშთით. კერის ძირზე დიდი რაოდენობით აღმოჩნდა შლაკი.

ოთახში აღმოჩნდა რამდენიმე ორმო, ქვით მოგებული პატარა მოედნები და ქვის რამდენიმე „გრდემლი“, რომლებიც, როგორც ჩანს, მადნის გასაფხვიერებლად და მისგან მიღებული ლითონის გამოსაჭედად იყო განკუთვნი-

²⁷ ნ. მაშიაშვილი, მ. მიწიშვილი, ც. ჩიკოძე, ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები, II, თბ., 1974.

ლი. ქუთის მახლობლად გამოვლინდა კიდევ ერთი ქვითა და ქვევრების ნატეხებით ამოშენებული ქუჩა.

სახელოსნოში აღმოჩენილი კერამიკა ისეთივეა, როგორც სასახლის სხვა ნაგებობებში აღმოჩენილი მასალა. ესაა წითლად გაპრიალებულ-შეღებილი ჭურჭელი, დოქები, ჯამები, შავად გამომწვარი ჭრაქები და სხვა. აღსანიშნავია კერამიკული საქშენი, სალესი რკინის ჯაჭვით, რკინის ნალები და სხვა (ტაბ. XXXIV). შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ეს ნივთები ამავე სახელოსნოში იყო დამზადებული.

უნდა აღინიშნოს, რომ სამტრედოს რკინის სადნობი თავის მოწყობილობით უფრო რთული ჩანს, ვიდრე ჩვენთვის აქამდე ცნობილი, საქართველოში აღმოჩენილი სახელოსნოები²⁸. ჯერჯერობით შეიძლება ითქვას მხოლოდ, რომ რკინის გამოდნობა ხდებოდა ადგილობრივი მადნიდან; ი. გრძელიშვილის აზრით კი დემირ-დაღის საბადოების ჰემატიტიდან; ჩვენი აზრით, შესაძლოა გამოეყენებინათ უფრო ახლობელი კაზრეთის საბადოებიც.

სამტრედოს გათხრების შედეგად შეიძლება ითქვას, რომ თავად ზურაბიშვილების კარ-მიდამო საკმაოდ ვრცელი ყოფილა. აქ აღმოჩენილი რკინის სახელოსნო მიგვითითებს სათავადოს მეურნეობის მრავალფეროვნებაზე. მეურნეობის ფართო მასშტაბზე მეტყველებს აგრეთვე სარწყავი არხის არსებობა, რომელიც გამოვლინდა დაზვერვების შედეგად.

მაშავრის არხი რწყავდა კაზრეთის და ბალიჭის მიწებს და მიემართებოდა სამტრედოსაკენ. როგორც ორბელიანთა ერთი საბუთიდან ირკვევა²⁹, არხი გაყვანილი იყო ერასტი მდივანბეგის მიერ. მისი სიგრძე „30-დან 40 ვერსამდე“ იყო და იგი რწყავდა სამტრედოს მამულებს. ერასტი მდივანბეგი მოღვაწეობდა XVII ს. II ნახევარში და XVIII ს. I ნახევარში. მისი აგებულია 1709 წ. დავით გარეჯის ეკლესია, რომელიც მდებარეობს კაზრეთის მახლობლად³⁰.

ამრიგად, სამტრედოს გათხრამ საშუალება მოგვცა შეგვესწავლა ქართლის მსხვილი სათავადოს კარ-მიდამოს გეგმარების, მეურნეობის ხასიათისა და მასშტაბების საკითხები, რომელიც შეავსებს ისტორიული საბუთების მიხედვით ჩვენთვის ცნობილ სათავადოს მეურნეობის სურათს.

გვიან შუა საუკუნეებში კაზრეთის ხეობაში, ისე როგორც მთელ ქვემო ქართლში, ქართულ სამარხებთან ერთად გვხვდება სომხური, თურქული და სხვა ხალხების სამარხები. ამ სამარხების და რიგ შემთხვევაში მთელი სამაროვნების გაჩენა მიგვანიშნებს ქვემო ქართლში მოსახლეობის ეთნიკური შემადგენლობის ცვლილებაზე.

²⁸ И. А. Гзелишвилл, Железоплавильное дело в древней Грузии, Тбилиси, 1964, с: 61—80.

²⁹ იხ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდი, Н—2490 ბ.

³⁰ წარწერა გამოცემული აქვს ე. თაყაიშვილს, იხ. მისი სომხით-საორბელოს ძეგლების წარწერები, გვ. 165.

კაზრეთის მახლობლად ასეთი სამარხები დადასტურებულია თვით კაზრეთში, აბულბუგში და ბალიჭებში. აბულბუგში იდგა ცხვრისა და ცხენის რამდენიმე ქანდაკება (მათგან სამი თბილისშია ჩამოტანილი). ჩვენი აზრით, სამარხების ეს ჯგუფი თურქულ ან გათურქებულ მოსახლეობას განეკუთვნება³¹. მართლაც ამ ხეობაში თურქული მოსახლეობის არსებობაზე უნდა მიგვანიშნებდეს ისტორიული წყაროს ცნობა, სადაც აბულბუგთან დაკავშირებით მოხსენებულია დედოფალი ჯიგდა ხათუნი.

მეორე ძეგლი, რომელიც ჩვენი აზრით, ასევე თურქულ მოსახლეობას ეკუთვნის, არის ბალიჭის მავზოლეუმი³². იგი მდებარეობს სოფლის სამხრეთით ამართულ გაშიშვლებულ გორაკზე. მავზოლეუმი ორსართულიან ნაგებობას წარმოადგენს, რომლის ქვით ამოშენებულ ქვედა სართულს თავზე ადგას უფრო მცირე ზომის კვადრატული, ოთხივე მხრიდან თაღებით გახსნილი და კამარით დახურული, სათავსო. შესავლელი კარის თავზე, სადაც დღეს ცარიელი ბუდეა, თავის დროზე ჩადგმული უნდა ყოფილიყო წარწერიანი ან ორნამენტიანი ქვა.

ანალოგიური ნაგებობები ფართოდ გავრცელებულია შუა აზიაში. ამათგან ბალიჭის მავზოლეუმი ყველაზე მეტად უახლოვდება სამარყანდის XIV—XV სს. ძეგლებს³³.

გვიან შუა საუკუნეებში ქვემო ქართლში ჩამოსახლებულ სომხურ მოსახლეობას ეკუთვნის კაზრეთის სამარხების რამდენიმე ჯგუფი. სამარხები მათზე აღმართული ჯვრებით — „ხაჩკარები“ გვხვდება „თეთრი წყაროების“ ანუ „აიაზმას“ ნასახლარზე. ვერტიკალურად დადგმული ქვის მასიური სამარხები სხვადასხვა რელიეფური გამოსახულებითა და სომხური წარწერით დავადასტურეთ დაბა კაზრეთში, თანამედროვე სოფლის სასაფლაოზე. სამარხი წარწერისა და გამოსახულების მიხედვით XVII ს. თარიღდება. უნდა აღინიშნოს, რომ ეს სამარხი ერთადერთია და შესაძლოა კაზრეთში წარწერიანი ქვა მოტანილი იყოს გვიან აქ ჩამოსახლებული სომხების მიერ. XIX ს. დასაწყისს ეკუთვნის აგრეთვე კაზრეთში შემთხვევით აღმოჩენილი ერთი მასიური სომხურწარწერიანი ქვის ოთხკუთხა ფილა, რომლითაც დახურული იყო სამარხი. ამრიგად, ზემოთ აღწერილი სამარხებიდან არც ერთი XVI—XVII სს. ადრეული არ არის. როგორც ლ. მუსხელიშვილმა მაშავრის ხეობაში ამ ძეგლების შესწავლის საფუძველზე დაადგინა, სომხების ქვემო ქართლში ჩამოსახლება და შესაბამისად, მათი სამარხების გაჩენაც სწორედ XV—XVI სს. იწყება³⁴.

³¹ მ. ს. ბ. ნ. ა. უ. რ. ი. ძ. ე, ბოლნისის რაიონის არქეოლოგიური შესწავლის შედეგები, გვ. 56.

³² ლ. მ. უ. ს. ხ. ე. ლ. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი., ნაქალაქარი დმანისი, გვ. 328, შენ, 5.

³³ Г. А. Пугаченкова, Л. И. Ремпель, Выдающиеся памятники архитектуры Узбекистана, Ташкент, 1958.

³⁴ ლ. მ. უ. ს. ხ. ე. ლ. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი., არქეოლოგიური ექსკურსიები მაშავრის ხეობაში, გვ. 83.

გვიან შუა საუკუნეებში კაზრეთის ხეობაში ყველაზე მეტად გავრცელებულია ქართული სამარხები, დახურული მოგრძო ოთხკუთხა მასიური ქვით. მათზე, ჩვეულებრივ, გამოსახულია გულხელდაკრეფილი ქალი ან მამაკაცი საყოფაცხოვრებო ნივთებით. რელიეფი დაბალია, ადამიანის გამოსახულება უმთავრესად სქემატური, ნივთებისა კი — სქემატური და ამავე დროს რეალისტური. ყველა ნივთი შეუცდომლად გამოიყვანება. მაგ., ბალიჭის სასაფლაოს ერთ სამარხზე გამოსახულ მამაკაცს თავთან უწყვია დოქები, წელზე არტყია ქამარ-ხანჯალი, ქვემოთ უდგას ნივთები და იარაღი, რომელთაც სიცოცხლეში ხმარობდა: ხმალი, მშვილდ-ისარი, სახნისი (ტაბ. XXXV, 1—2). უნდა აღინიშნოს, რომ ზოგიერთი გამოსახულება უფრო დეტალიზირებულია. გვხვდება უფრო მეტად რეალისტური გამოსახულებებიც. ვფიქრობთ, რომ ეს უკანასკნელები შედარებით გვიან ხანას განეკუთვნება. ამის საილუსტრაციოდ შეიძლება დავასახელოთ XVIII—XIX სს. ამგვარი სამარხები თარიღიანი წარწერით.

მეტად საყურადღებოა გვიანი შუა საუკუნეების ქართული სამარხების გამოსახულებები. ისინი წარმოგვიდგენენ იმდროინდელ ტანსაცმელს, იარაღსამკაულს და სხვა ნივთებს, მათი საშუალებით შეიძლება აღვადგინოთ კაზრეთის ხეობის მოსახლეობის ზნე-ჩვეულებები და ყოფა-ცხოვრების სურათები. მაგ., ერთ-ერთ სამარხზე იარაღსხმულ მამაკაცთან ერთად გამოსახულია სახნისიც, რაც იმაზე მიგვითითებს, რომ აქაური კაცი მეომარიც იყო და მიწათმოქმედიც. ასევე, სამარხზე სხვა იარაღთან ერთად, მშვილდისრის გამოსახულება გვიჩვენებს, რომ ეს უკანასკნელი დიდხანს შემორჩა ხმარებაში.

გვიან შუა საუკუნეებში ფართოდ ვრცელდება ქართულწარწერიანი სამარხები. მათი ნაწილი შესრულებულია ასომთავრულით, ნაწილი კი — მხედრულით. ქართული წარწერების გაჩენა სამარხებზე მიგვითითებს ეროვნული თვითშეგნების გაღვიძებაზე, რაც შეინიშნება კულტურის სხვა დარგებშიც.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ КАЗРЕТСКОГО УЩЕЛЬЯ

Резюме

В работе излагаются результаты историко-археологического изучения окрестностей г. Марнеули, возникшего в Казретском ущелье (нынешний Болнисский район) на базе цветной металлургии и промышленности горного производства.

Казретское ущелье находится в юго-восточной части Грузии, между Болнисским и Дманисским районами. Природные условия для жизни в Казретском ущелье благоприятные. Мягкий климат, наличие рек, богатство рудами полиметаллов, обширность пахотных земель, пастбищ, леса и виноградников — все это обусловило освоение человеком этих мест с древних времен.

Исторически Казретское ущелье составляло политико-географическую единицу, которая входила в юго-восточную провинцию Грузии — Квемо Картли (Нижняя Картли), известную в грузинских летописях под названием «Гачиан — Гардабани», а у армянских и греческих историков — «Гогарена», «Гугарк»¹.

По сообщениям греческих и римских авторов «Гогарена» являлась иверийской провинцией, которая на время (в I веке до н. э. до 140 г. и в первой половине IV в.) была отторгнута от Грузии. Акад. Н. Бердзенишвили считает, что эта провинция сыграла особую роль в формировании грузинской культуры: «...все более и более достоверным становится предположение о том, что ...Квемо Картли являлась не только передовой областью христианской (и феодальной) Грузии, но что в Квемо Картли находятся истоки древнейшей культуры Восточной Грузии (культуры картов)»².

¹ По мнению акад. А. Шанидзе в этом термине сохранился чано-мингрельский суффикс, указывающий на происхождение человека, ср. «Гуг-ар» с «Гуг-ел». А. Шанидзе, Два чано-мингрельских суффикса в грузинском и армянском языках, ЗВОРАО, т. XXIII, Петроград, 1916, с. 369; акад. Г. Меликишвили предполагает, что это имя связано с появлением в Нижней Картли скифских племен, Г. Меликишвили, К истории древней Грузии, Тбилиси, 1959, с. 224.

² Н. Бердзенишвили, К исторической географии «сборник по исторической географии Грузии», Тбилиси, 1960, с. 21 (на груз. яз.).

В средневековье Казретское ущелье вместе со всей Квемо-Картли принимало активное участие в политической, экономической и культурной жизни страны. В раннем средневековье оно входило в Питиахшат, а в XI—XII вв. превратилось в царский домен.

По Казретскому ущелью пролежала дорога, связывающая Грузию со странами Ближнего Востока. Следующая из Тбилиси дорога разветвлялась около Квешы. Одна ветвь, шедшая по левому берегу р. Машавера, подымалась на Дманисское плато. Главная же дорога около Кианети переходила на правый берег реки и селами Дидгалавани, Гористави, Казрети и Горунджуки достигала Дманиси. Тут она переходила мост на реке Пинезаури и таким образом попадая на правый берег р. Машавера, сливалась со своей ветвью и следовала до Армении³.

По-видимому с древнейших времен использовались и дороги, связывающие Болнисское и Дманисское ущелья⁴. Сохранившиеся на этих дорогах значительные памятники материальной культуры напр., сводчатый мост через р. Дамблуты около с. Баличи, Бучукунская крепость в окрестностях Казрети и пр. свидетельствует о том, что они действовали на всем протяжении средневековья.

В Казретском ущелье находятся разнообразные памятники грузинской самобытной культуры, как связанные с распространением христианства каменные кресты и стелы с рельефами, так и созданные в эпоху политко-экономического подъема Грузии шедевры архитектуры. Один из них — Казретская церковь Троицы глубоко впечатляет богатством убранства, тщательно обработанной разноцветной кладкой и высокими пропорциями. Церковь представляет собой зальную постройку I четверти XIII в.⁵, подвергшуюся значительной реставрации (табл. I—III).

Памятник был поврежден и долго оставался непокрытым, что и вызвало гибель фресок. В 1969 г., когда мы впервые посетили памятник⁶, в апсиде церкви на сине-фиолетовом фоне ясно вырисовывались удлиненные фигуры отцов церкви в первом регистре и во втором — апостолов. Теперь же от всей росписи церкви остались лишь орнаменты над входами.

Церковь огорожена стеной с круглыми башнями. Во дворе находятся несколько построек, в том числе столовая для братьев, указывающая на существования тут монастыря, который обслуживался находящимися по-близости селами. Позднее вокруг церкви

³ Л. Мухелишвили, Дманиси (история города и описание городища), сб. материальная культура эпохи Шота Руставели, Тб., 1938, сб., 327—329.

⁴ Д. Бердзенишвили, вопросы исторической географии Болниси, «сборник по исторической географии Грузии», II, Тб., 1964, с. 39 (на груз. яз).

⁵ В. Дolidзе, Два архитектурных памятника в Казретском ущелье, журн. «Дзеглис Мегобари», 20, 1970.

⁶ В. Джапаридзе, М. Синауридзе, Р. Долаберидзе, М. Микадзе, Т. Беридзе, Больше внимания охране памятникам культуры Дманисского района, журн. «Дзеглис Мегобари», 20, 1970.

выросло кладбище. Сохранившиеся могильные плиты, судя по орнаменту, датируются поздним средневековьем. На одной могильной плите имеется надпись с датой (таб. XXXV, 3).

В Казретском ущелье, высоко, на лесистом склоне стоит второй замечательный памятник грузинского зодчества церковь Сатхе (табл. IV) богато декорированная и снабженная надписями. Являлась в основном произведением IX—X вв., она содержит в себе слои нескольких эпох, древнейшие из которых относятся к раннему средневековью, поздние же — к XVI—XVII вв.⁷

Привлекают внимание надписи Сатхе, датирующиеся как и церковь X—XI вв. В одной из них — имя строителя — «архитектора Квирике». Особый интерес представляет иконостас с надписью (табл. V), упоминающей царя Гиоргия (Гиоргий Лаша)⁸. На северо-южном приделе церкви сохранилась поврежденная надпись 1662 г., которая повествует о перестройке, произведенной Зурабом Зурабишвили⁹.

Начиная с XV в. Казретское ущелье было включено в княжество «Сабаратиано», принадлежащей роду князей Бараташвили¹⁰. В XVI—XVII вв. оно раскололось на несколько княжеств. Земли Казретского ущелья достались полководцу Зурабу Бараташвили, родоначальнику сильного и богатого феодального рода Зурабишвили, построивших свою резиденцию в Самтредо (Бабилашени)¹¹.

По неизвестным причинам, вероятно вследствие неоднократных нашествий лезгин, это княжество к концу XVIII в. обнищало. В 1792 г. окончательно обедневший Симон Зурабишвили выпрашивает у царевича Гиоргия милость для своего несчастного сына Заала¹².

Наконец следует остановиться на одном памятнике, находящемся на современном кладбище с. Казрети. Это церковь зального типа с неровной кладкой позднего средневековья, со встроенными в стены рельефами с изображением равноконечных крестов. Высокий холм, на котором теперь возвышается церковь с огромным деревом липы, в раннем средневековье, по-видимому, является местом служения культу. Об этом наряду со встроенными в стены раннехристианскими сюжетами, свидетельствует и находящаяся во дворе церкви массивная

⁷ В. Долидзе, Архитектурный памятник Сатхе, сб. «Грузинское искусство», 7, 1971, Тбилиси, с. 131—159.

⁸ Е. Такаишвили, Надписи памятников Сомхит-Саорбело, II, труды Тбил. Гос. Университета, 43, Тб., 1951.

⁹ Там же.

¹⁰ Г. Джамбурия, Из истории феодальных отношений Грузии (сатавадо-сонвори Сомхит-Сабаратиано), Тбилиси, 1955, с. 58 (на груз. яз.).

¹¹ Памятники, относящиеся к деятельности в Казретском ущелье феодального рода Зурабишвили будут рассматриваться ниже, в соответствующих главах, поскольку они были подвержены археологическим раскопкам и следовательно, специально изучены.

¹² Т. Жордания, Древности Грузии, I, под ред. Е. Такаишвили, 1899, с. 437, док. 368.

стела из серого камня, украшенная изображениями виноградной лозы и штандарта (табл. VI).

В настоящее время в Казретском ущелье идет грандиозное строительство. Всего за несколько лет в окрестностях с. Казрети на территории горно-обогатительного комбината возник металлургический город Марнеули, строятся заводы, жилые комплексы, проводятся дороги и т. д.

Названные обстоятельства поставили перед археологами задачу неотложного изучения памятников на территории новостроек Казрети.

Первой экспедицией, занявшейся этой целью была экспедиция 1964—1966 гг. Института истории, археологии и этнографии им. акад. И. А. Джавахишвили Академии наук Грузинской ССР; возглавляемая канд. ист. наук И. Гдзелишвили, в составе Д. Амиранашвили, Г. Насидзе¹³.

С 1970 г. по настоящее время на территории Маднеульского Горно-обогатительного комбината производит свои работы Казретская археологическая экспедиция Гос. Музея Грузии им. акад. С. Н. Джанашия, руководимая автором настоящей работы. В разное время в экспедиции участвовали: Я. Киквидзе, Г. Авалишвили, А. Абхазава, Т. Беридзе, Л. Гвритишвили, Р. Долаберидзе, Г. Кикнадзе, Н. Кантария, К. Кахнани, Г. Гиунашвили, М. Гоцадзе, Л. Гегия, М. Лабадзе, М. Микадзе, М. Мачавариани, И. Мдивани, З. Пачуашвили, Л. Хведелидзе, М. Чубинишвили, М. Шарашенидзе, художники Н. Велиашвили и Ц. Туркнашвили.

Изучение результатов раскопок и разведочных работ этой экспедиции и является основной целью нашего исследования¹⁴.

¹³ И. Гдзелишвили. Дж. Амиранашвили, Раскопки в Маднеульском «Саркинети» в 1964 году, XIX научная сессия, посвященная итогам полевых археологических исследований 1964 г., Краткие отчеты Тб., 1965; И. Гдзелишвили, Дж. Амиранашвили, Г. Насидзе, итоги Маднеульской археологической экспедиции 1965 г., XV Научная сессия, посвященная итогам полевых археологических исследований 1965 г., Аннотации докладов, Тб., 1966; И. Гдзелишвили, Дж. Амиранашвили, Г. Насидзе, Основные результаты Маднеульской археологической экспедиции 1966 г. XVI научная сессия, посвященная итогам полевых археологических исследований 1966 г. Краткие отчеты, Тбилиси, 1967.

¹⁴ Результаты Казретской археологической экспедиции содержатся: М. Синауридзе, Отчет Казретской археологической экспедиции, отчеты археологических экспедиций Гос. музея Грузии, III—1975, IV—1976, V—1977; М. И. Синауридзе, Казретская экспедиция, Археологические открытия, 1971, М., 1972; М. Синауридзе, Т. Беридзе, Античные и раннефеодальные памятники Казретского ущелья, журн. «Дзеглис мегобар», Тбилиси, 1971; М. Синауридзе, Г. Гиунашвили, Погребения поздней бронзы и раннежелезного века из Казрети, Вестник Гос. музея Грузии, XXXII—В, Тбилиси, 1976 (на груз. яз.); М. И. Синауридзе, Результаты археологического изучения Болнисского района, Тбилиси 1977; М. Синауридзе, Памятники античной и позднебронзовой эпох Казретского ущелья, IV Международный симпозиум по грузинскому искусству, Тб., 1983.

ПАМЯТНИКИ БРОНЗОВОЙ ЭПОХИ

Освоив еще в древнем каменном веке благоприятное для жизни Казретское ущелье, человек, по-видимому, не покидал его на всем протяжении последующих эпох. Но как свидетельствуют обнаруженные археологические материалы с особой интенсивностью протекала тут жизнь начиная с бронзового века.

Самым ранним памятником этой эпохи является обнаруженное в с. Казрети поселение, относящееся к раннебронзовой эпохе. Ввиду того, что памятник был обнаружен при завершении строительных работ, судить о характере поселения приходится лишь по остаткам его, в основном, по керамике (табл. VII).

Формы сосудов и техника их изготовления наводят на мысль, что они, так же как и само поселение, относятся к куро-аракской культуре и, следовательно, датируются III тыс. до н. э.

Что же касается локальных черт казретского поселения и выделения его в одну из определенных групп куро-аракской культуры, то определить это пока невозможно, поскольку памятник в достаточной мере не выявлен, а обнаруженный материал весьма скуден. Тем не менее можно высказать некоторые предположения, которые в будущем должны быть тщательно проверены.

Мы предполагаем, что по определенным данным, так, например, по высокой технологии лощения поверхности в черный цвет на розовой подкладке, по утонченности форм, четкому выделению отдельных частей сосуда, трехручию наряду с одно- и двухручьем сосуда, по малым размерам дна т. д., данный материал относится ко второму периоду и даже к концу первого периода ранней бронзы (по классификации Кушнаревой и Чубинишвили).

Из археологических памятников среднебронзовой культуры на территории Маднеули обнаружены сосуды из погребения в с. Баличи и остатков поселения в с. Казрети. О погребениях из с. Баличи нам известно, что якобы они представляли собой захоронения в каменных ящиках, но находившаяся в них черная керамика на подкладке по технике обработки и по формам относится к среднебронзовой эпохе.

Этой же эпохой датируется обожженная в розовый цвет глиняная чаша с округлыми краями и с шишками на них. Она была обнаружена в с. Казрети во время закладки фундамента одного из корпусов жилого комплекса восьмиэтажных домов. По словам строителей, чаша была найдена в мощном культурном слое, содержащем обломки разных сосудов, перемешанных с золой и лежащих на утрамбованном и обмазанном глиной полу.

Если находки ранне- и среднебронзовой культур на территории Маднеули весьма скудны, то значительно богаче материал, принадлежавший эпохе поздней бронзы и раннего железа.

В с. Казрети на возвышенных берегах р. Машавера засвидетельствованы два могильника эпохи поздней бронзы и раннего железа. Оба могильника занимают обширную территорию, известную в местном населении под названием «велеби» (долины). Один из них, находящийся на левом берегу реки, содержит в основном ямные погребения с земляной и каменной насыпью. Зафиксированы и погребения в деревянном ящике и с молотильной доской. Основную часть инвентаря этих погребений составляют глиняные сосуды больших и малых размеров, обожженные в черный и серый цвет, с лощеной поверхностью, а также орнаментированные лощеными, гравированными и желобчатыми линиями, с наклепным орнаментом, в редких случаях инкрустированных бронзовой пластинкой. Наряду с сосудами инвентарь содержит также оружия и украшения, железные наконечники копий, кинжалы, мечи, бронзовые, браслеты, фибулы и булавки, сердоликовые, пастовые и янтарные бусы. Общая характеристика погребального обряда, могильных сооружений и инвентаря дает возможность датировать эти погребения VIII—VI вв. до н. э.

Второй могильник, расположенный на возвышенности между реми Машавера и Казретула, это — памятник, содержащий погребения последовательных этапов позднебронзовой, раннежелезных и античных эпох.

Самые ранние погребения этого некрополя, датирующие X—VIII вв. до н. э., представляют собой объединенные в отдельные участки и огороженные каменной насыпью прямоугольной и дугообразной форм, каменные ящики и ямные погребения, покрытые сверху массивными камнями, в одном случае уложенных в круг камнями. Инвентарь этих погребений содержит, главным образом, керамику, обожженную в серый и черный цвет с лощеной поверхностью, по форме и орнаментации характерной для позднебронзовой эпохи, для юго-восточной Грузии и сопредельных ей районов Армении. Из остального инвентаря следует отметить оружия и украшения из бронзы и железа, наконечники копий, топор, мечь и др., а также бронзовые браслеты, булавки, сердоликовые и пастовые бусы и т. д.

Хронологически непосредственно следующие за ними погребения представляют собой ямные сооружения, отмеченные на поверхности земли вертикально воздвигнутыми несколькими камнями. Покойник в них уложен на боку с согнутыми конечностями. Инвентарь составляют большие и малые сосуды, кувшины, миски, чаши и кружки. Остальной инвентарь — это главным образом, украшения, бронзовые браслеты, булавки с конусообразными головками и бусы. По аналогичному материалу Грузии и соседних ей стран, эти погребения датируются примерно VIII—VI вв. до н. э.

Таким образом, на основе изучения на обоих некрополях погребений позднебронзовых и раннежелезных времен можно заключить, что Казретское ущелье входит в единый культурный круг,

характерный для всей юго-восточной Грузии и близкий к сопредельным районам Закавказья.

Это сходство сильнее всего выявляется в керамике, форма и техника изготовления которой повторяют характерные для Квемо Картли образцы. Это главным образом: 1. Обожженные в черный и серый цвет большие сосуды, с шарообразным туловом, на маленьком плоском дне, с низким горлом, с едва отогнутым венчиком, с одной ручкой, украшенной наlepным орнаментом, лентой, шишкой и пр. Плечи и тулово сосуда обычно украшены лощеными линиями, образующими ряды поясов, поперечных линий, сети и пр.; 2. Обожженные в черный и серый цвет миски, имеющие внутри вокруг дна рельефные concentрические линии; 3. Обожженные в этот же цвет одноручные кружки малых размеров (табл. IX).

Следовательно, на всей территории Квемо Картли предметы из керамики характеризуются едиными формами, технологией изготовления и орнаментацией. Если учесть, что, как известно, керамика наиболее веско определяет этнические особенности племен, можно заключить, что всю территорию Квемо Картли в эпоху поздней бронзы и раннего железа заселяли племена, образующие одну этническую группу, деятельность которой, мы увидим дальше, в последующие времена не прекращалась.

Глава II

ПАМЯТНИКИ АНТИЧНОЙ ЭПОХИ

К раннеантичной эпохе относится обнаруженный случайно, во время строительных работ на Казретском карьере бронзовый колокольчик, по-видимому, от штандарта VI—V вв. (табл. XX).

Колокольчик бочкообразной формы. Спереди сделан надрез, весь корпус украшен продольными рельефными линиями с насечками. Размеры колокольчика: высота 10 см, наибольшая ширина 6,5 см, высота ушка 2 см, длина надреза 5,3 см. Над надрезом выцарапан елочный орнамент. Колокольчик имеет круглую в сечении ручку-ушко. Язычок его утерян, но под ушком ясно видно место его припайки.

Аналогичный колокольчик обнаружен в Поладаурском ущелье¹. Следует вспомнить одну гемму, обнаруженную на карьере. Это — римская инталия желтоватого халцедона, изображающая сцену победы². По описанию М. Лордкипанидзе, «в центре стоит римский воин, облаченный в панцирь и шлем, на плечах хламида. В опущенной правой руке он держит щит. Левой рукой опирается на копьё. По

¹ О. В. Ткешелашвили, Памятники материальной культуры VI—V вв. из селища Шори, Тбилиси, 1969, таб. XI (на груз. яз.).

² М. Н. Лордкипанидзе, Геммы государственного музея Грузии, III. Каталог памятников глиптики, найденных на территории Грузии Тбилиси, 1961, 17 (Инв. 692), с. 66, таб. IV, 17.

сторонам трофен; перед трофеями пленные варвары со связанными руками».

М. Лордкипанидзе эту италию датирует II в. н. э. и, указывая ее происхождение, пишет: «Болниса случайная находка»³. Как выяснилось, она была обнаружена на Казретском карьере в 1951 г. в земляной насыпи шахты № 88.

Из материалов античной эпохи, обнаруженных на территории Маднеули, особый интерес представляет бронзовая энохоя с графическим рисунком, изображающим мифологические сцены (табл. XXI).

Она вместе с другими предметами была обнаружена случайно в 1972 г. во время строительства жилых корпусов 7-м трестом Маднеульстроя. Начальник участка З. С. Цхведиани и начальник треста О. А. Маргвелашвили направили найденный во время работы экскаватора археологический материал в Институт истории, археологии и этнографии им. И. Джавахишвили АН Груз. ССР, откуда они были пересланы в Гос. Музей Грузии. Энохоя сильно повреждена (табл. XXI). Одна ее сторона раздавлена (по-видимому, ковшем экскаватора), ручка ее отломана и утеряна. Несмотря на это, форма вполне различима: это сосуд, с яйцевидным корпусом, на маленьком плоском дне, с невысоким горлом и с трехчастным листообразным венчиком. Весь сосуд покрыт слоем зеленой патины, в некоторых же местах виднеются налеты вредной патины, разьевшей рисунок гравировки энохой. Размеры сосуда: высота 17,5 см, наибольшая ширина корпуса у плеч 40 см, длина дна 6 см. Плечи и горло сосуда охватывает гравированный двойной пояс, состоящий из перевитых листьев и лоз винограда. Ниже, у дна, проходит более узкий простой веревочный пояс. На всю поверхность корпуса нанесен гравированный рисунок, во многих местах поврежденный и выбитый. В одном месте можно разобрать верхнюю часть обнаженной фигуры мужчины-атлета с приподнятой одной рукой, согнутой в кисти к голове, и с протянутой вперед правой рукой, возможно, держащей что-то. Голова мужчины с доходящими до плеч волосами обращена в правую сторону. Тут же через интервал (в котором могла поместиться еще одна фигура) различается часть развевающейся одежды. Затем следует невысокий столб, стоящий на постаменте и завершенный наподобие капители установленным на нем шарообразным предметом, переданным концентрическими линиями. С одной стороны этого столба изображены по-видимому, фигуры в движении. Мужчина обнаженный, с накинутой на плечи шкурой, хвост и лапа которой свисают у него за спиной. Одна его рука приподнята, вторая опущена вниз. Голова мужчины обрамлена шапкой коротких волос. Напротив него другая. Ее лицо не различается, видны лишь развевающаяся одежда, протянутая по направлению к мужчине левая рука и перекинутый

³ М. Н. Лордкипанидзе, Геммы государственного музея Грузии, III, Каталог памятников глиптики, найденных на территории Грузии, Тбилиси, 1961, 17 (Инв. 692), с. 24, 66.

через нее легкий развевающийся шарф. Развевающаяся одежда, протянутые руки, а также поза мужчины создают впечатление танцующей пары. Возможно, по ту сторону столба с шаром эта сцена повторялась, но немного в ином варианте. Здесь же имеется лишь остаток одежды и части фигуры мужчины. К сожалению, из-за сильной поврежденности рисунка восстановить его целиком не удалось.

Сосуды типа энохон в Грузии распространены начиная с V в. до н. э. и до II—III вв. н. э. Они обнаружены в Вани, Бори, Клдесте и в других местах.

Казретский сосуд по форме более всех сходен как с сосудами из Вани, так и из Бори. В отличие от первых, он гравирован, а утраченная ручка не дает возможности выяснить, имела ли она, как и ванская, какое-либо украшение.

Ванскую эноху исследователи считают привозным изделием⁴. То же можно сказать и о казретском сосуде (независимо от того, является он или нет по форме прямой аналогией ванского сосуда), главным образом исходя из характера его гравированного рисунка⁵.

Среди остальных предметов того же участка следует отметить стеклянную колбообразную слезницу с грушевидным дном, высоким горлом и отогнутым венчиком, датирующуюся по аналогиям из Мухета-Самтавро, Урбниси и др. I—II вв. н. э., вторую колбообразную слезницу, но несколько иной формы, разбитую на мелкие куски, — III—IV вв., и обожженный в розовый цвет кувшин с выпуклым животом и с трилистным венчиком, датирующийся I—III вв. н. э.

В целях контроля произведя раскопки, мы установили, что сохранившаяся часть могильника продолжалась к западу и северо-западу строительства на поле, граничащем с дорогой, ведущей к школе.

Как было отмечено выше, в 1981 г. на территории строящегося парка был обнаружен могильник, содержащий погребения бронзовой и античной эпох. В результате изучения ряда погребений античной эпохи было установлено два типа — один — сооруженный из рваных и булыжных камней и покрытый массивными плитами, второй — четырехугольный каменный ящик небольших размеров из известковых плит. В большинстве случаев в них захоронены два и больше покойника, уложенных на боку в согнутой, иногда в сидящей позе. В некоторых из них обнаружены следы погребальной тризны. Инвентарь этих погребений состоял из глиняных краснокрашенных, а иногда и лощенных сосудов, бронзовых колокольчиков, браслетов, согнутых железных ножей, колец с геммами, разнообразных бус, в том числе стеклянной бусины антропоморфной формы и многогранных печатей из синего стекла и пр. предметов, датирующихся IV—II вв. до н. э. (табл. XVI—XVIII).

⁴ О. Д. Лорткипанидзе, Р. В. Пугуридзе, В. А. Толордава, А. М. Чкония, Археологические раскопки в Вани в 1969 г., Вани I, Археологические раскопки 1947—1969, Тбилиси 1972, рис. 208, с. 213 (на груз. яз.).

⁵ Ср. с римской энохой I в. н. э. Copenhagen und Umgebung Weltstädte der Kunst, Edition Leipzig, 1967, I. 25.

ПАМЯТНИКИ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

I. Участок церкви Бучуриани

Бучуриани (Бучурашени) — название местности и соответственно церкви. Она расположена в нескольких километрах от с. Казрети, к северо-западу от него, в лесу.

В 1964 г. Дманисская археологическая экспедиция, производившая под руководством В. Джапаридзе разведочные работы, обнаружила развалины церкви Бучуриани¹. Церковь зальная, малых размеров (3,2×2,2 м), не имеющая апсиды. По описанию В. Джапаридзе, она наполовину осела в землю, так что при входе в нее приходилось наклоняться, облицовка облезла. В стены были вставлены рельефные камни². Там же была обнаружена расколота пополам база стелы с греческой надписью, расположенной между рельефом, и выделенной столбиками с арочками. Надпись издана Т. Каухчишвили и датируется ею VII—IX вв³. Надпись гласит: «В моление Симеона и Авлиана, со всем своим домом, Господи воспомооществуй Теодору».

На двух других параллельных сторонах базы имеется изображение равноконечного креста. Привлекает внимание тот факт, что часть изображения креста как бы отрезана. По-видимому, при исполнении греческой надписи на другой стороне базы стела вновь отесана.

К 1970 г. церковь Бучуриани была взорвана, и камни ее лежали в развалинах в глубине ущелья. По инициативе В. Джапаридзе высланная в Маднеули Гос. Музеем Грузии экспедиция (в составе М. Синауридзе — руководитель, научн. сотр. Т. Беридзе, фотогр. М. Мдивани) занялась раскопками взорванного памятника.

Под развалинами стен в западной части были обнаружены остатки древнего сооружения, сложенного в ряд из хорошо отесанных четырех камней. Судить по этим остаткам о характере, как и о датировке сооружения, не имеется никакой возможности⁴. В числе находок главным образом обломки каменных крестов и стел. Керамика малочисленная, в основном представлена обломками. Следует отметить фрагменты сосудов из светлой глины с круговым

¹ В. В. Джапаридзе, Древнейшие памятники грузинского искусства и эпиграфики, обнаруженные на территории Квемо Картли, Журн. «Дзеглис Мегобари», № 20, Тбилиси 1970, с. 57.

² Е го же, Летописец нашей истории (еще раз о Бучурашенской церкви), Журн. «Дзеглис Мегобари», № 39, Тбилиси, 1975, с. 73—77.

³ Т. Каухчишвили, Греческая надпись Казрети, «Вестник Гос. Музея Грузии XXVII—В», Тбилиси, 1967, с. 152—165 (на груз. яз.).

⁴ См. В. Джапаридзе, Летописец нашей истории, сноска 9, с. 80.

рифлением или с лошенной поверхностью и один целый грубо отдельный светильник на ножке.

Стелы и кресты украшены разнообразными растительно-геометрическими мотивами и раннехристианскими сюжетами. Особенно часто встречаются стилизованные изображения непрерывных рядов лилий, пересекающихся кругов, пальметок, виноградной лозы и ее листьев и других мотивов.

Следует отметить несколько рельефов, обнаруженных до раскопок в груде камней взорванной церкви. На одном из них в образующихся изгибах побега лозы среди листьев и спирально закруженных усиков изображены клюющая птица и животное, по-видимому лиса, евшая виноград. Как отмечает В. Джапаридзе, этот рельеф по композиции и по сюжету находит себе близкие аналогии в рельефах Болнисского Сиона, Акванеба и в других памятниках V—VII вв.⁵

Большой художественностью отличается фрагмент стелы с изображением манерно стилизованного животного в медальоне, обрамленного маленькими кружочками. По-видимому, к нему же относится и фрагмент стелы с греческими буквами (альфой и сигмой), обнаруженный во время раскопок церкви в 1970 г. Ближайшие аналогии мы находим в изображениях животных в медальонах на стеле из Кизил-Килиса.

Обращают на себя внимание фрагменты стел с изображением человеческих фигур, держащих крест. На одном обломке сохранилась верхняя часть изображения, на втором — одеяние в виде расширяющейся книзу юбки. Обрамление этих изображений одинаковое: оно состоит из чередующихся столбиков и подушечек. Такое обрамление стелы характерно для VI—VII вв.; так, например, оно имеется на стеле Иоанна Крестителя из монастыря Давид-Гареджи⁶. Что же касается изображения фигур, держащих крест, то их можно сравнить с изображением мужчины со штандартом на Хандисской стеле, датированной Н. Чубинашвили второй половиной VI века⁷.

С большим художественным мастерством выполнен рукав креста с изображением лежащей антилопы и лика святого (?) в перевитых медальонах (табл. XXVII). По форме, живости изображения, по свободной стилизации этот фрагмент ничем не уступает аналогичному рельефу из Тетри-Цкаро⁸.

Вблизи от вышеупомянутой стены были обнаружены части акротерия. Из четырех его частей три подходят друг к другу. Он завершен грубовытесанной шишкой, передающей купол (таб. XXVIII). Стороны оформлены в виде фасадов церкви; на одной из сторон изображен

⁵ В. Джапаридзе, *Летописец нашей истории*, рис. 3, с. 76.

⁶ Г. Н. Чубинашвили, *Пещерные монастыри Давид-Гареджи*, Тбилиси, 1948, с. 31—33, рис. 7—37.

⁷ Н. Чубинашвили, *Хандиси*, Тбилиси, 1972, с. 53.

⁸ Н. Чубинашвили, Р. Шмерлинг, *Храмы в древних селениях Триалети-Олтиси и Тетри-Цкаро*, Грузинское искусство, 2, Тбилиси, 1948, с. 61—64, рис. 31.

фронтон, переданный двумя рельефными линиями с надрезами. Под углом фронтона окно, затем следует рельефное изображение креста и на этой же, центральной, оси — дверной проем, обрамленный так же, как и фронтон, двойной линией с насечками. По сторонам окна изображены симметричные фигуры парящих ангелов (сохранился один и голова другого). Такие же симметричные фигуры с крестами в поднятой руке, по-видимому, были изображены и по сторонам двери. (Имеется одно изображение целиком и часть креста от другого). Весьма интересно одеяние священного лица, держащего крест. Это — длинный плащ с высоким капюшоном, напоминающий одеяния членов и рыцарей некоторых церковных орденов средневекового Запада.

Смежная сторона акротерия полностью сохранилась. На ней изображен другой фасад с фронтоном, окном и двустворчатой дверью. Такое же изображение окна и двери имеется и на обломке противоположной стороны описанного фасада.

Насколько нам известно, акротерии распространены с начала развитого средневековья. Обнаруженный нами акротерий с низким рельефом и графической манерой резьбы несколько отличен и, возможно, он относится к более ранним памятникам.

Точное датирование акротерия представляет не только самостоятельный интерес: его датирование связано с датированием церкви и способно со своей стороны осветить вопрос о времени ее воздвижения и перестройки. Не располагая датирующим материалом, трудно утверждать, что церковь Бучуриани уже стояла в период раннего христианства. Множество обнаруженных крестов и стел доказывает, что в VI—VII вв. селище Бучуриани было, видимо, культовым местом, где впоследствии и была воздвигнута церковь, в свою очередь подвергавшаяся неоднократным разрушениям и переделкам.

Об одном из строительных периодов церкви, а именно о XII—XIII вв., свидетельствуют находки полихромной глазурованной керамики, черепицы с древнегрузинскими буквами письма «асомтаврули» и архитектурного орнамента в виде шишки. Возможно, на характер катастрофы, вызвавшей гибель этого слоя, указывает бронзовое кольцо для натягивания тетивы, датирующееся XII—XIII вв. и распространенное после монгольских нашествий. (Оно было обнаружено рабочими комбината до раскопок).

По-видимому, к этому же слою относятся погребения в каменных ящиках, которые обнаружили в образованном взрывом высоком откосе земли. Ни в оставшихся частях ящиков, ни в обвалившейся земле, ни в груде камней обнаружить какой либо погребальный инвентарь нам не удалось.

В. Джапаридзе, вторично опубликовавший памятник Бучуриани (на этот раз с планом, в разрезе и со специальным анализом церкви), приводит датировку зальных построек этого типа IX—X вв. В общем принимая эту датировку, он высказывает возражения против датирования IX—X вв. указанной церкви, ссылаясь на неправильный план, а

также на разрез оконного проема, на кладку, толщину стен и т. д. Самые большие сомнения у него, по-видимому, вызывают раннехристианские стелы и кресты, встроенные в стены церкви. По его мнению, эти камни могли быть встроены в стены (т. е. использованы в качестве строительного материала) после того, как они утратили свое прежнее значение⁹. Это действительно так, но, по нашему мнению, вовсе не означает, что дату постройки церкви следует отнести к периоду развитого средневековья. Ведь церковь могла быть воздвигнута в период между VI—VII вв., которыми датируются стелы, и развитым средневековьем, тем более, что эта дата совпадает с приведенной им же датировкой построек этого типа, а именно с IX—X веками.

Таким образом, можно заключить, что церковь могла быть построена и в IX—X вв., но для окончательного суждения нет достаточных оснований. Насколько нам известно, церкви зального типа с прямолинейной апсидой не достаточно изучены, чтобы иметь основание исключить их бытование до или после IX—X вв., а Бучуринская церковь не имеет известных нам примет, указывавших на ее дату. Свидетельством ее постройки ранее развитого средневековья, возможно, является оконный проем восточного фасада, одна часть которого сохранила прямой разрез, характерный для памятников раннего средневековья.

Что же касается того облика, каким Бучуринская церковь сохранилась до наших дней, тут нет сомнений. С беспорядочно встроенными в стены рельефами разных эпох (раннего и развитого средневековья) она являет собой типичный памятник позднего средневековья, примеры которого так многочисленны на территории Квемо Картли и всей Грузии.

Из случайно обнаруженного археологического материала, происходившего из Бучуриани и любезно предоставленного нам работниками комбината, особо следует отметить перстень-печать из латуни с многогранной шинкой и с изображением орла или же ястреба на щитке (табл. XX).

Кольцо в сечении круглое, снаружи восьмигранное, к нему припаян щиток с изображением птицы. Птица стоит с широко расставленными ногами и с раскрытыми крыльями. Ее мощная грудь передана двумя длинными мышцами, отделенными друг от друга глубокой линией. В общем мягко моделированные, кверху округленные крылья вырезаны с глубокой выемкой фона и расчленены у плеч посредством крупных штрихов. Поднятые кверху и немного согнутые к голове крылья как бы передают взмах при начале полета и, обрамляя повернутую вправо голову, замыкают всю композицию в круг. Особая постановка головы и шеи и переданные кругом глаза птицы придают изображению некоторую живость и даже эмоциональность. Резчик мелко заштриховал грудь, а шею отделил

⁹ В. Джапаридзе, *Летопись нашей истории*, с. 76.

пунктиром, изображающим пух. Отчетливым глубоким штрихом прорезаны перья хвоста, повернутого вправо. Такой же глубокой резьбой выполнены ноги птицы со шпорами и мощными когтями. Впечатление силы, выраженной посредством широко расставленных ног с большими когтями, мощной груди, сильного взмаха крыльев, как бы смягчено манерой изображения, переданной с помощью изящно обращенных вправо головы и хвоста, а также крыльев, приподнятых кверху.

Как отмечалось выше, интальо было случайно обнаружено, во время земляных работ, проводимых поблизости от Бучурианской церкви и могильника. Точно указать место его находки строители не смогли. Возможно, оно принадлежало погребениям, поврежденным во время прокладки дороги, ведущей к карьере. Не исключена возможность, что оно относится к культурному слою, нарушенному по той же причине. Во всяком случае тот факт, что кольцо было обнаружено отдельно, затрудняет его датировку. Остается художественно-стилистический анализ предмета, посредством которого возможно если не датировать, то определить культурную среду, к которой принадлежит кольцо.

В грузинских материалах и вообще, поскольку мы имели возможность проследить материал, непосредственные аналогии к этому предмету не известны. Что же касается изображения орла или же ястреба, оно широко распространено в искусстве ряда стран, и в том числе Грузии. Особенно излюблен этот сюжет в персидском искусстве в ахеменидскую, парфянскую и сасанидскую эпохи. Впоследствии он проникает в европейское искусство Ренессанса.

Из грузинских материалов в качестве аналогии следует привести серебряную чашу с графическим рисунком ястреба из Армазисхеви¹⁰. Птица изображена с раскрытыми крыльями, с обращенной в сторону головой, с когтями на ногах, стоящая на ветке. Казретское интальо только по позе частично схоже с этим изображением. На мцхетской чаше композиция не заключена в раскрытые крылья, там нет мягкой моделировки, равно как и манерности; рисунок более строгий и выдержанный (возможно, это впечатление усиливает и графическое выражение рисунка на металле).

По нашему мнению, казретское изображение можно сравнить со скульптурами за звартноцкой капители. Несмотря на разницу в позе, в изображении корпуса и крыльев, оба памятника схожи.

Некоторое сходство прослеживается также с изображением птицы на одном бронзовом сосуде, датированном А. Поупом позднесасанидским временем¹¹. Орел или же ястреб изображен в профиль, стоящем устойчиво, с раскрытыми крыльями, с направленными в разные

¹⁰ А. Апакидзе, Г. Гобеджишвили, А. Каландадзе, Г. Ломтаидзе, Мцхета, I, Археологические памятники Армазисхеви, Тбилиси, 1955, рис. 29 (на груз. яз.).

¹¹ А. Роуе, A Survey of Persian Art, London—New York 1938, т. 215, 225.

стороны головой и хвостом. По передаче выпирающей груди, хвоста и крыльев бронзовый сосуд и интальо идентичны. Но на бронзовом сосуде крылья птицы направлены не в вверх, как на интальо, а расходятся за ее спиной. Следует отметить, что изображение помещено в круглый медальон и композиционно задумано так, что заполняет его целиком. Этим же характеризуется и казретское интальо, композиция которого построена на двух пересекающихся диагоналях: одну составляют раскрытое левое крыло и хвост, вторую — правое крыло и вытянутая вперед нога, специально удлиненная для уравнивания с диагонально второй осью.

Как известно, изображения в круглых медальонах характерны для сасанидского искусства вообще. Можно привести множество примеров с изображениями не только в круглом медальоне, но и композиционно заключенными в круг. Из материалов, обнаруженных в Грузии, можно назвать портрет вельможи на чаше из Армазисхеви, изображения на саргвешском сосуде и пр. Из сасанидских изображений следует вспомнить медальоны с фантастическими животными и птицами, нанесенные на штуки, ткани и пр.¹²

Таким образом, можно заключить, что, как по сюжету, так и по выполнению отдельных элементов изображения и композиции в целом интальо проявляет сходство с памятниками сасанидского круга. Что же касается вопроса о его местном, иранском или же другом происхождении, то нам кажется, что, не имея достаточного материала, решение этого вопроса преждевременно. Тем не менее можно определить дату предмета. По нашему мнению, для условной датировки можно принять VI—VII вв. Эта датировка, кроме вышеуказанных аналогий, характерных для этого времени, обоснована и тем, что изображение в общем фасовое, между тем как некоторые элементы передаются в профиль. Как известно, изображения, где единые принципы нарушены, т. е. и фас и профиль встречаются вместе, характерны для позднесасанидского времени. Таким образом, казретское интальо мы предварительно датируем VI—VII вв. н. э., возможно, более поздним временем. Даже если впоследствии эта дата будет изменена, несомненной, на наш взгляд, останется принадлежность интальо к сасанидским предметам.

2. Участок нижней церкви с могильником

Этот объект также находится на карьере. Он представляет собой расположенный на склоне близ речки Казретула обширный могильник (18×22 м) с небольшой полуразрушенной церковью размером 3,3×4,8 м, покрытой слоем земли. До раскопок на уровне могильных плит из-под земли возвышались части алтаря и массивных квадратов, оказавшихся впоследствии базами стел, встроенных в углы церкви. На двух из находившихся в углах восточного фасада таких баз

¹² E. Porada, *Jran Ancien*, Paris, 1963, т. 112.

имеется по одному рельефу со вписанными в круг равноконечными крестами. Каждый рукав креста опирается на стержень, имеет у основания по одному маленькому кружку, представляющему, как выяснил Г. Чубинашвили, имитацию драгоценного камня. Круги на обоих рельефах обрамлены двойной рамкой малых треугольников. Один поставлен на короткую ось с развешивающимися по обе стороны лентами (табл. XXVI), другой — на ступенчатый постамент. По сюжету и манере выполнения (с глубоким вырезом фона, создающим эффект сменяющихся света и тени) эти рельефы датируются VI—VII вв.

Как отмечалось выше, базы впоследствии были применены в строительстве церкви. Имеющиеся на них квадратные выемки указывают на то, что они действительно служили для установления на них стел.

В результате раскопок была расчищена церковь. Церковь — зального типа, с апсидой, снаружи она вписана в четырехугольник. Ее стены сохранены на высоте 1—1,5 м, апсида выделена одной ступенью, в которой стоит высокий алтарь. Вход в церковь с запада. Справа от нее в пол встроена каменная купель.

При раскопках внутренней части церкви возле алтаря были обнаружены обломки крестов и рельефных плит. Следует отметить плиту маленькой двенадцатилистной розеткой и оригинально вписанным в круг крестом. Особый интерес представляет рукав креста с изображением двух перевитых медальонов. В верхнем, сравнительно меньшем медальоне — равноконечный крест, в нижнем — сидящая на престоле богоматерь. Она изображена в *en face*; ноги изображены в профиле, но обращенные в разные стороны, не нарушают фасовый характер всей сцены. Из-за поврежденности рельефа лица богоматери не видно. Кажется голову ее покрывает мамфорий. На ногах обувь на каблуках. Хорошо сохранились очертания престола со спинкой, на ножках и с двумя длинными подушками на нем. Этот рельеф по сюжету и по деталям его передачи находит себе ближайшие аналогии в памятниках VI в. Болнис-Капанагчи, Бармакзиси, Хандиси. На казретском кресте этот сюжет сокращен и включен в медальон. Тем самым в отличие от вышеупомянутых памятников здесь он является лишь декоративным мотивом, утратившим первоначальный распространенный сюжетный характер. Следовательно казретский крест, возможно, относится к несколько более позднему времени, чем названные аналогии.

Таким образом, использованные в строительстве малой церкви и обнаруженные в ней рельефные камни, все без исключения датируются раннесредневековым временем. Это приводит нас к заключению, что во время строительства церкви в нее были включены находящиеся тут же поблизости остатки памятников.

Являлись ли описанные стелы и кресты погребальными памятниками, как это принято было считать в большинстве случаев? Вслед за Н. Чубинашвили мы склонны думать, что в основном стелы имели

другое назначение. Это были мемориальные памятники, поставленные в большинстве случаев группой людей, объединенных родством, или же отдельными семьями¹³. Они устанавливались в честь какого-либо особого события, в данном случае — принятия христианства.

Относительно даты воздвижения церкви мы полагаем, что церковь и могильник построены почти одновременно: как только была сооружена церковь, вокруг нее возникло кладбище. В результате раскопок было установлено, что могильник содержал грунтовые погребения, покрытые массивными, в большинстве случаев плоскими каменными надгробиями, у изголовья которых в вертикальном положении были установлены камни малых размеров. Все захоронения были без инвентаря. В них едва сохранились отдельные части костяков.

В развитое средневековье территорию находящегося вокруг церкви могильника занимали сооружения, о чем свидетельствуют обнаруженные здесь остатки стен со множеством черепицы и обломками полихромных глазурованной и простой посуды XI—XIII вв. Такая же керамика выявлена и в шурфе, заложенном в самой церкви. В последующее время эти сооружения, по-видимому, подверглись разрушению.

Катастрофу, вызвавшую гибель памятника развитого средневековья, мы относим к концу этого периода, примерно к концу XIII в. По нашему мнению, этот памятник, как и Бучурианская церковь, был разрушен вследствие вражеских нашествий, возможно монгольских, на что как бы указывает кольцо от тетивы, упомянутое выше.

Наконец, можно заключить, что как только в Квемо Картли наступал период передышки от бесконечных войн, местное население вернулось на прежние, обжитые места. Таким образом со временем здесь возникла церковь с могильником.

В XVI—XVII вв. на территории могильника появляются уже армянские погребения в виде хачкаров. Следовательно, сооружение погребений с массивными надгробиями относится ко времени после XIII века, но не позднее XVI—XVII вв. К этому же времени относится и постройка церкви.

В связи с датировкой принятой нами для могильника и церкви, следует вспомнить результаты раскопок, произведенных И. Гзелишвили в 1959 г. Как известно, здесь же поблизости (ниже к речке Казретула) были выявлены остатки производства горного дела и металлургии, датирующиеся монетой XIV в., обнаруженной *in situ*¹⁴. Остается заключить, что именно этому населению занимавшемуся горным делом и металлургией, и принадлежали находившиеся немного поодаль церковь и могильник.

¹³ Н. Чубинашвили, Хандиси, с. 8—10; Н. Чубинашвили, Стелы—кресты Квемо Картли, «Дзеглис Мегобари», 30, 1972.

¹⁴ И. Гзелишвили, Дж. Амиранашвили, Г. Насидзе, Итоги Марнеульской археологической экспедиции 1965 г., с. 33.

3. Памятники С. Баличи

а) Могильник с саркофагом

Могильник находится у дороги, соединяющей верхний и нижний поселок Баличи. С северной стороны он граничит с кукурузным полем совхоза Казрети, а с юго-запада примыкает к шоссейной дороге (раньше, возможно, продолжался и в ее пределах, далее же него не прослеживается)

Поводом для раскопок могильника послужил случайно обнаруженный осенью 1971 г. во время проведения водопровода саркофаг с древнегрузинской надписью. Как известно, надпись гласит: «Душу Иесе Христос помяни»¹⁵ (табл. XXIX, 2).

Баличский саркофаг и надпись на нем вызвали большой интерес. Акад. А. Шанидзе посвятил этой надписи специальный доклад и, прочитав ее текст, датировал его VI—VII вв.¹⁶

Как известно, в саркофаге был обнаружен лежащий на спине, лицом к востоку, со скрещенными руками на груди костяк. На правой руке было обнаружено золотое кольцо со вставленным в жуковину голубым стеклянным глазком, на груди — золотая, трехугольной формы головка от булавки, украшенная голубой же вставкой (табл. XXIX, 1). Ободок кольца — обрамленная витой проволокой скань. Жуковина круглая, с ложной зернью вокруг, с конусообразной задней частью, к которой с двух сторон припаян ободок кольца, создавая впечатление, что он продет через конус жуковины. Головка булавки трехкрылая, крылья трехгранные, с украшенными зернью краями. Их концы изогнуты и, закругляясь, изображают орнамент вращающегося колеса. Между крыльями припаяны золотые стержни, на которые, судя по части, сохранившейся на одном из них, были нанизаны бусы. С целью закрепления бус стержни в концах отогнуты. В середине головки вставлено трехугольное гнездо, украшенное ложной зернью. С внешней стороны головки сохранился кусочек железа, с остатком ткани по-видимому стержня от булавки, закрепленного в одежде¹⁷.

Изучив баличские украшения, мы удостоверились, что они ни по технологии, ни по форме не находят себе аналогий в материалах, датирующихся V—VII вв.; скань ободка на баличском кольце, способ припайки жуковины на ободок, форма жуковины и, наконец, способ закрепления нанизанных на стержень бус — все эти признаки не характерны для материалов из Самтавро или же из других синхронных памятников. Баличские находки не находят себе аналогий и с

¹⁵ Теперь саркофаг находится в Тбилиси, в Музее быта и народного творчества, «под открытым небом».

¹⁶ А. Шанидзе, Надпись Баличского саркофага, «мачне», 2, 1972.

¹⁷ Предметы, обнаруженные в саркофаге, хранятся в отделе средневековой археологии Гос. Музея Грузии под номером 42—972: 1, 2.

украшениями XI—XIII вв. Таким образом, аналоги для них следует искать после VII в. до начала XI в., следовательно, в IX—X вв.

К сожалению, недостаточная изученность археологических материалов IX—X вв. Грузии препятствует сравнению обнаруженных в саркофаге предметов с грузинским синхронным материалом¹⁸. Между тем в других странах, например в Древней Руси, имеются такие же по форме и технике обработки ювелирные изделия, датирующиеся XI—XII вв. и немного более поздним временем (XIII в.)¹⁹.

Баличским предметам можно найти некоторые аналоги в других отраслях грузинского искусства X в., например, в рельефной скульптуре. Так, оформление гнезда булавы как бы повторяет центральную часть орнамента на одном из тимпанов Шепиакской церкви в Цалке, а также южного тимпана Атенской малой купольной церкви²⁰. Следует также учесть, что и обрамляющая эти тимпаны крупная плетенка и богатство орнамента сильно напоминают характер баличских предметов.

Что касается самого саркофага, то прямых его аналогий, насколько нам известно, в Грузии нет. Баличский саркофаг по простой, несложной форме, по двускатности из грузинских материалов, соотносится с саркофагами из Мцхета, особенно с армазискевским № 7 и багинетским, датированным II в.²¹

Непосредственные аналоги баличского саркофага находятся в Передней Азии в материалах первых веков н. э. в раннесасанидском и доисламском временах. Следует отметить также, что и некоторые саркофаги Западной Европы несут на себе следы восточных влияний. Таковы, например, равенский саркофаг с латинской надписью Теодора Архиепископа (677—691) и жуарский саркофаг св. Ажилберты (655 г.)²². Оба саркофага по форме сильно напоминают баличский, но в отличие от него украшены один изображением животных, другой — птиц и растительным орнаментом.

С целью установления даты и характера памятника, содержащего саркофаг, и тем самым, выяснения даты самого захоронения, вокруг того места, где был обнаружен саркофаг, в виде отдельных участков была раскопана площадь 10×15 м, 7×7 м и 14×2 м. (Исследованию всей площади мешала проходившая тут дорога и забор, огораживаю-

¹⁸ Тем не менее в технологиях отдельных частей предметов можно найти некоторые аналоги; так напр., по форме жуковина кольца схожа с жуковинами колец из Иорских погребений. Инв. №№ 352 и др.; См. Р. Рамишвили, Памятники Иорского ущелья Тб., 1970.

¹⁹ Б. А. Рыбаков, Русское прикладное искусство X—XIII веков. Л., 1971.

²⁰ Е. Такайшвили, Археологические экскурсии, разыскания и заметки, вып. IV, т. I, 1914, с. 19 (на груз. яз.). Л. Рчеулишвили, Малая купольная церковь в Аteni, Грузинское искусство, т. I, Тбилиси, 1942, рис. 7, 8.

²¹ Мцхета, т. I. Тбилиси, 1955, рис. 46, с. 97.

²² R. Ghirshman, Iran, Partes et Sasanides, Paris, 1962, f. 383.

А. Diehl, Manuel d'art Byzantin, 1910, p. 226, f. 136.

ний кукурузное поле). В результате раскопок было вскрыто до двадцати хорошо сохранившихся и несколько нарушенных каменных ящиков с христианскими безинвентарными захоронениями. Весь могильник был разделен на отдельные участки, по-видимому, составляющие фамильные упокойницы. С юго-запада к могильнику примыкали остатки массивных стен, возможно, принадлежащих церкви, на существование которой указывают находки рельефных камней и большого количества черепиц.

Погребения были обнаружены ниже уровня земли, примерно на 0,3 м глубины. Они представляли собой каменные ящики длиной 1,2—2,4 м, шириной 0,5—1,2 м, высотой 1 м. Покойник был уложен на спину в вытянутом положении, со скрещенными на груди руками, лицом к востоку. Некоторые погребения находились немного ниже остальных. Однако никакой разницы между этими двумя уровнями нам обнаружить не удалось.

Ящики были сложены из каменных тесаных плит и покрыты такими же плитами. Поперечные стены состояли из одной или двух плит, продольные же — из двух, трех и больших частей. В частых случаях в них были встроены мелкие камни, представляющие обломки стел, крестов и рельефных плит, датирующихся раннехристианским временем (V—VI вв.). По-видимому, в погребениях были использованы остатки подвергшихся разрушению памятников V—VII вв. — церкви (?) с могильником (?) или же воздвигнутых на открытом месте стел.

В культурном слое были обнаружены остатки строений с простой неполивной керамикой и другим археологическим материалом, датирующимся не позднее IX—X вв. Так как встроенные в каменные ящики рельефные камни датируются V—VII вв. Следовательно, они могли попасть в ящики лишь после разрушения памятника, которому они принадлежали. Очевидно, что могильник датируется не ранее V—VII и не позднее IX—X вв., саркофаг же, обнаруженный на могильнике, первоначально не был погребен, а стоял на видном месте, возможно, в церкви. В это время крышка саркофага из красного туфа с надписью покрывала соответствующую ему по форме и материалу нижнюю часть саркофага, а не ящик, высеченный из зеленоватого песчаника вместе с которым он был обнаружен.

Естественно предполагать, что после гибели первичного памятника саркофаг был разобран. Крышка его, случайно сохранившаяся невредимой, была впоследствии вновь использована для покрытия другого, возможно более позднего, захоронения. Что же касается нижней части саркофага, то она, по-видимому, была разбита на мелкие части, о чем свидетельствуют обломки красного туфа той же породы, обнаруженные на могильнике. Один из обломков представляет собой внешний угол каменного ящика, высеченного из красного туфа и по форме подходящего к крышке саркофага с надписью.

Таким образом, можно заключить, что имеющееся в саркофаге захоронение — вторичное и, следовательно, костяк и предметы,

сохранившиеся в нем, принадлежат к более позднему времени, чем верхняя половина саркофага с надписью. Что же касается времени его погребения, то оно совпадает с датой каменных ящиков могильника.

б) Раннесредневековые рельефы

из церкви Сурб-Нишани

Церковь Суб-Нишани, или Сурб//Саркис, как ее называют проживающие тут армяне, находятся в верхнем поселке с. Баличи, у дороги, ведущей через Укангори в Малый Дманиси и некогда являвшейся главной дорогой, следующей в Армению.

Церковь находится в полуразрушенном состоянии; перекрытие и верхняя половина стен отсутствуют, вокруг разбросаны обвалившиеся камни. Это сооружение небольших размеров, зального типа, с едва расширенной абсидой. Снаружи церковь вписана в четырехугольник. Из капителей, на которые опирались арки, сохранилась лишь одна — от триумфальной арки. Вход с южной стороны. В дверном проеме архитравом служит поздняя могильная плита, на которой контурно изображен человек с предметами личного обихода. В абсиде, по сторонам алтаря вырезано по одной нише. В северной стене церкви, в устроенной напротив входа нише, находится купель.

В фасад и интерьер церкви встроены рельефные камни. Из них следует отметить два: один — с изображением равноконечного кресташтандарта, заканчивающегося отходящими в стороны половинами листьев, прочие фрагменты с характерными для раннесредневекового времени орнаментами.

Обращает на себя внимание встроенный в нишу абсиды фрагмент четырехугольной в сечении стелы (табл. XXVI). На ней изображены фигуры двух мужчин, расположенные одна под другой и отделенные друг от друга рамкой, образованной чередованием двух подушечек и столбиков.

Мужчина, изображенный на верхней части фрагмента стелы, одет в иранское платье в талию с дугообразно входящим подолом, отороченным каймой. На голове у него шапка кудрявых волос. Лицо и торс переданы в анфас, а ноги, обутые в мягкие «цуги» (обтягивающие ноги сапожки) без каблуков и направленные в разные стороны, даны в профиле.

В нижнем фрагменте стелы изображенный мужчина одет в парадный костюм с декоративным ложным рукавом-трубкой. Отчетливо видны расшитые концы рукавов и подола костюма, а также платья, виднеющегося из-под накинутого на его плечи широкого и прямого костюма. Мужчина изображен в анфас. Его голову покрывают наподобие шапки коротко стриженные волосы, в отличие от прически с кудрями верхней фигуры мужчины.

Таким образом, на стеле из церкви Сурб-Нишани представлены

два вида прически и платья. Эти, последние, определены Н. Чубинашвили как ирано-грузинские костюмы. Одеты в такие костюмы светские и должностные лица изображены на ряде раннесредневековых памятников, на стелах из Болнисского и Дманисского сионов, а также на стелах Брдадзори, Башкичети, рельефах Джвари и пр.

4. Позднесредневековая усадьба, церковь и погребения

Усадьба Самтредо, или Бабилашени, принадлежала знатному дому феодалов Зурабишвили (родоначальником которого считается воевода Зураб Бараташвили)²³. Она расположена вблизи от с. Казрети справа от дороги, следующей из Казрети к Маднеульскому карьеру, на левом берегу речки Казретула, напротив Испанской церкви.

Дворцовый комплекс содержит остатки одного кирпичного и одного двухэтажного каменного дворца со службами, пристроенными с одной стороны обоих зданий, марины, расположенный на определенном расстоянии под открытым небом, и дворцовую церковь. Двухэтажный дворец, возведенный каменной кладкой из извести, состоит из двух обширных залов. От переднего, северного зала сохранились южная стена, общая со вторым залом, и части восточной и западной стен. В верхней части уцелевшей южной стены виднеются следы переделок, производимых, по-видимому, во второй период строительства усадьбы. В этой же стене прорезана ведущая в другой зал арочная дверь, полукруглой формы, с другой стороны — с деревянным архитравом и плоским перекрытием. Нишами разных размеров снабжены стены обоих залов. Так как дворец расположен на склоне, то южная часть второго зала находится в земле. Следовательно, на первом этаже не было окон. На втором этаже сохранена лишь северная стена с большими четырехугольными проемами, заполненными кладкой иного характера, чем все здание. К этой стене на второй этаж ведет широкоступенчатая лестница, следующая вдоль западной стены первого зала. Возможно, здесь находилась открытая с северной стороны глубокая лоджия или же «аивани» — балкон, открытый с трех или двух сторон.

Экспедицией были очищены оба помещения. В заднем зале на уровне обмазанного глиной пола в центре обнаружен был каменный очаг размером 2,4×2 м и четыре базы столбов, обнаруженных на полу в виде обугленных кусков дерева. По этим находкам можно предполагать, что зал представлял собой типичный «дарбази» с центральным очагом и деревянными столбами (табл. XXXI). В восточной стене переднего зала был очищен камин, высеченный в цельном камне.

На полу обеих комнат было обнаружено немалое количество

²³ Г. Джамбурия. Из истории феодальных отношений Грузии (Сатавадо сеньерии Сомхит-Сабаратнано), Тбилиси, 1955, с. 58 (на груз. яз.).

простой керамики в виде обломков кувшинов с широкими ручками, окрашенных в красный цвет, краснолощенных средних и малых размеров кувшинов, мисок и тарелок, обожженных в черный и сероватый цвет светильников и кружек с ручками, поднимающимися над краями сосуда, и в малом количестве глазурированные с двух сторон в разные цвета и фаянсовые сосуды, находящие себе аналоги в материалах позднего средневековья Карагачи, Телави, Тбилисской крепости пр²⁴.

Недалеко от вышеописанного дворца обнаружено было заваленное землей кирпичное здание и тремя залами с кирпичным полом, с профилированными нишами, окнами и дверными проемами. Ниши были оштукатурены известью, проемы окон и дверей облицованы особой кладкой кирпича и камня. Вдоль здания с северной стороны находилась лоджия, открывающая вид на ущелье реки Казретула с церковью Троицы вдаль.

Из обнаруженного материала обращают на себя внимание обломки фаянса с тусклым синим рисунком, изображающим растительный орнамент или птиц и животных (табл. XXXIII). По этому материалу, а также по поливной и простой керамике здание предворительно датируется второй половиной XVII—XVIII вв.

Церковь представляет собой однефное сооружение зального типа, покрытое сводом. Она выстроена из рваного камня и местами облицована тесаным камнем. Стены и свод обрушены, вход с юга. После расчистки интерьера церкви уточнились ее план, конструктивные и декоративные детали.

Абсида церкви, выделенная в интерьере двумя пилястрами, обведена вокруг сооруженным из камня и кирпича карнизом. В стенах ее по обе стороны имеется по одной нише. В центре, под окном стоит четырехугольный, сужающийся книзу, грубо высеченный в камне алтарь. В интерьере были обнаружены камни от арок и капитель, упавшая с подпружной арки, у дверей — камни от ступеней. В одном углу церкви находилась четырехугольная облицованная кирпичем в два ряда ниша. По ее закопченным стенам можно предположить, что она представляла собой часть камина, устроенного здесь после разрушения церкви.

Вдоль фасадов церкви был выявлен карниз из грубо тесаного камня. У восточного и западного фасада были найдены тесаные камни от облицовки дверей и окон. На двух из них, принадлежащих западной двери, вырезаны кресты с расширенными на концах рукавами.

Обнаруженный во время раскопок археологический материал

²⁴ Т. Д. Арчвадзе, «Ангобированная посуда из Тбилисской цитадели», М. Н. Мицишвили, «Поливная керамика из раскопок Тбилисской крепости», Н. Мамаиашвили, «Фаянс Тбилисской цитадели», Ц. К. Чикондзе, «Город Телавы в позднефеодальную эпоху» в сборнике «Археологические памятники феодальной Грузии», П, Тбилиси, 1974, (на груз. яз.).

датируется поздним средневековьем; это — простая и поливная посуда: сосуды кухонного и хозяйственного назначения, обломки больших кувшинов (квеври), предназначенных для хранения вина, простых столовых кувшинов и кувшинчиков, горшков и др., а также несколько обломков стеклянных и фаянсовых изделий. Следует отметить, один из них с синим рисунком и обведенной по контуру черной линией, относящийся к иранским изделиям рубежа XVII—XVIII вв.

Внутри церкви — в центральной ее части выше уровня пола на 0,5 м — была обнаружена хорошо сохранившаяся железная соха типа «джилга», которая была широко распространена в позднем средневековье во всей Квемо Картли. По-видимому, она попала сюда после разрушения памятника.

Из стеклянных изделий обращает на себя внимание часть беловатого стакана-чаши с фиолетовым оттенком. Стенки сосуда украшены круглыми выемками — фацетами. По орнаменту и частично по форме этот сосуд находит себе аналогии в материалах раннефеодалного времени. От последних он отличается главным образом материалом и техникой изготовления (стенки стакана намного более тонкие и гладкие, чем раннесредневековых образцов). Не имея к нему аналогий из позднесредневековых материалов, мы тем не менее склонны датировать казретский стакан именно этим временем. Возможно, наше убеждение основано и на том, что, как мы заметили на примере керамики, в позднее средневековье повторяются формы и орнаменты сосудов, созданных в раннее средневековье.

Таким образом, по обнаруженному материалу церковь относится к XVII — началу XVIII в., как этого и следовало ожидать по имевшейся на одной из дверей, но впоследствии исчезнувшей дате надписи (1697 г.), изданной Е. Такаишвили²⁵. На эту же дату указывают и тип сооружения и конструктивные особенности, и декоративное оформление, характерные и для других церквей XVII—XVIII вв. Квемо Картли.

К востоку от дворца находится несколько строений на каменной кладке, представляющих, по-видимому, служебные помещения. Ближайшее к дворцу помещение размером 6,1×5 м имеет вход как со стороны заднего зала дворца, так и с переднего. По обнаруженному в нем множеству обломков кухонной посуды, можно предполагать, что оно являлось кухней дворца.

Следующее строение состоит из двух частей-отделений и снабжено камином со стрельчатой аркой из тесаного камня. Задняя комната, как и зал дворца, упирается в склон таким образом, что его задняя, северная, сторона находится полностью в земле. Передняя комната имеет только три стены — с одной стороны она была, по-видимому, открыта в виде «дерепани». В этом помещении на уровне пола

²⁵ Е. Такаишвили, Надписи памятников Сомхит-Саорбело, часть II. Труды Тбилисского Гос. Ун-та, 43, 1951, с. 168, (на груз. яз.).

обнаружены были врытые в землю два винных кувшина, в одном из них находились обломки окрашенного в красный цвет кувшина. В задней комнате найдены части от таких же кувшинов, мисок и тарелок и поливных и фаянсовых сосудов. Следует отметить, что в этом помещении преобладают столовая посуда и кувшины. По этим находкам можно заключить, что помещение имело дополнительное к дворцу жилое назначение. По-видимому, помещение имело плоское перекрытие («бани») и, наряду с дворцом и кухней, находилось на средней террасе всего поселения. Над ней, на верхней террасе, обнаружены помещенные под открытым небом врытые в землю большие винные кувшины и ямы для хранения зерна, имеющие доступ с плоской крыши помещения нижней террасы. Дальше, к востоку находится винный погреб — «марани». Раскопками, произведенными на площади марани, выявлены двенадцать кувшинов и остатки стен с трех сторон (задняя стена упирается в склон). Таким образом, здесь засвидетельствован полуоткрытый марани²⁶.

Дальше к востоку на склоне к оврагу обнаружено было большое количество наваленного шлака. Здесь же виднелись остатки какого-то строения со стенами, возведенными на камне с известковым раствором. В результате раскопок очистилось почти квадратное помещение размером 7×7,1 м. Посередине восточной стены в сводчатой нише устроен камин, по обеим сторонам которого в стене прорезаны облицованные кирпичом маленькие квадратные выемки для установки светильников. В этой же стене симметрично от каминя прорезаны две четырехугольные ниши. В этой стене находится одна небольшого размера ниша (по этнографическим данным, обычно, предназначенная для хранения постели). Помещение имеет вход с северного и северо-восточного угла.

В центре помещения на уровне пола обнаружена была железоплавильная печь с четырехугольной каменной обжигательной камерой и горном. Над горном на уровне камеры находилась выложенная тремя рядами кирпича площадка. Обжигательная камера была полна остатками пережженной в порошок руды, около горна находились куски шлака.

К печи подсоединены керамические трубы, одной линией выходящие к востоку под камин и другой отходящие к западу через стену за пределы помещения. Восточная линия уцелела наполовину; со стороны печи она не сохранена, но по уровню труб видно, что место ее соединения находилось у края печи. Вторая линия труб находится намного ниже, на уровне горна и имеет наклон к стене.

В помещении обнаружены вырытые в полу две ямы, а также каменные площадки и наковальни, служащие для размельчения руды,

²⁶ Этот тип марани обнаружен и на других памятниках Грузии, см. например, работу А. В. Бохочадзе, «Виноградарство и виноделие в древней Грузии по археологическим материалам с древнейших времен до XII—XIII вв. н. э.» (Тбилиси, 1963, на груз. яз.).

обколачивания иковки крицы. Возле печи обнаружена сооруженная камнем и обломками больших керамических сосудов еще одна обжигательная камера. Ее расчистка, как и раскопки всей площади, не завершена. Из археологического материала, в целом идентичного с остальными, обнаруженным в помещениях дворца, привлекает внимание керамическое сопло и железный точильный нож для пилы на цепочке (табл. XXXIV).

Плавка металла в Самтредо, как и в других памятниках средневековой Грузии, очевидно, происходила сыродутным способом. Руда, обжигаемая здесь, как считают Г. Гзелишвили и вслед за ним ряд специалистов, представляла собой гематит, добывание которого производилось в окрестностях Демир-Даги (железная гора)²⁷. Действительно, эти месторождения находятся недалеко от Казрети, но вероятнее, что в Самтредо, как и в Казрети, использовалась руда и более близких месторождений.

Сравнивая железоплавильную мастерскую Самтредо с аналогичными памятниками средневековой Грузии (Ркинис-цкали, Чатахи, Дзели Богви и пр.)²⁸, можно заметить, что первая сложнее и, возможно, совершеннее остальных. Но пока раскопки не завершены и неразрешенными остаются многие вопросы, касающиеся выплавки руды, судить об этом мы не беремся.

Наконец, следует отметить, что сам факт наличия железоплавильной мастерской в усадьбе Самтредо в историческом отношении весьма важен. Наряду с другими данными, он указывает на обширность масштабов и разнообразность хозяйства, производимого в поместьях князей Квемо Картли.

На большие масштабы хозяйства в этих княжествах указывает также засвидетельствованный нами оросительный канал. Как отмечается в документе XIX в., составленном Александром Джамбакур-Орбелиани, канал, берущий воды от р. Машавари, начинался с земель Абулмуги и кончался в Самтредо; его длина составляла от 30 до 40 верст, им орошались многие земли, в том числе и большой виноградник («мзвари») самого Эрасти²⁹.

В позднем средневековье некрополи (и отдельные погребения) в Казретском ущелье отражают картину смены населения. Здесь встречаются разнообразные грузинские, армянские, тюркские и др. погребения.

Привлекают внимание отдельные погребения в виде скульптур, баранов и лошадей, надгробные плиты и камни с надписями и сооружения, устроенные над могилами-мавзолеей.

²⁷ И. Гзелишвили, Дж. Амиранашвили, Г. Насидзе, Основные результаты Маднеульской археологической экспедиции, 1966 г. с. 84

²⁸ И. А. Гзелишвили, Железоплавильное дело в Древней Грузии, Тбилиси 1964, с. 61—80.

²⁹ Фонд Института Рукописей Н—2490, Проведение канала А. Орбелиани приписывает Эрасту Мдиванбегу, который упоминается и в надписи церкви Давид-Гареджи (близ с. Казрети) 1709 г., опубликованной Е. Такайшвили.

Как известно, мавзолеи являются погребальными памятниками мусульманского населения. В них обычно хоронили представителей знатных родов. Один такой мавзолей стоит к югу от с. Баличи на возвышенном холме с оголенными скалами меловых пород и представляет сооружение из камня, опирающееся на более широкое квадратное сооружение. Верхний этаж с четырех сторон имеет широкие арочные проемы с возведенным над ним куполом, опирающимся на tromпы. Над ним сохранилось гнездо от камня, вероятно, имевшего надпись (или же орнамент). По аналогичным архитектурным сооружениям Средней Азии, например, одного из наиболее ранних мавзолеев Самарканда, Баличский мавзолей следует датировать XIV—XV вв.

Поселившимся в позднем средневековье в Казретском ущелье армянам принадлежат погребения с воздвигнутыми каменными крестами «Хачкарами» и массивными надгробными камнями с изображениями и надписями, датирующимися не ранее XV—XVI вв., главным образом, XVI—XIX вв.

В Казретском ущелье наиболее многочисленны погребения грузинского населения, представляющие собой массивные надгробные плиты с рельефами и контурными изображениями человека и сопутствующих ему предметов (таб. XXXV). Эти изображения позволяют восстановить картину быта и деятельности населения Казретского ущелья в позднем средневековье.

В позднем средневековье на надгробных камнях появляются надписи, выполненные грузинским письмом «асомтаврули» и современным «мхедрули», свидетельствующие о пробуждении национального сознания.

M. SINAOURIDZÉ

RECHERCHE ARCHÉOLOGIQUE DANS LA VALÉE DE KASRETHI

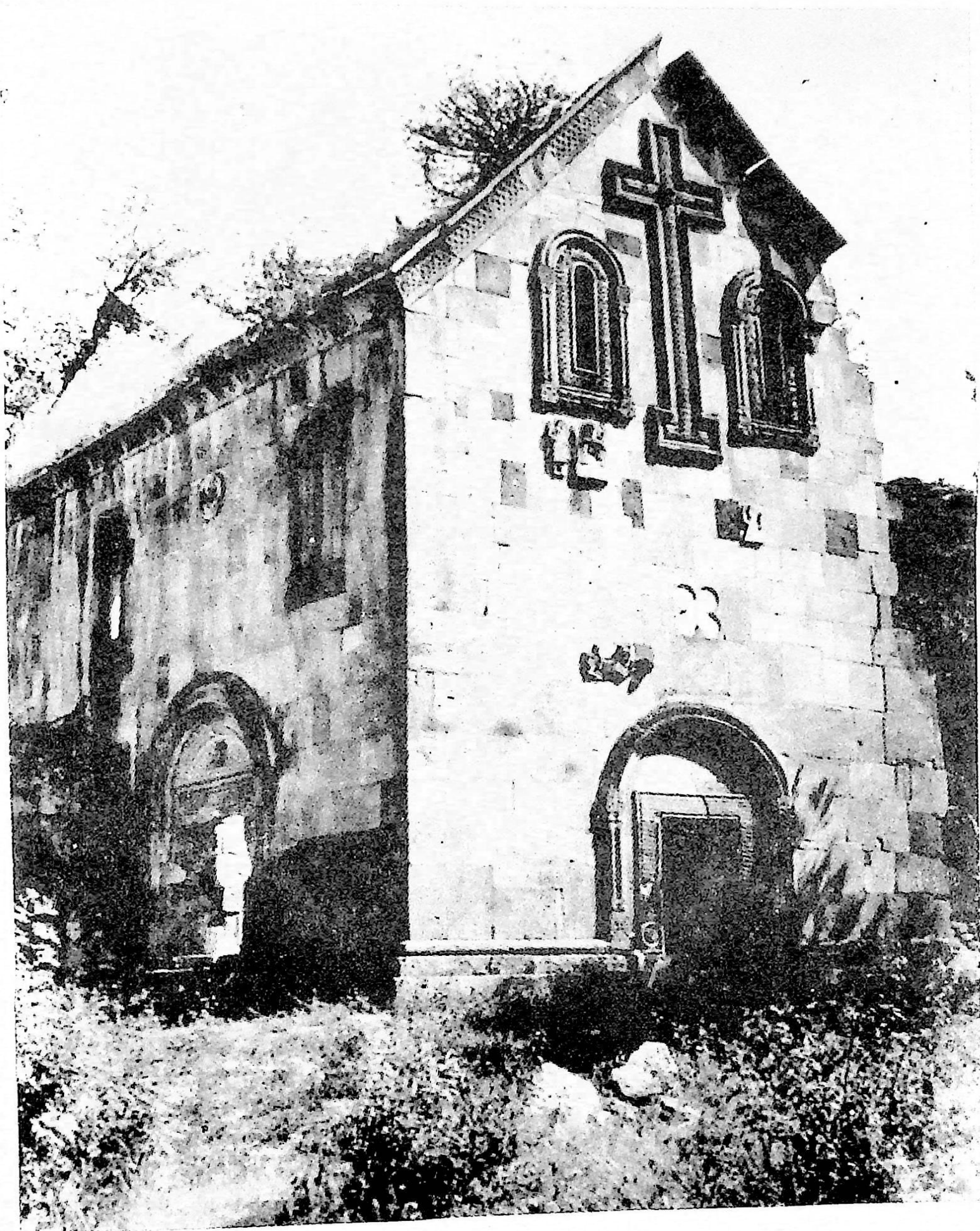
Résumé

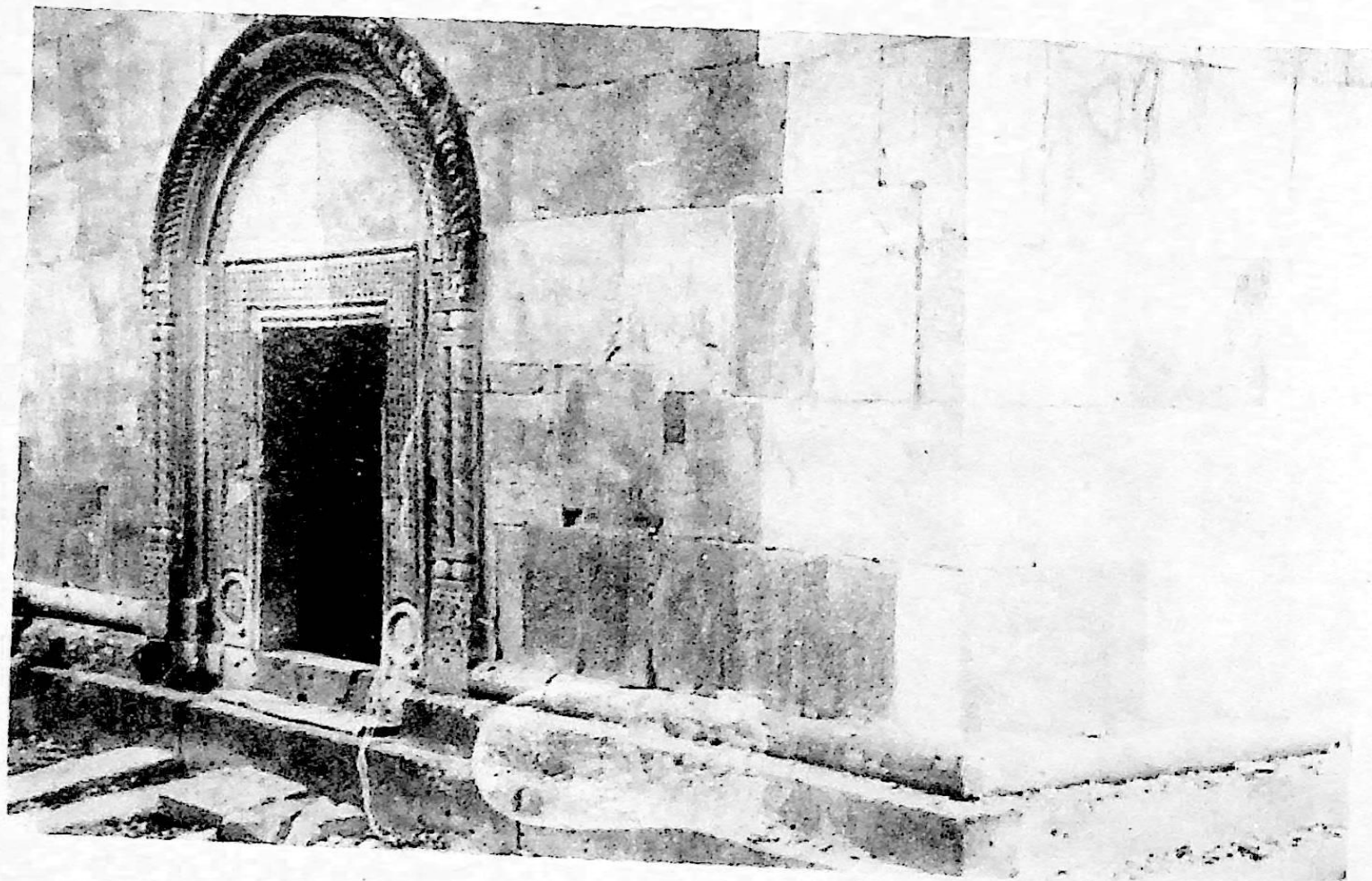
L'auteur expose les résultats des recherches archéologiques entreprise par la mission du Musée de Géorgie de l'Académie des Sciences en 1970—1982 dans les environs de Kasrethi (la région Bolnissi) sur les chantiers des travaux publics.

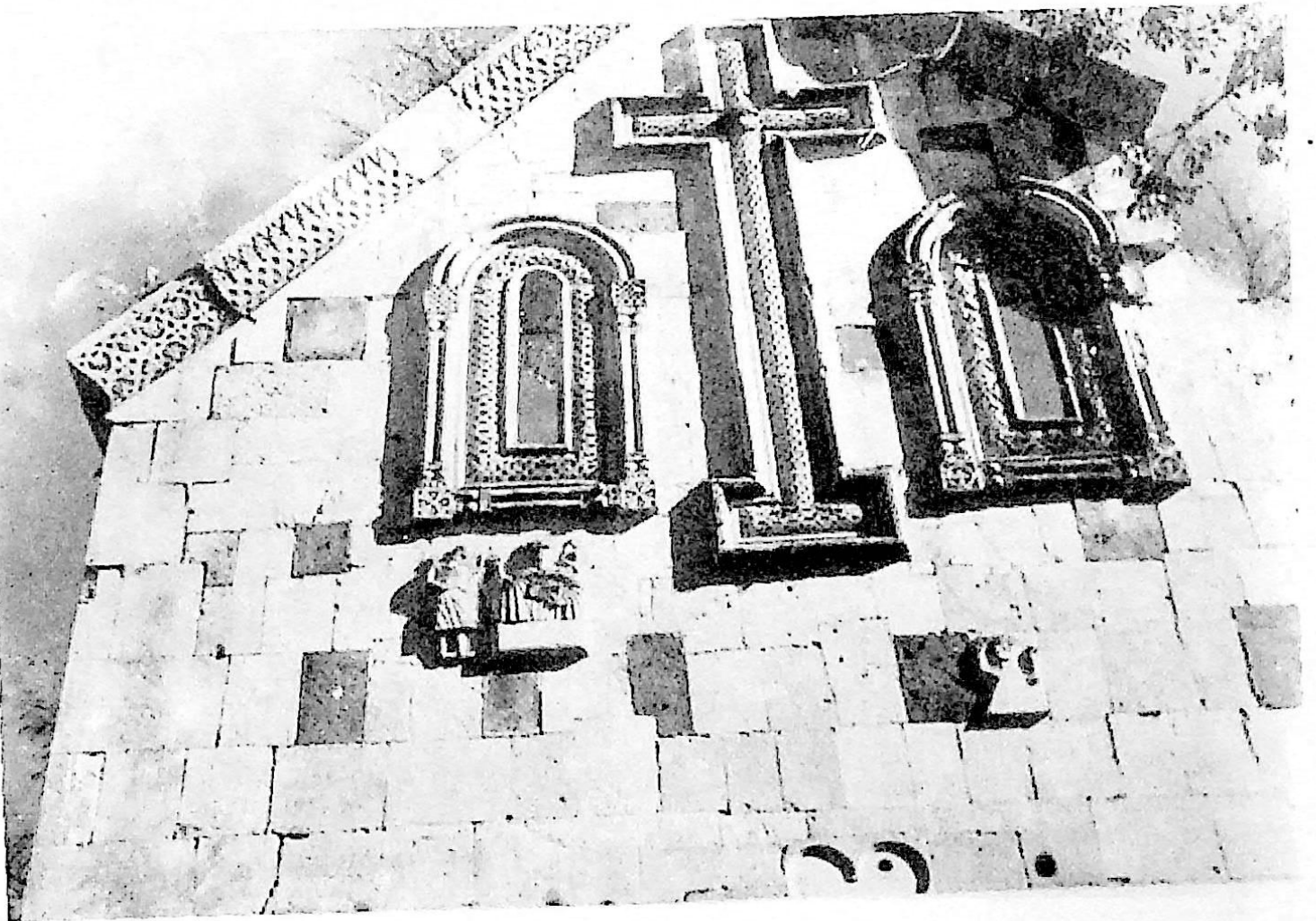
Les plus anciens vestiges d'un site du III millénaire av. n. ère proviennent de la ville Madneouli, ils sont recouverts par une nécropole de l'âge du Bronze et du fer, datée de VII—VI siècles av. n. ère.

Une autre nécropole avec les tombes de l'âge du bronze et du fer du IV—II siècles fut partiellement fouillée dans la même ville, sur la rive gauche.

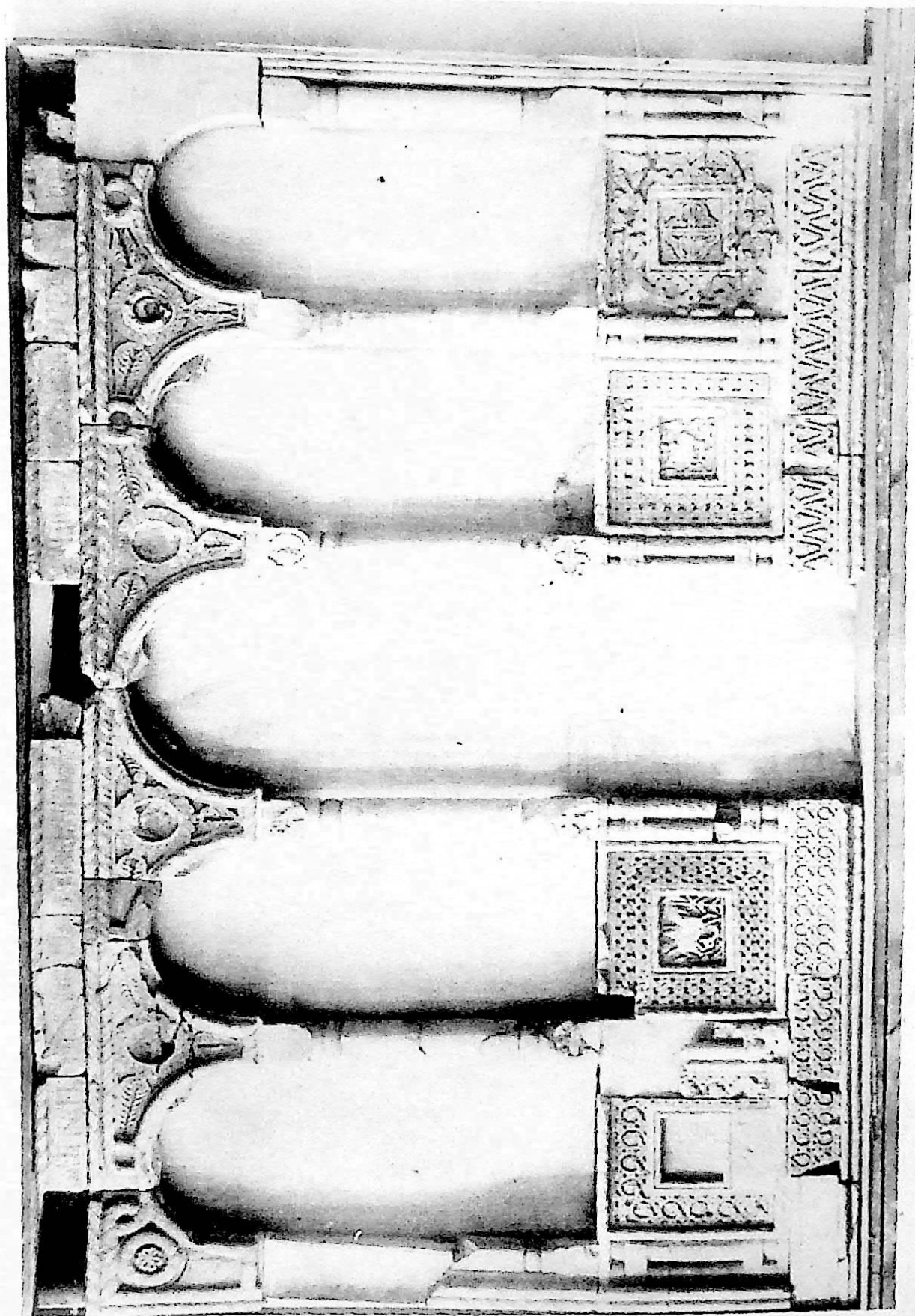
Les couches découvertes dans la ville et ses environs contiennent aussi les vestiges du moyen âge — des stèles, des croix en pierre du VI—VII siècles, un sarcophage avec une inscription géorgienne du VI siècles et un ensemble de châteaux du XVII—XVIII siècles.

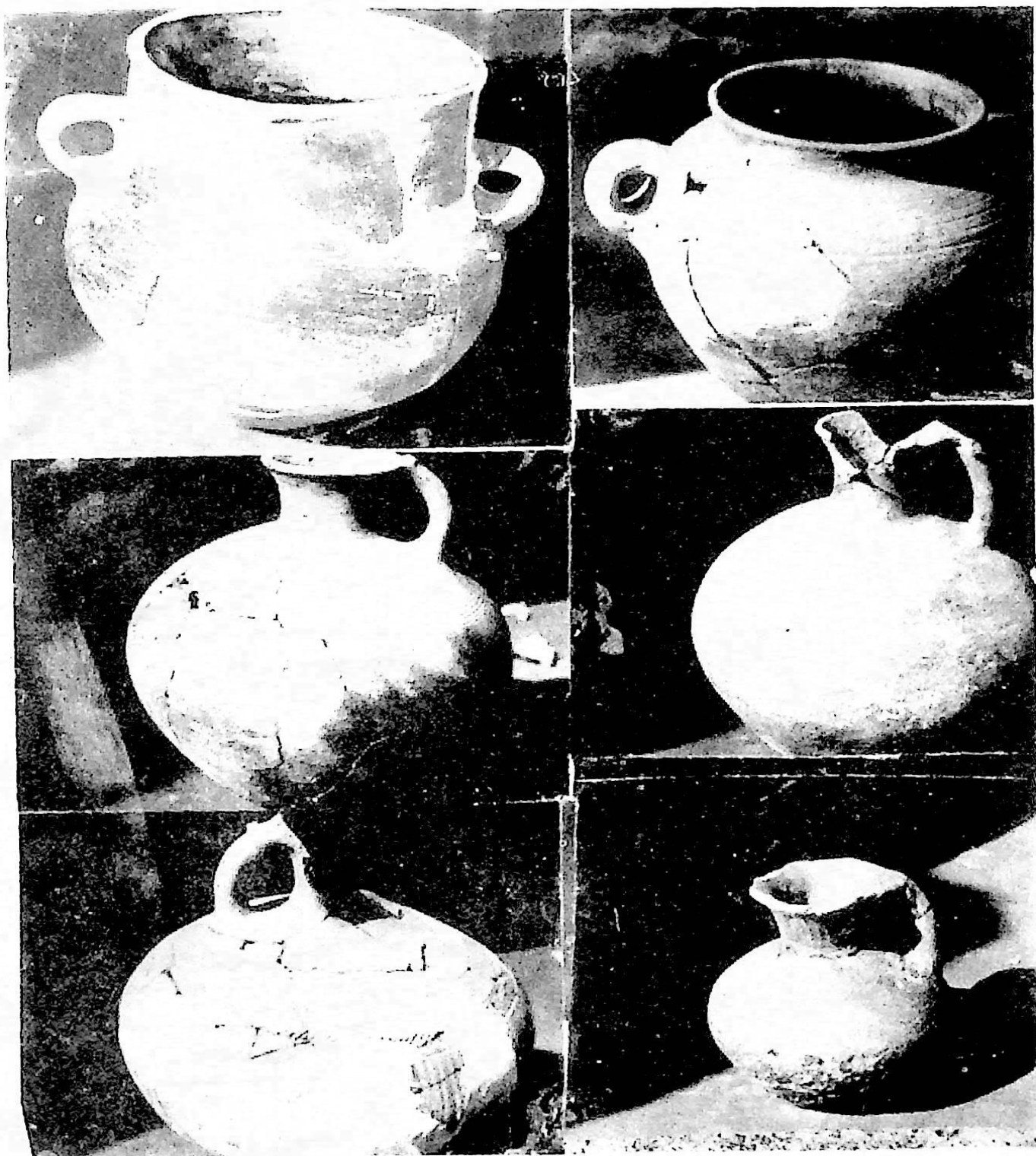

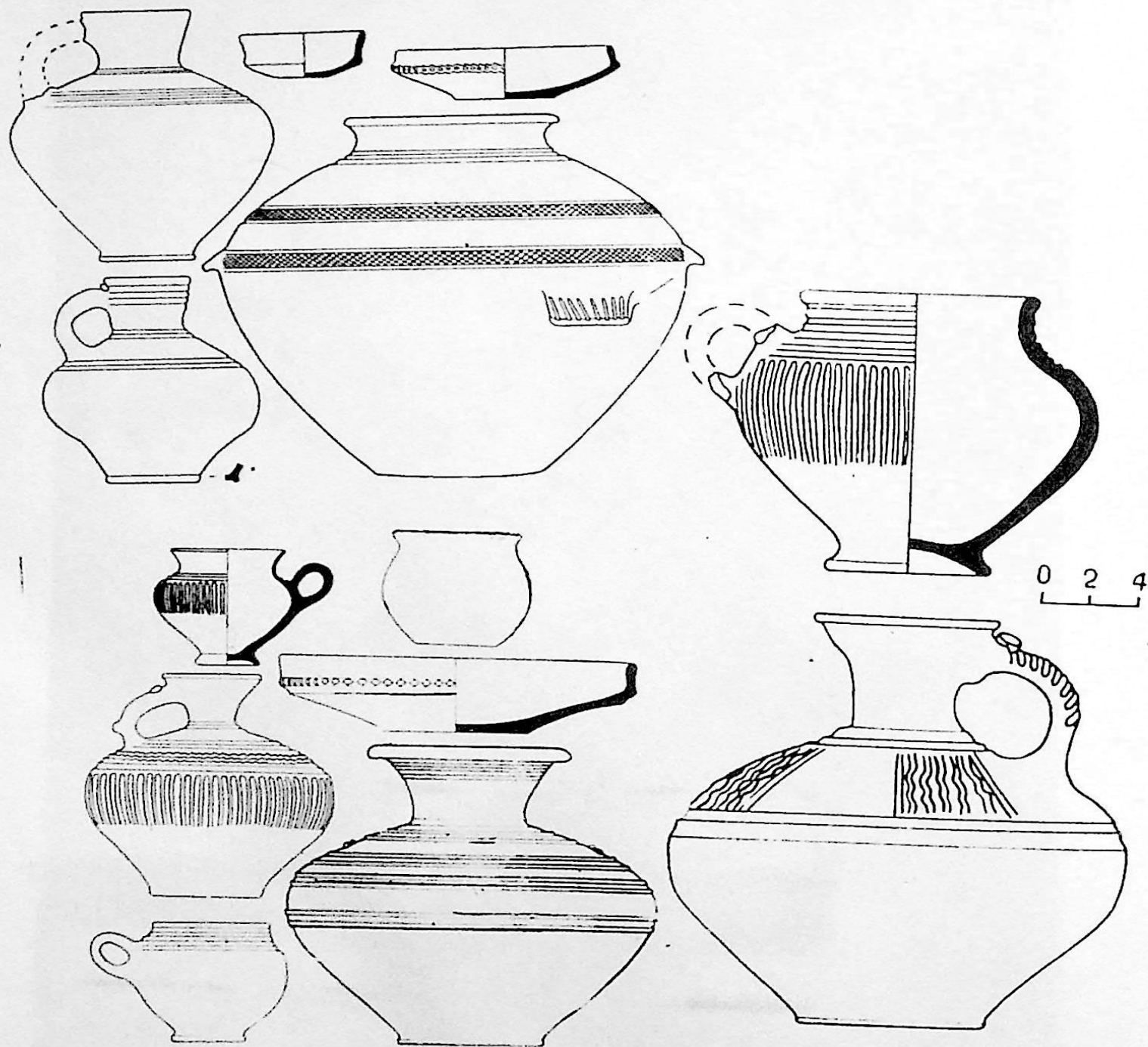

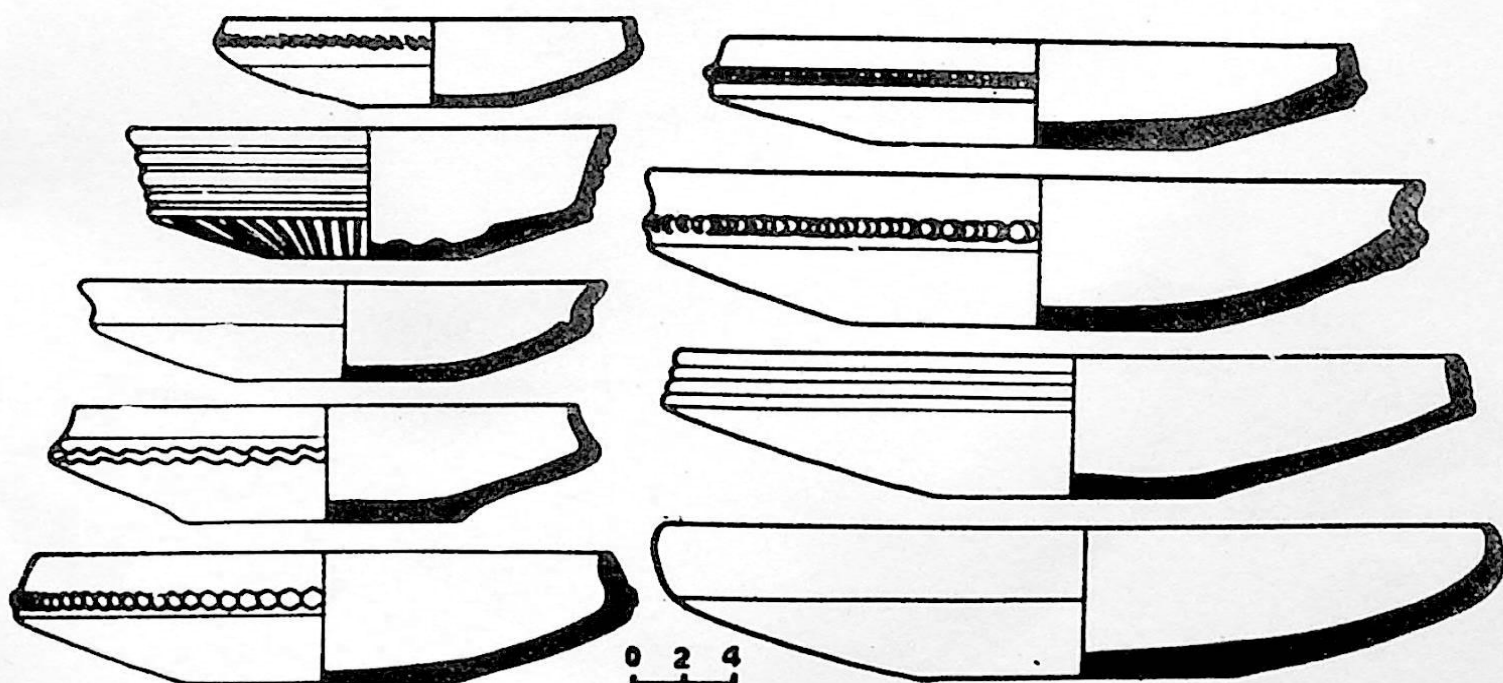
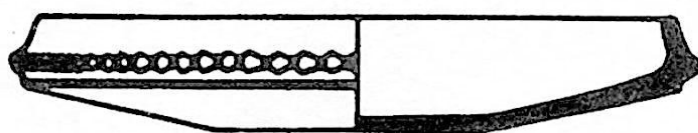
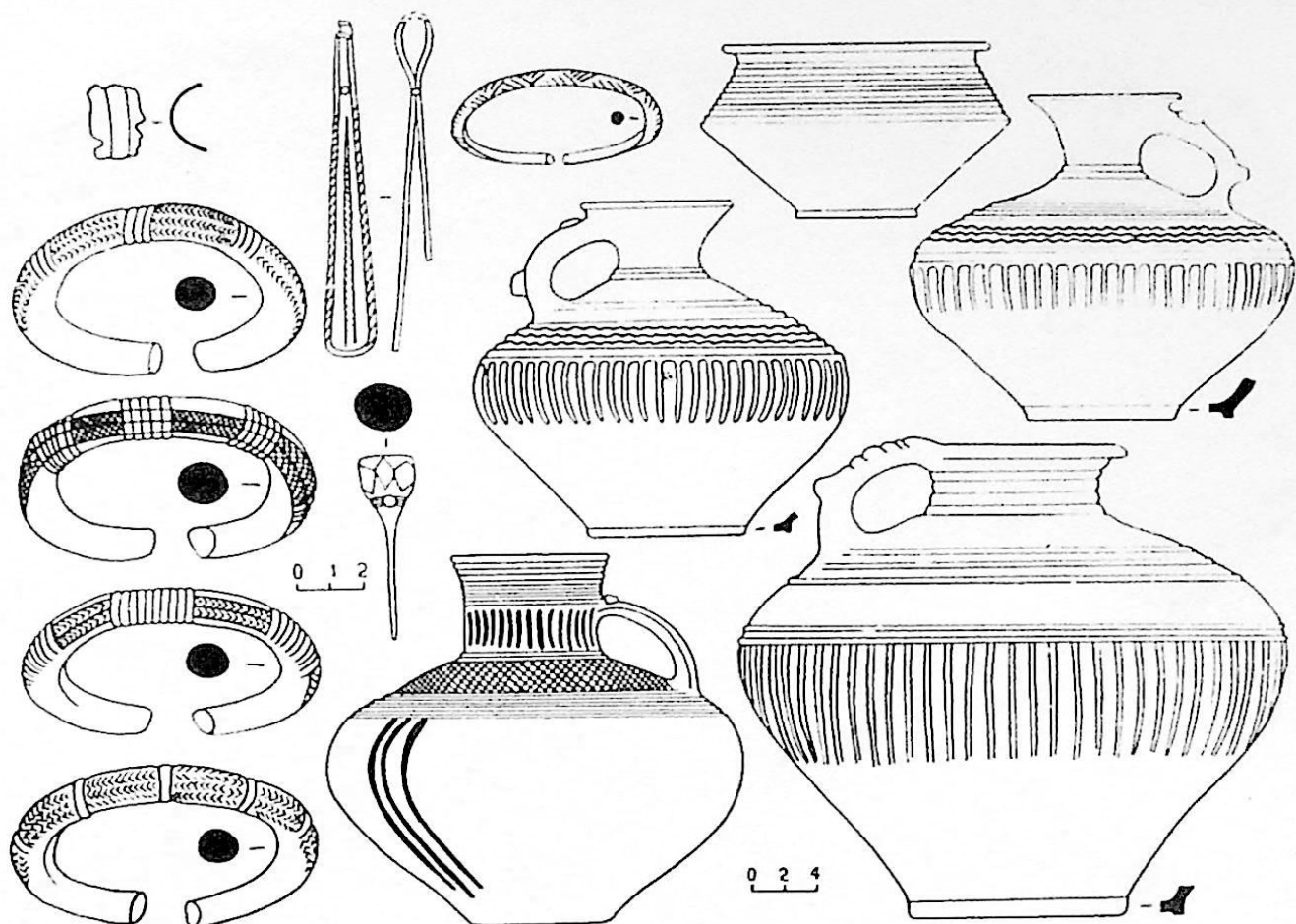

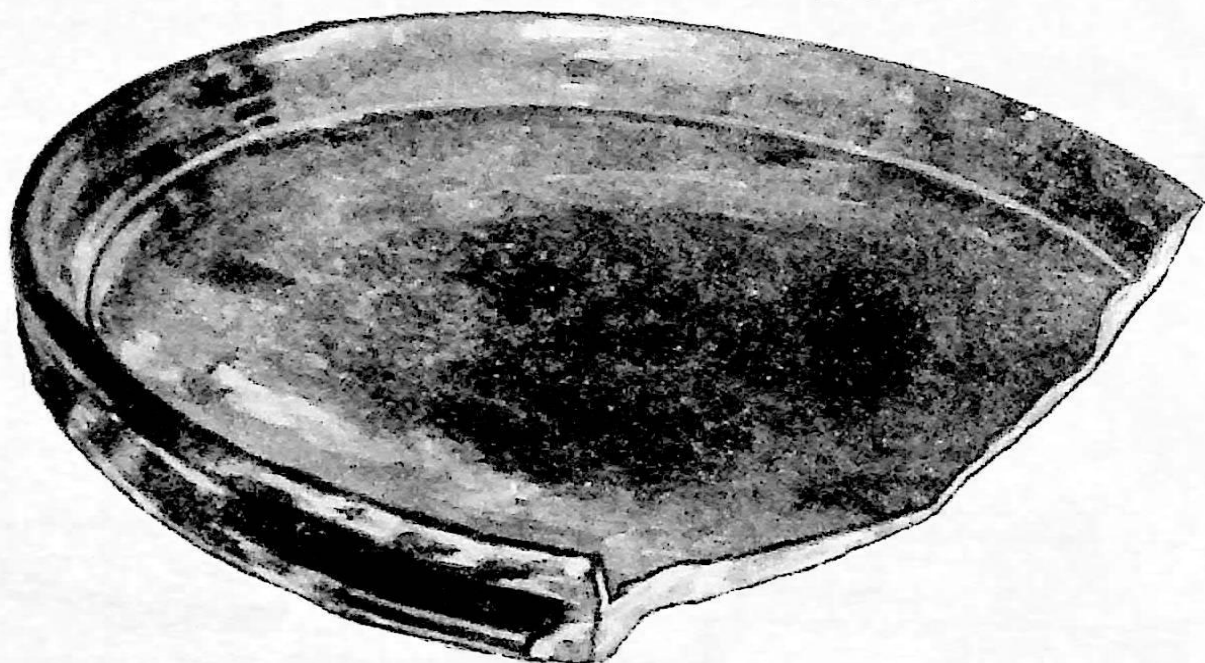

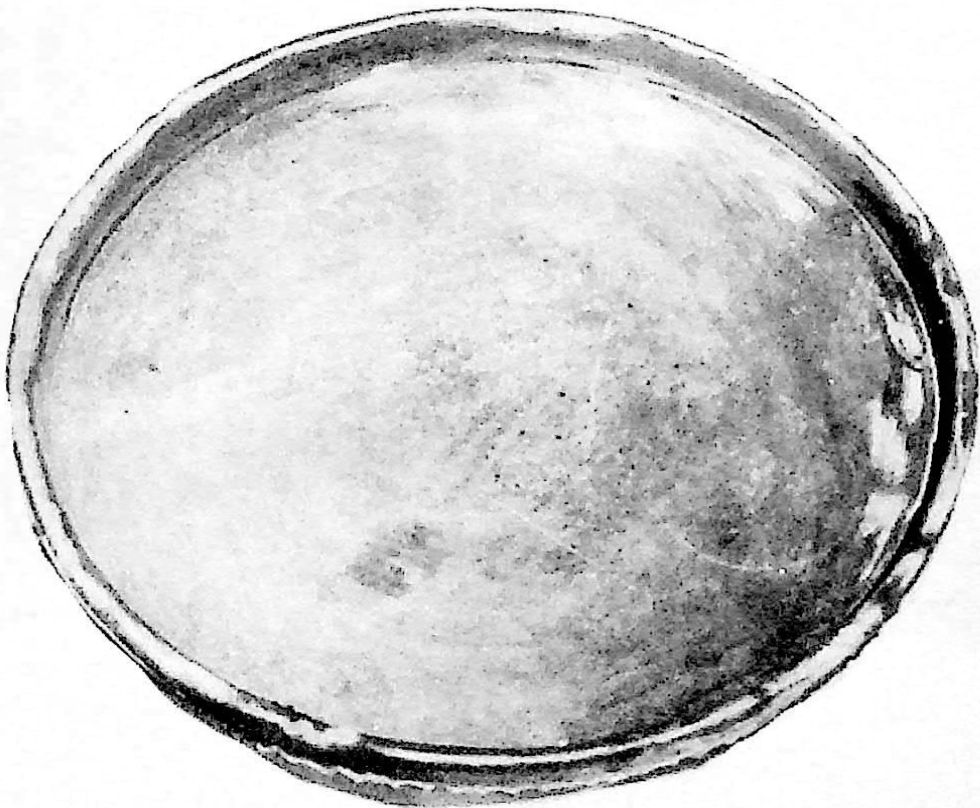

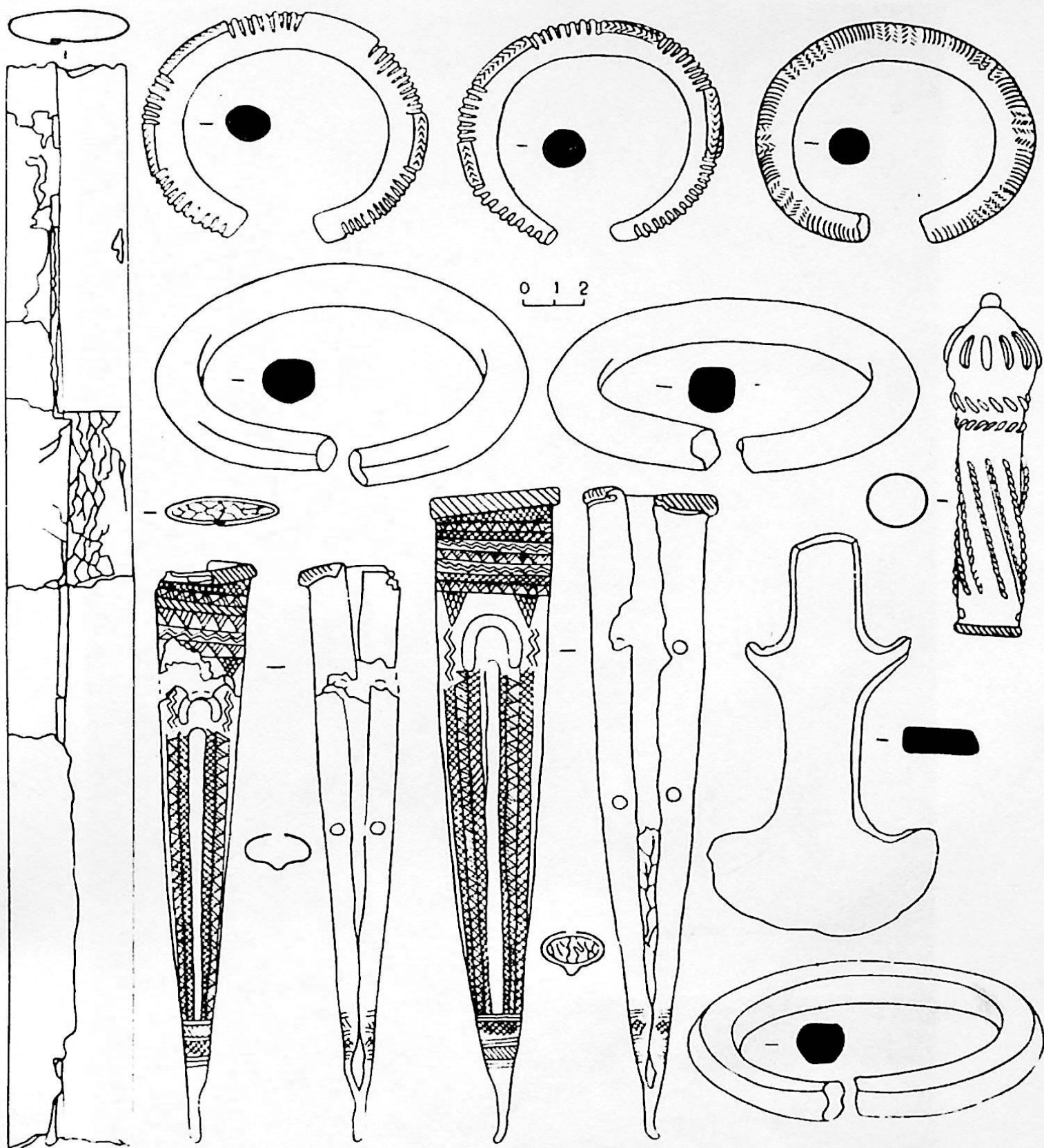

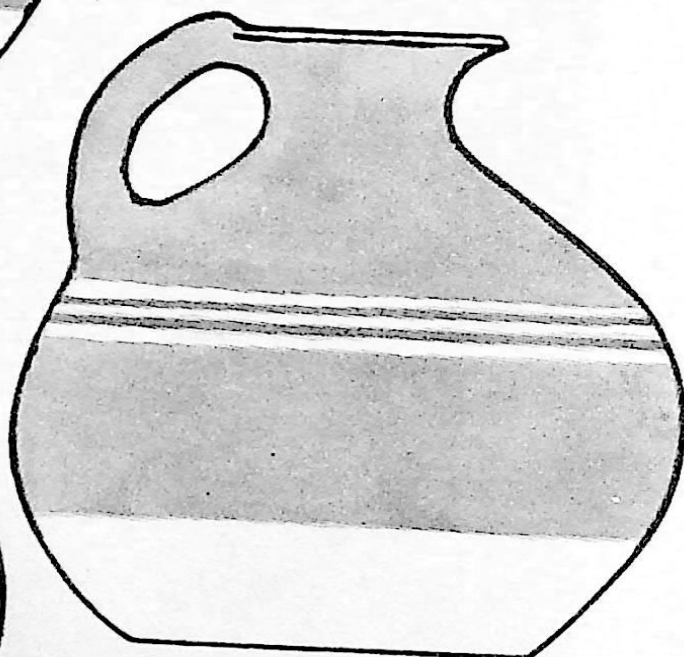
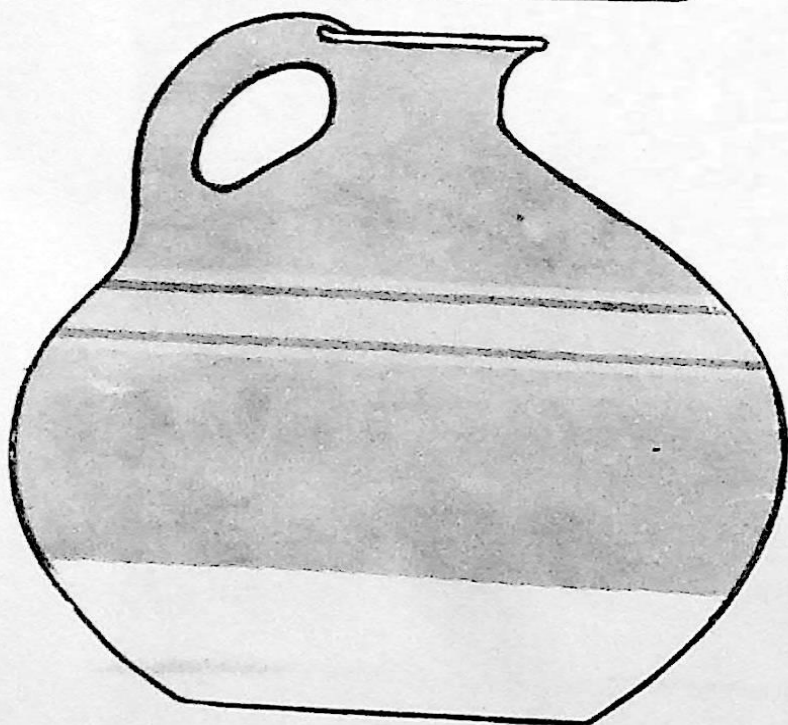
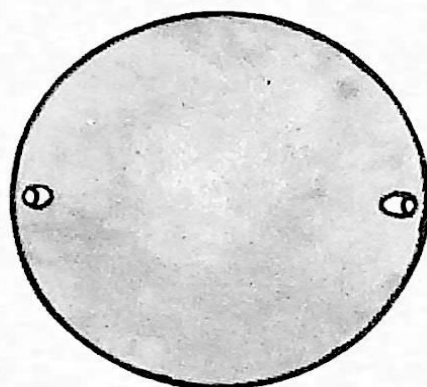
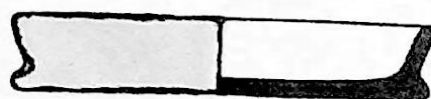
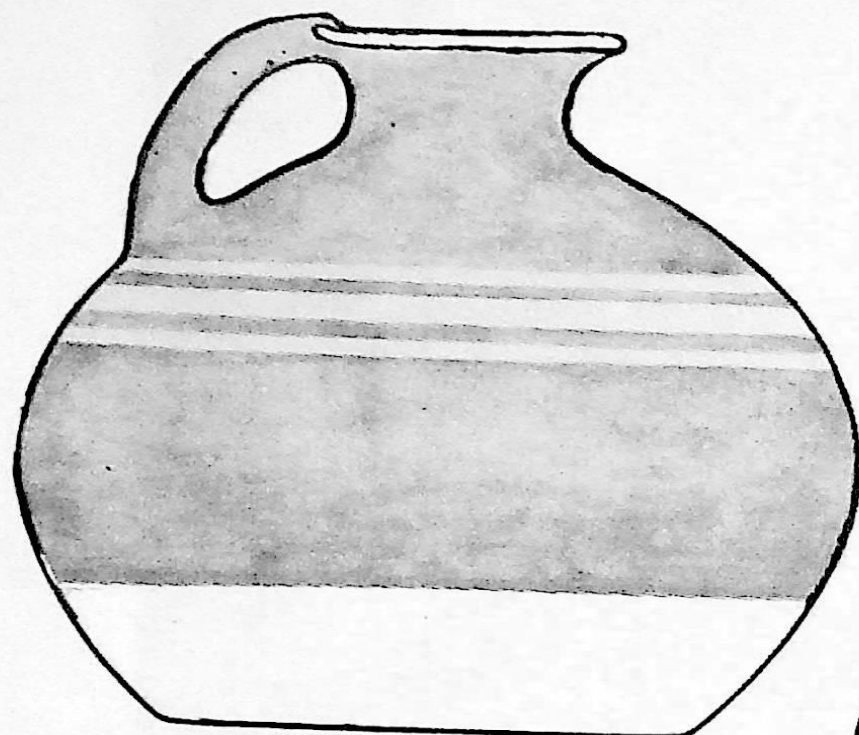

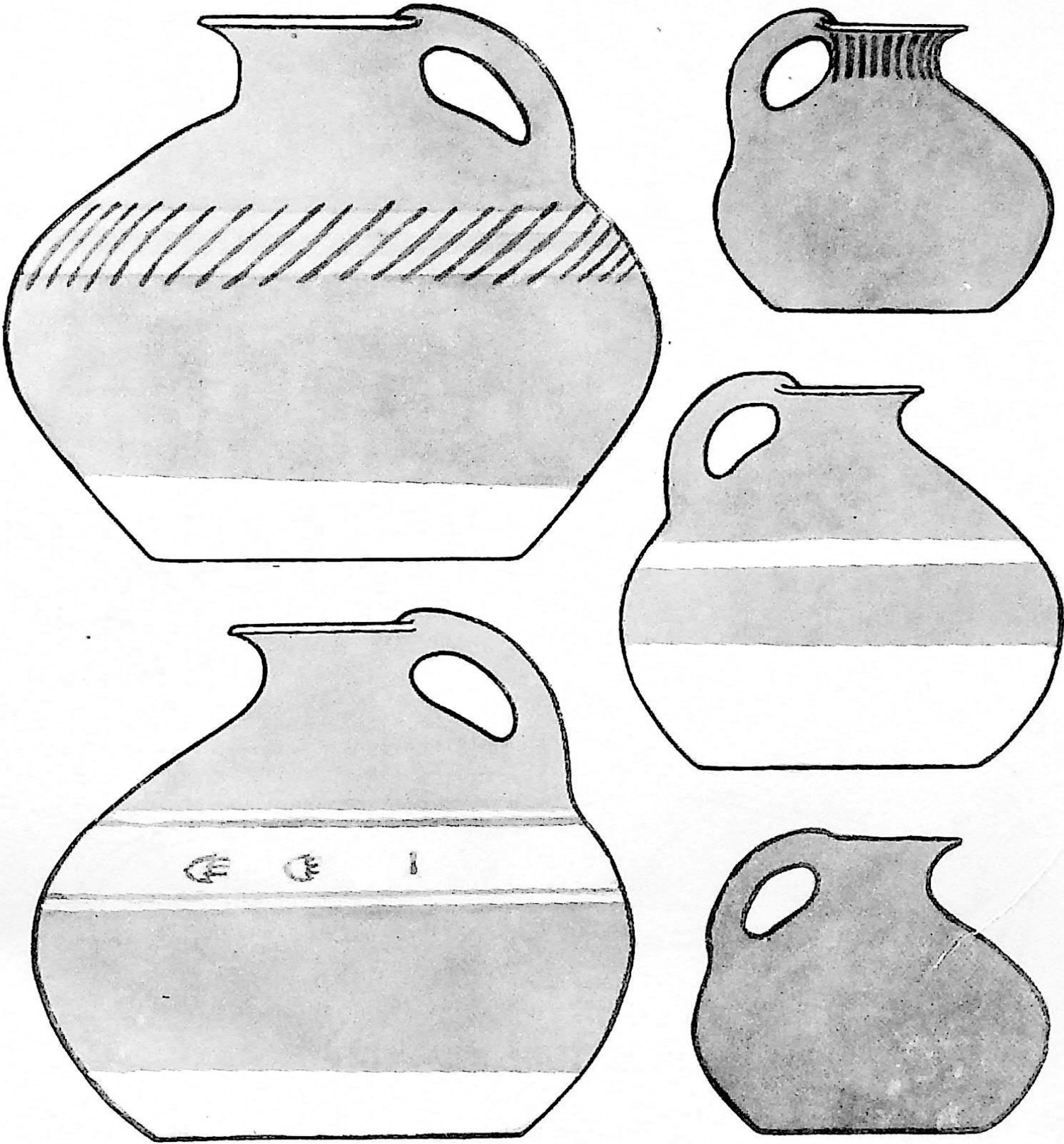

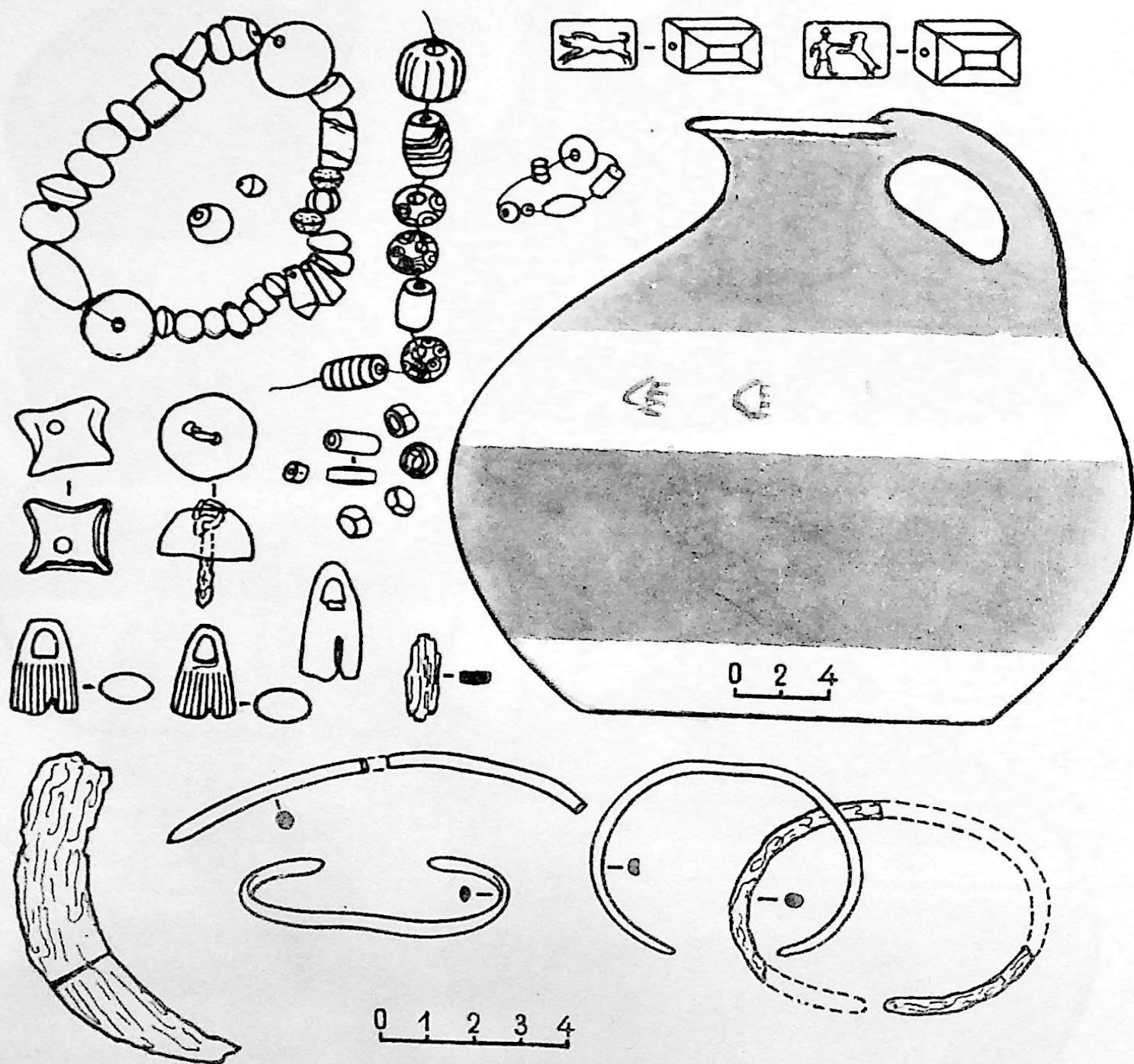

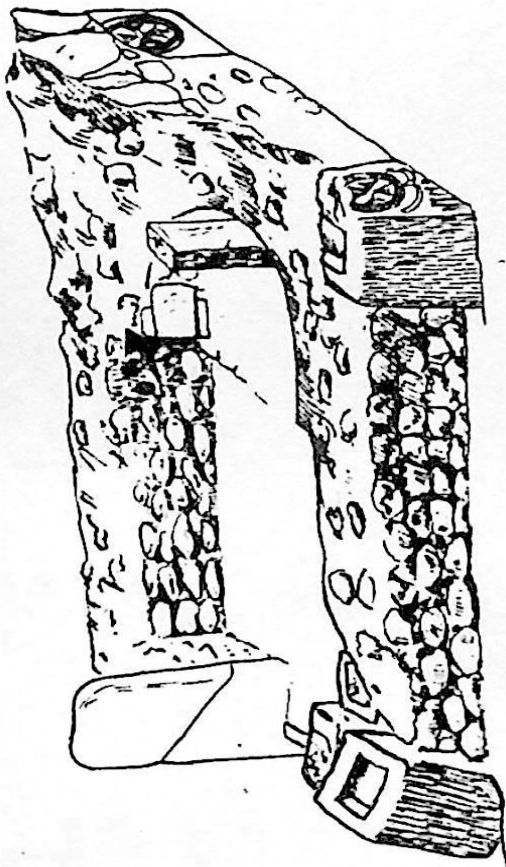
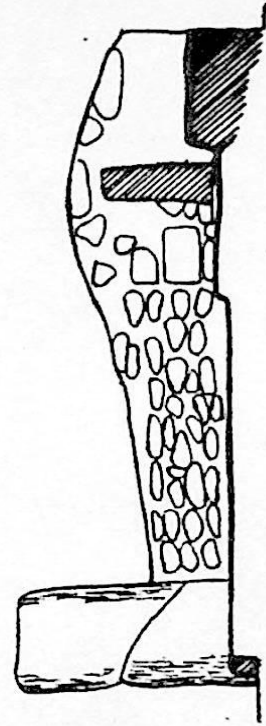
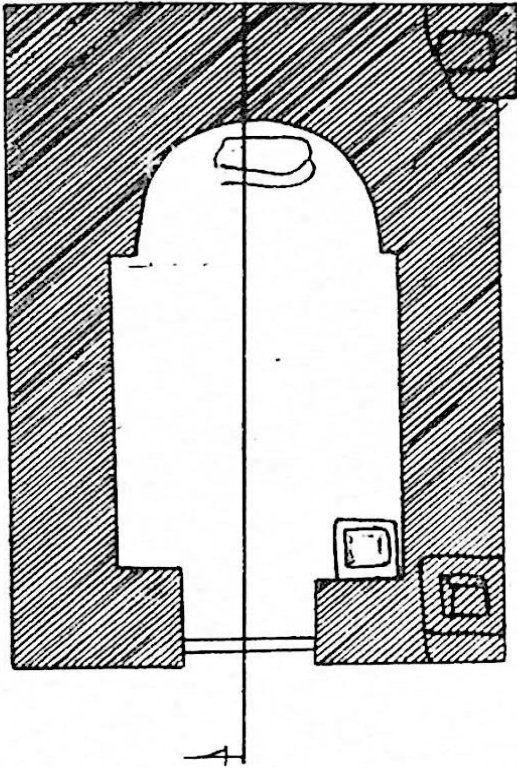

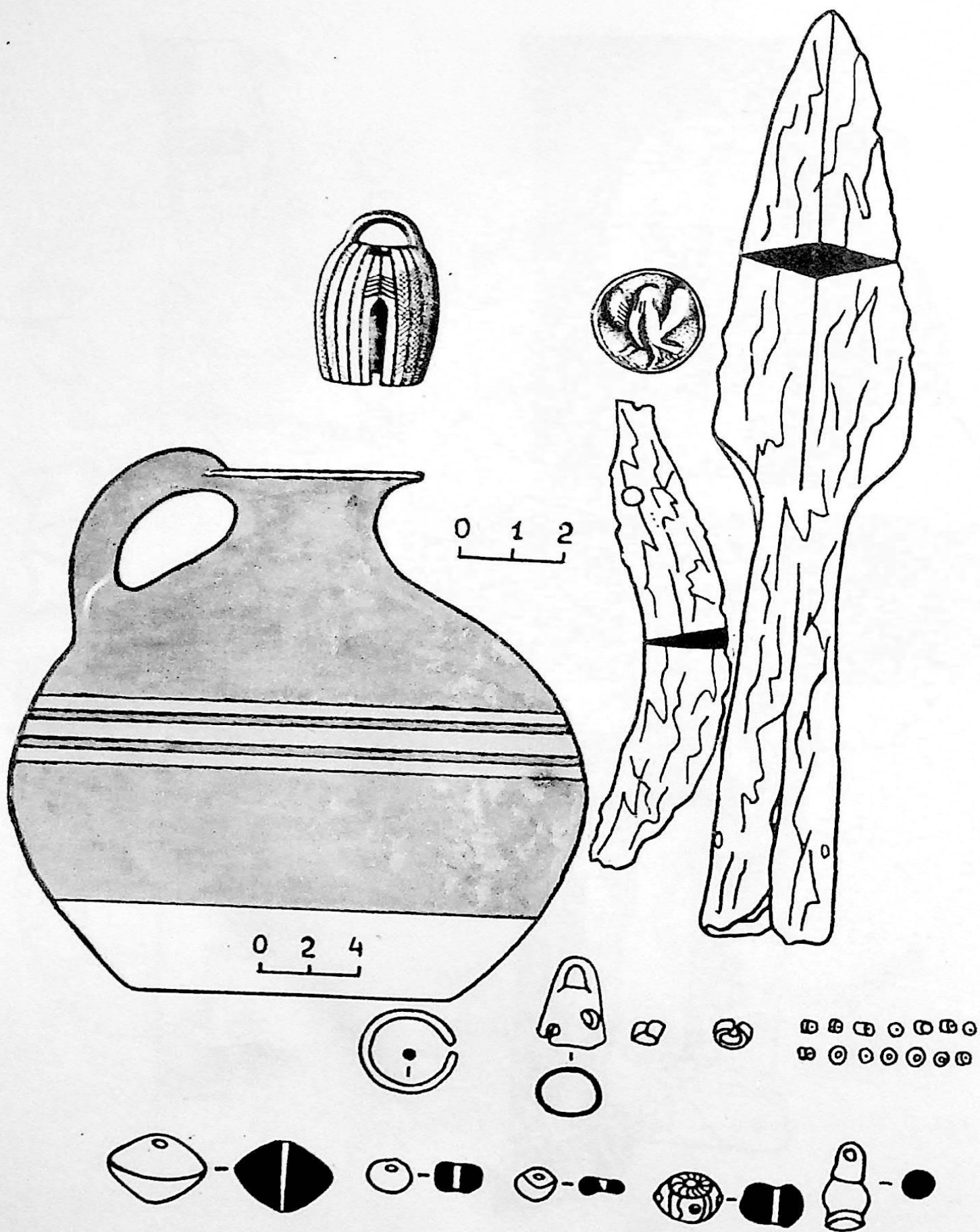
0 2 4

0 2 4

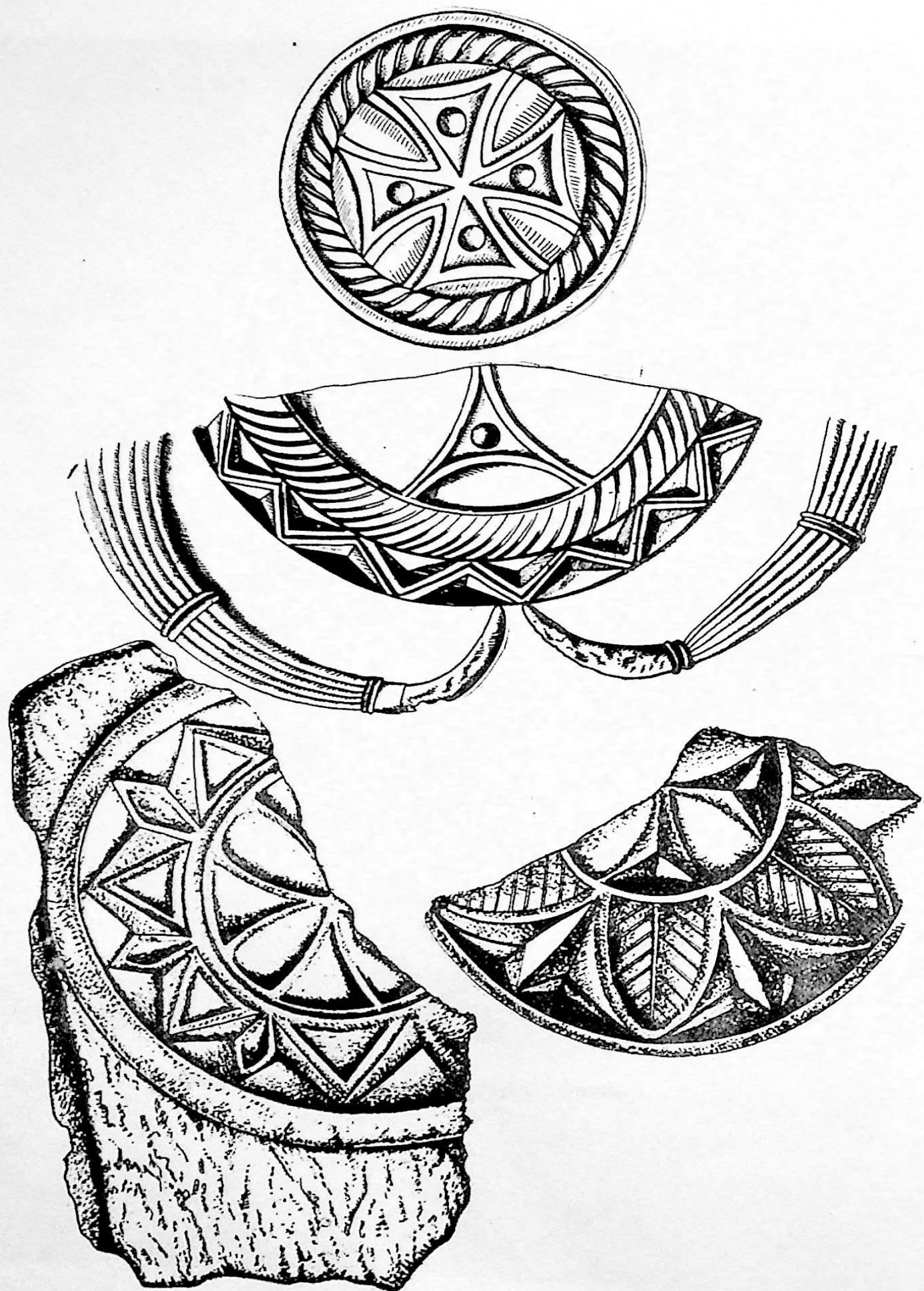

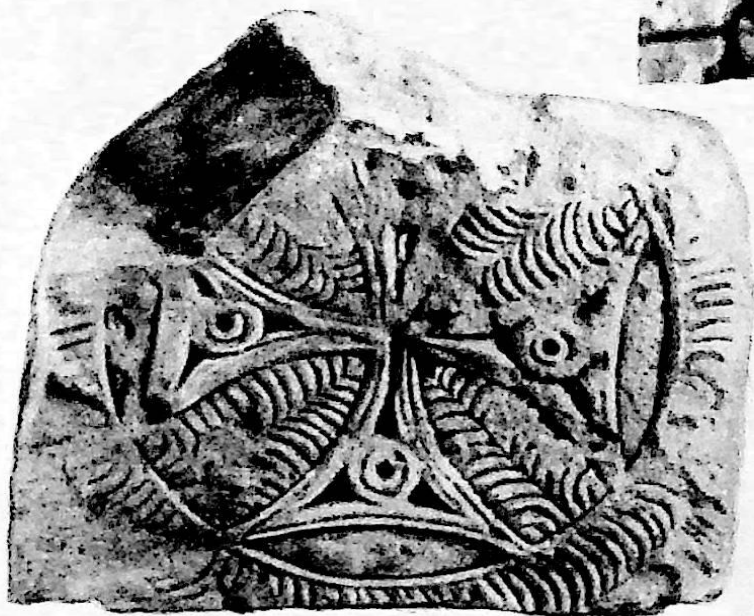
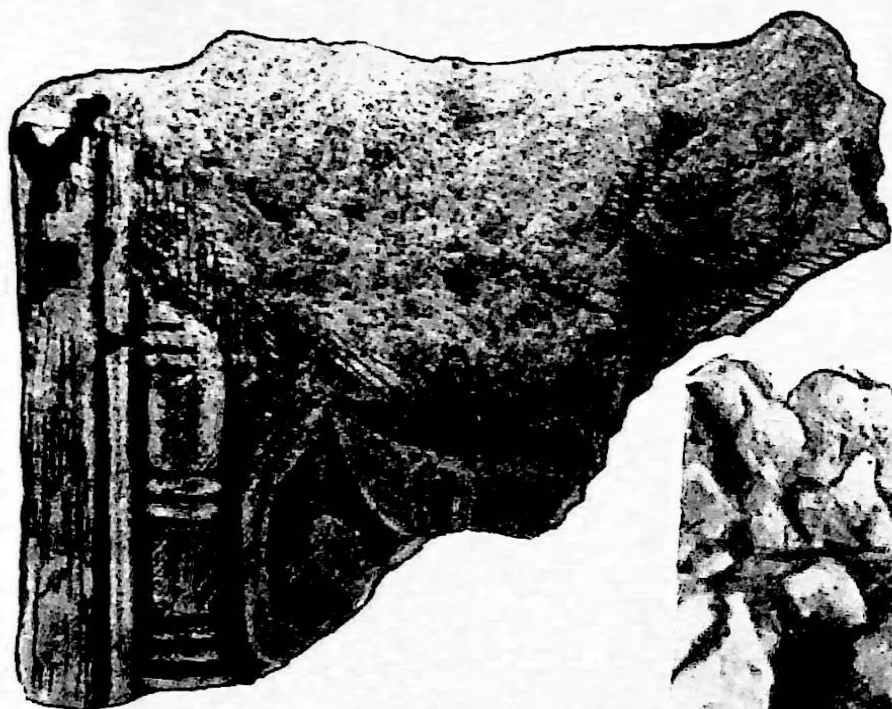
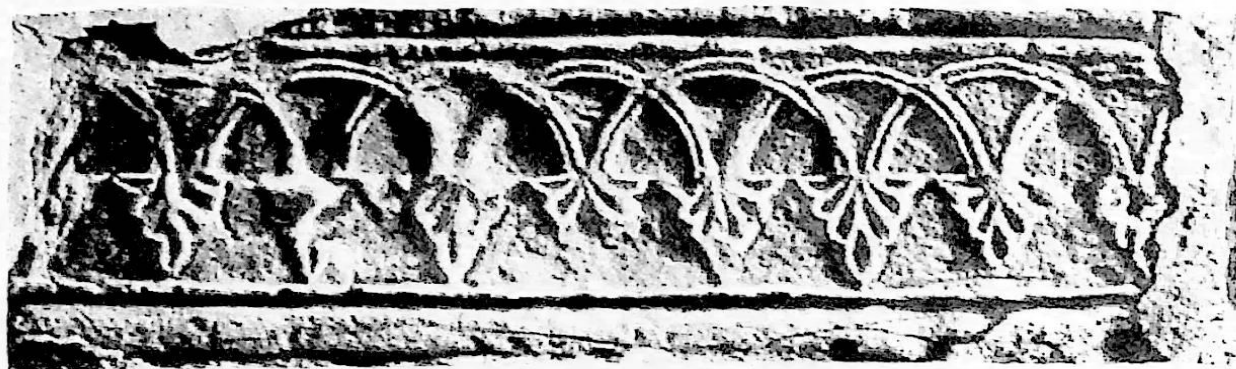

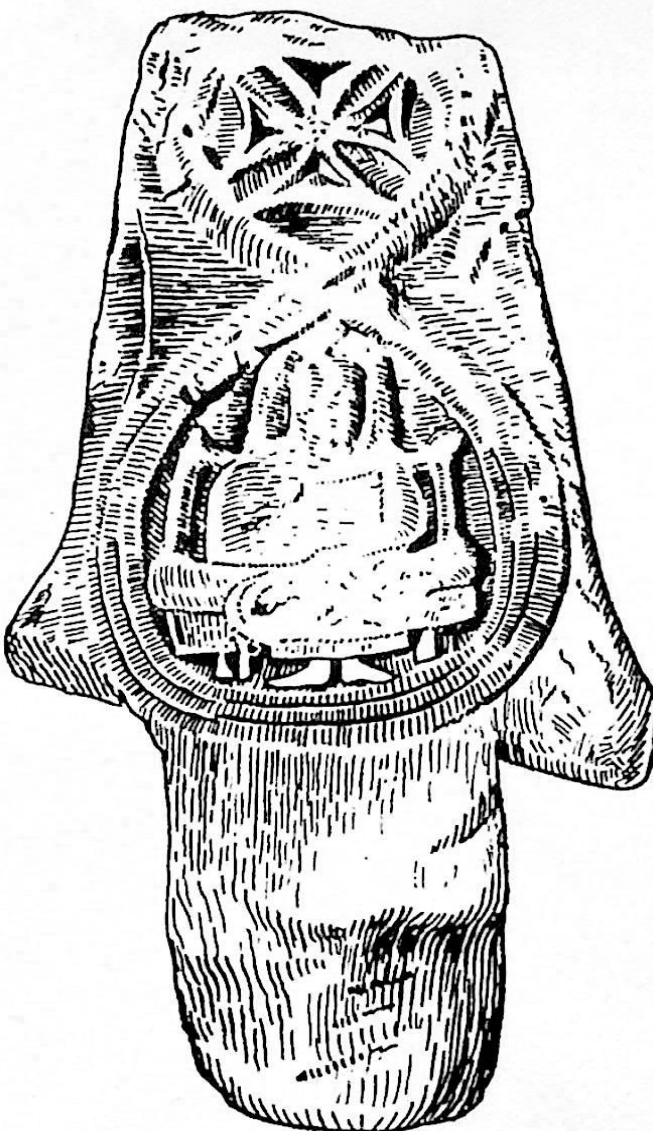

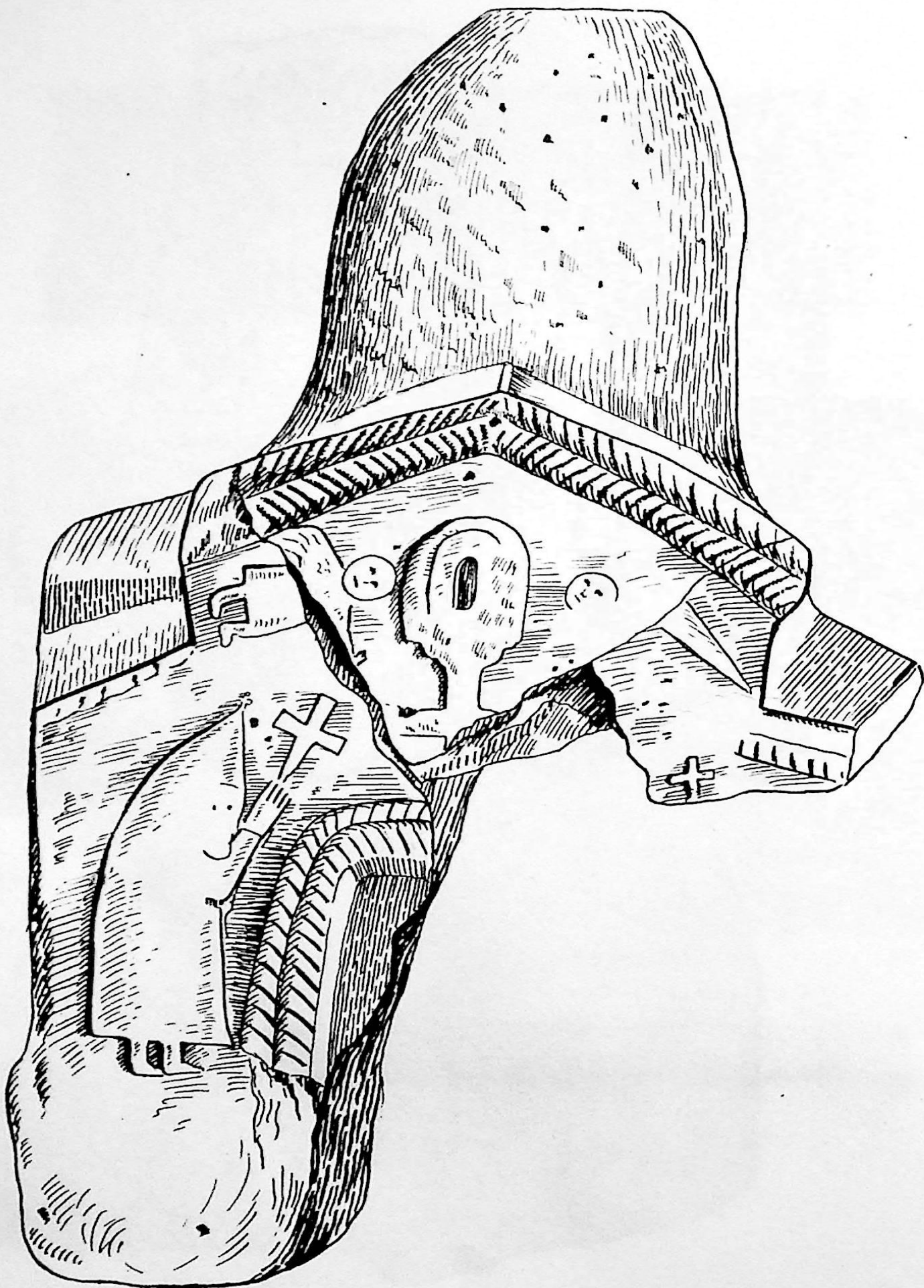

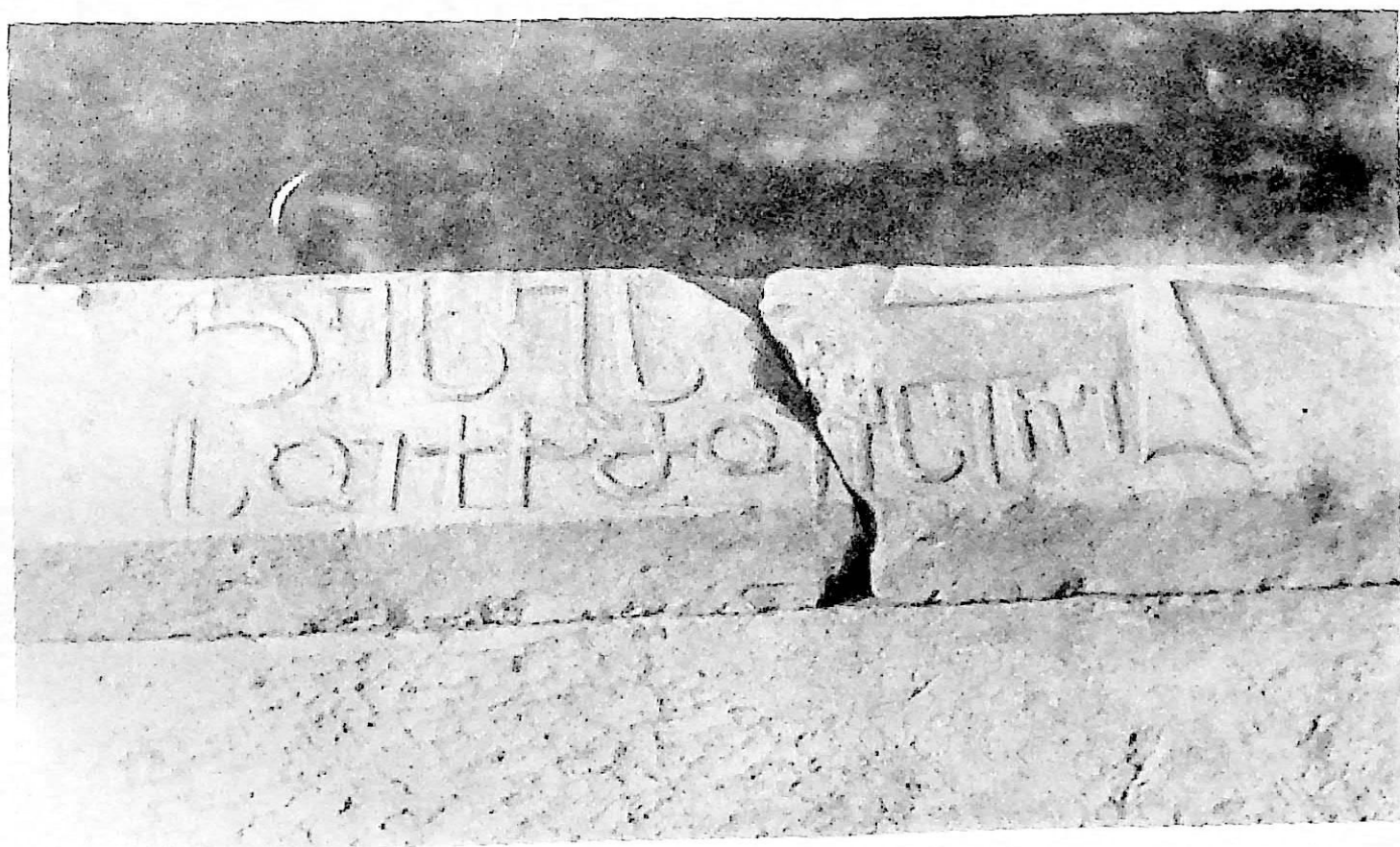
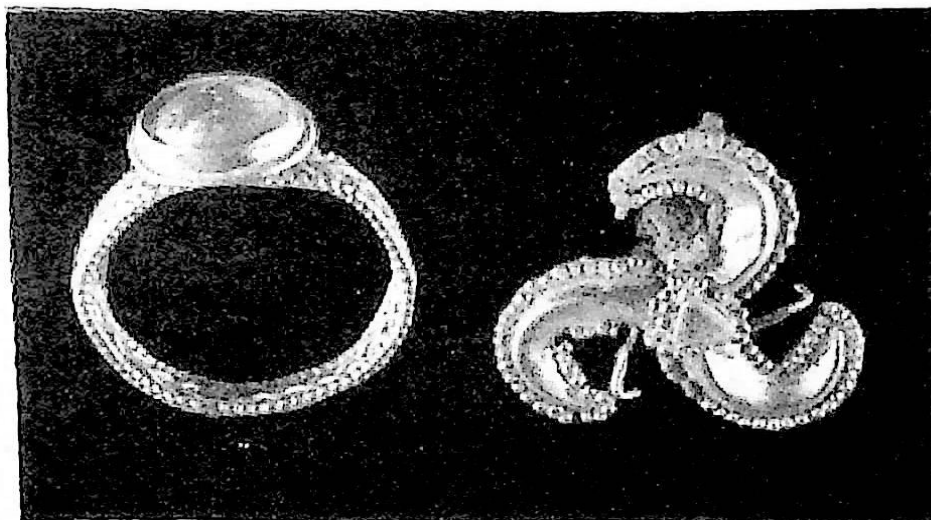

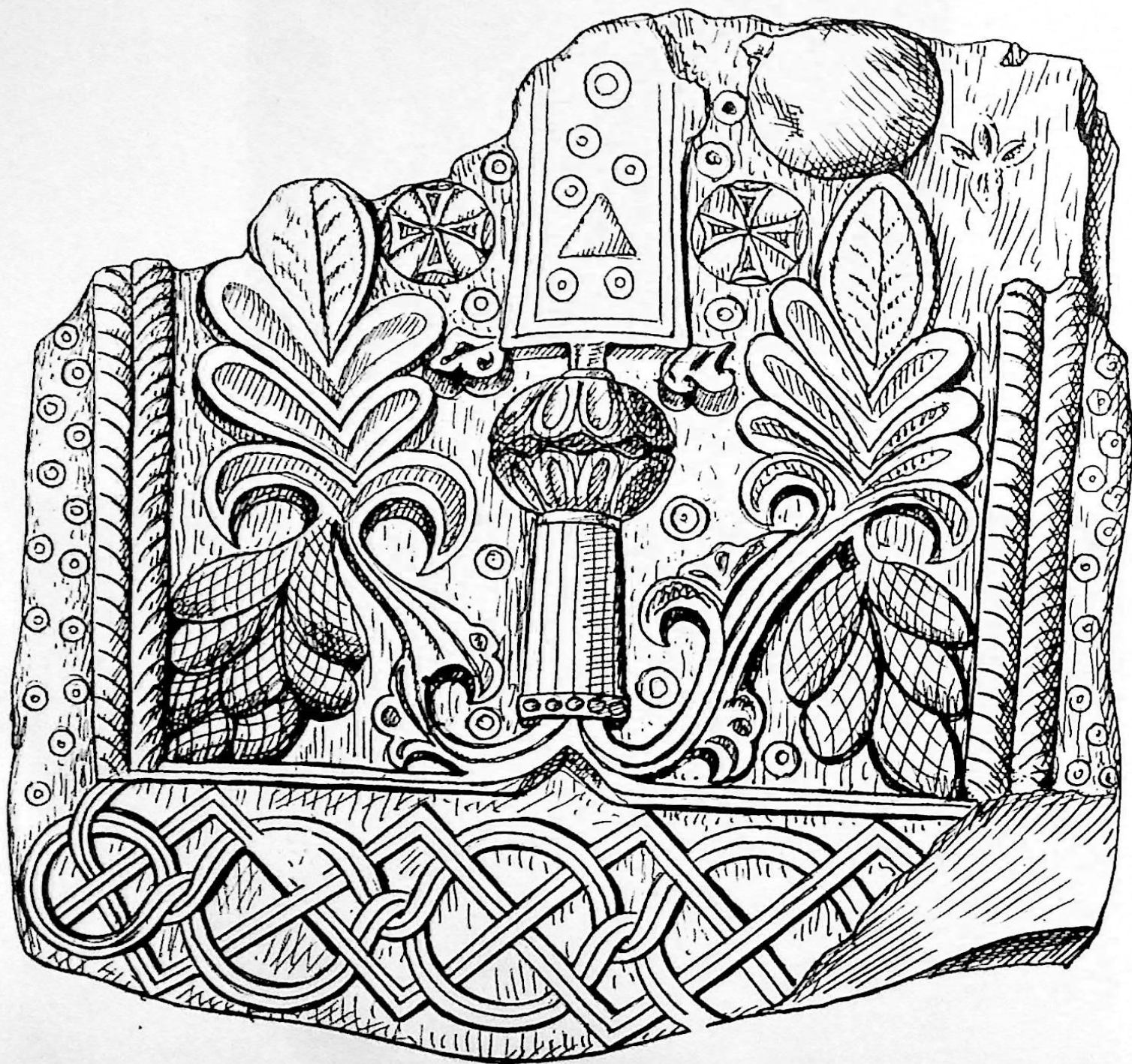

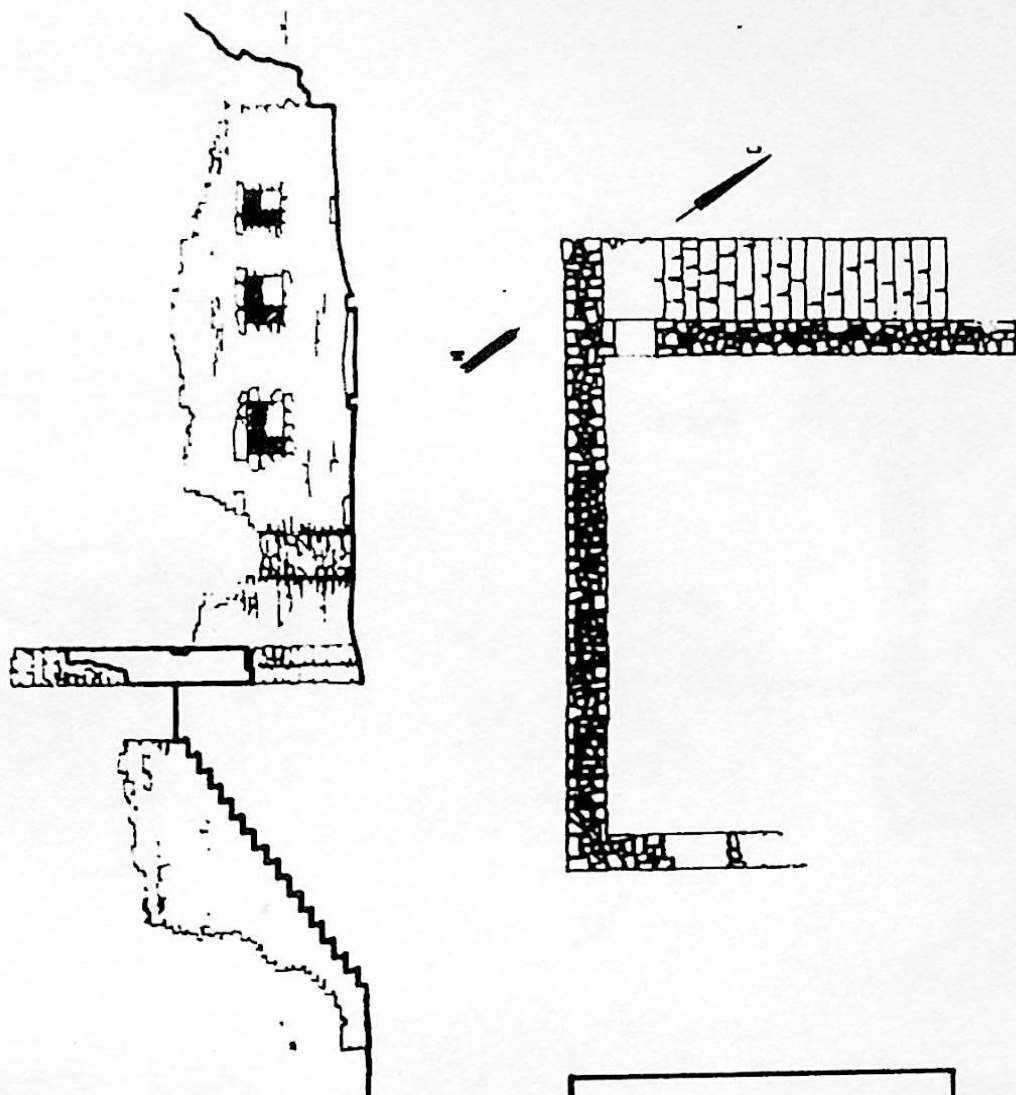

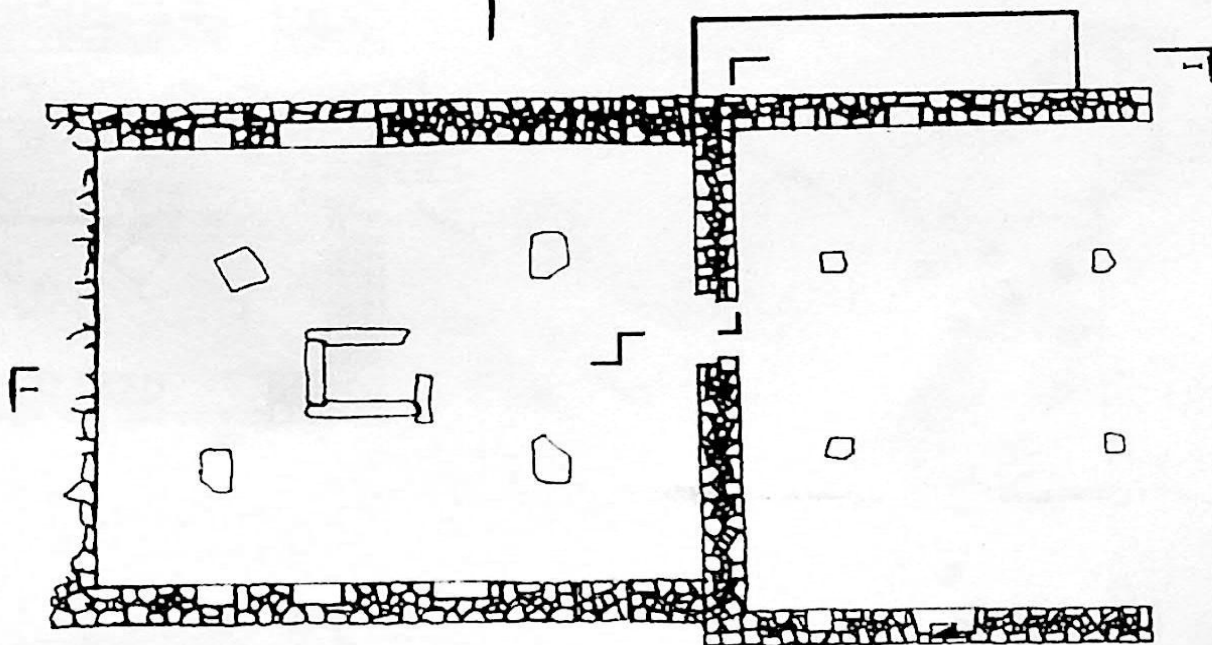

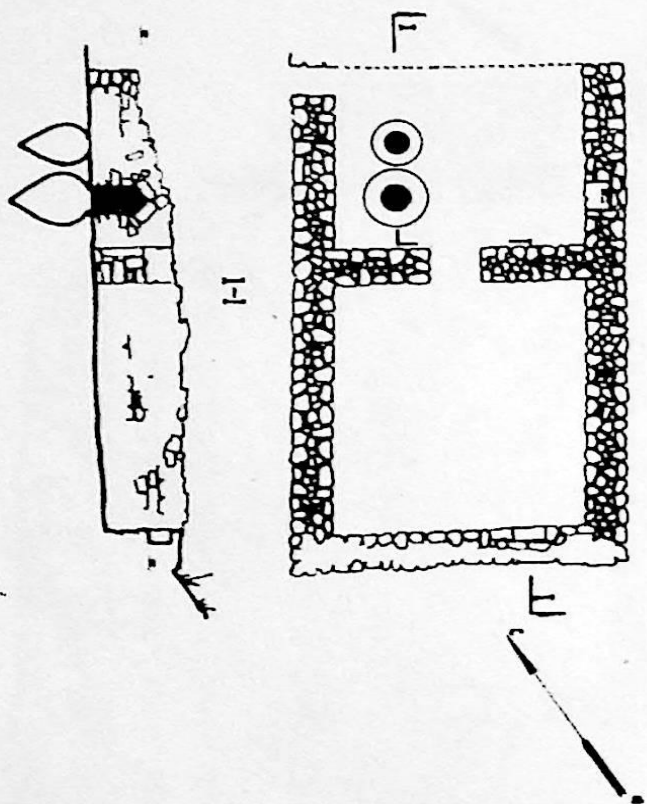

1-1

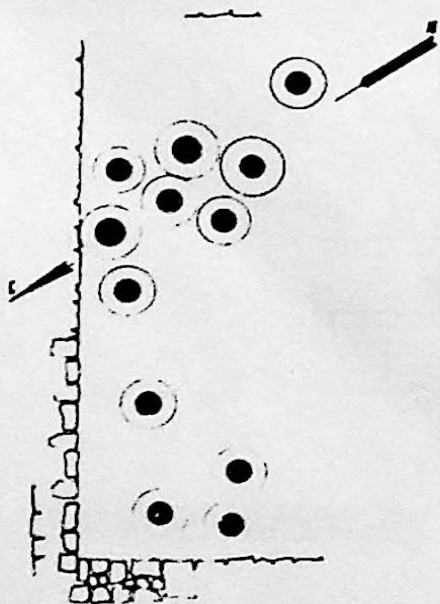

1 63m 2m 2m

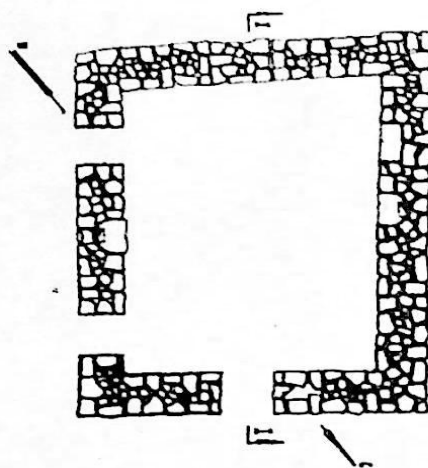

II

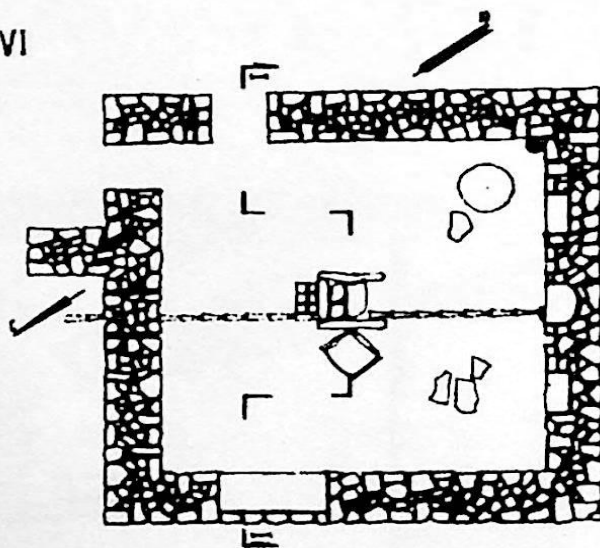
V

IV

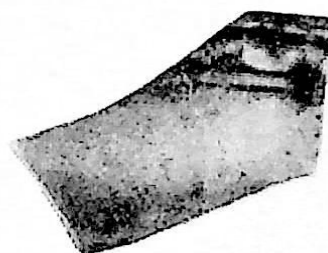
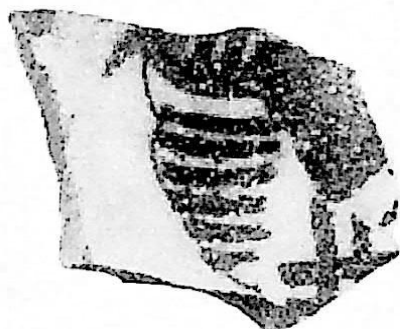
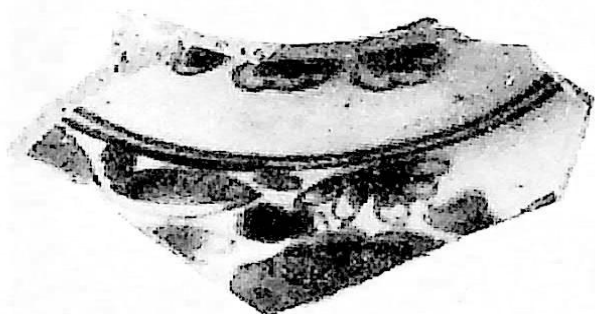
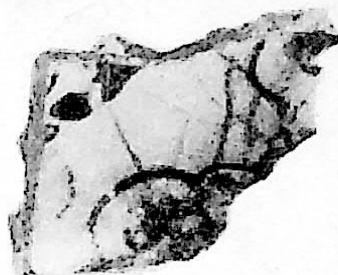
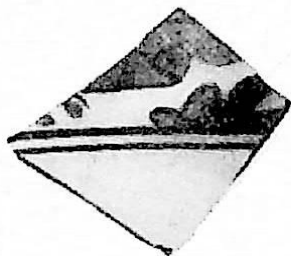
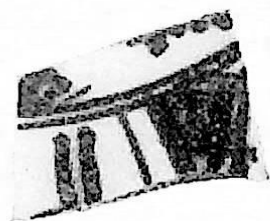

VI

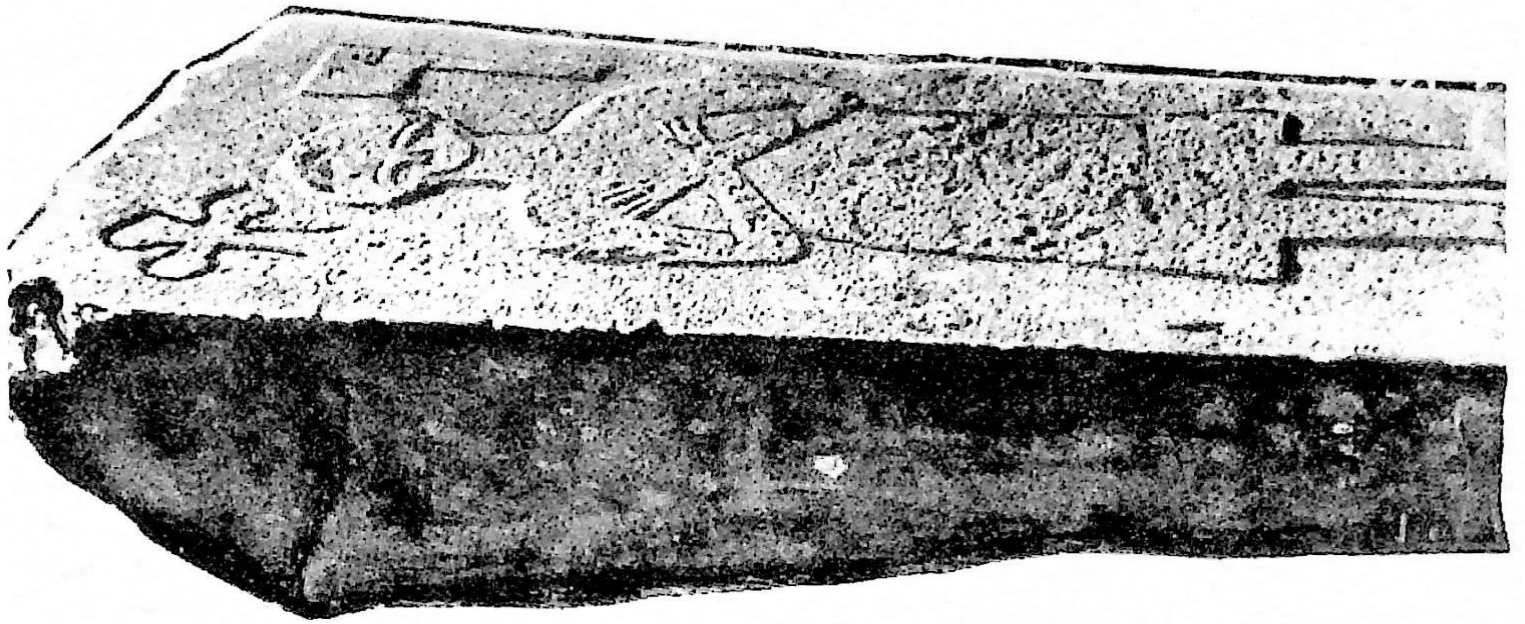

I-I

ტაბულების აღწერილობა

- ტაბ. I. კაზრეთის სამების ეკლესია ჩრდილო-დასავლეთიდან
 ტაბ. II. კაზრეთის ეკლესია სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან და ჩრდილოეთის კედელი შესასვლელით
 ტაბ. III კაზრეთის ეკლესიის დასავლეთი კედლის ფრაგმენტი და ლომის გორელიეფი
 ტაბ. IV სათხის ეკლესიის სარკმელი
 ტაბ. V სათხის კანკელი
 ტაბ. VI ორნამენტირებული სტელა კაზრეთის სასაფლაოს ეზოში
 ტაბ. VII კაზრეთის სადგურთან აღმოჩენილი ბრინჯაოს ხანის კერამიკა
 ტაბ. VIII—IX „თელების ველების“ სამაროვნის გვიანბრინჯაოს ხანის კერამიკა და სხვა ნივთები
 ტაბ. X—XIII „თელების ველების“ სამაროვნის მეომრის“ სამარხის ინვენტარი
 ტაბ. XIV—XV სამარხები № 1—2 „თელების ველების“ სამაროვნიდან
 ტაბ. XVI—XVII ანტიკური ხანის კერამიკა „თელების ველების“ სამაროვნიდან
 ტაბ. XVIII „თელების ველების“ სამაროვნის № 14 სამარხის ინვენტარი
 ტაბ. XIX კარიერის ქვედა უბნის ეკლესია, გეგმა-პრილები
 ტაბ. XX კარიერზე აღმოჩენილი ბეჭედი არწივის გამოსახულებით, სადროშე ზარი და № 5 სამარ-
 ხის ინვენტარი
 ტაბ. XXI ბრინჯაოს ენოხოა
 ტაბ. XXII—XXIII ენოხოას გრაფიკული ნახატის დეტალები
 ტაბ. XXIV—XXVI ადრე შუა საუკუნეების სტელები
 ტაბ. XXVII ჯვრის ფრაგმენტი ღვთისმშობლის და ქრისტეს გამოსახულებით
 ტაბ. XXVIII აკროტერიუმი
 ტაბ. XXIX ბალიქის სარკოფაგი და მასში აღმოჩენილი ნივთები
 ტაბ. XXX ორნამენტირებული ფილა
 ტაბ. XXXI—XXXII სამტრედოს სასახლის კომპლექსი, გეგმა-პრილები
 ტაბ. XXXIII სამტრედოში აღმოჩენილი ფაიანსი
 ტაბ. XXXIV სამტრედოს რკინის სახელოსნოს ნივთები
 ტაბ. XXXV კაზრეთის მიდამოებში აღმოჩენილი სამარხები

ОПИСАНИЕ ТАБЛИЦ

- Табл. I Казретская церковь Троицы с северо-запада.
 Табл. II Церковь с юго-востока и фрагмент северного фасада со входом.
 Табл. III Часть западного фасада церкви и фрагмент с изображением льва.
 Табл. IV Окно церкви Сатхе.
 Табл. V Иконостас церкви Сатхе.

- Табл. VI Стела, находившаяся возле церкви на казретском кладбище.
- Табл. VII Керамика бронзовой эпохи, обнаруженная у железнодорожной станции, в местности «Велеби».
- Табл. VIII—IX Керамика и разные предметы из позднебронзовых погребений могильника «Телебис велеби».
- Табл. X—XIII Инвентарь из погребения «войнов» на могильнике «Телебисвелеби».
- Табл. XIV—XV Погребения № 1 и № 2 на могильнике «Телебисвелеби»
- Табл. XVI—XVII Керамика античной эпохи обнаруженная на могильнике «Телебисвелеби».
- Табл. XVIII Инвентарь погребения № 14 могильника «Телебисвелеби».
- Табл. XIX «Малая церковь», обнаруженная на карьере, план, разреза.
- Табл. XX Кольцо с изображением птицы, колокольчик от штандарта, обнаруженные на карьере и инвентарь погребения № 5 могильника «Телебисвелеби».
- Табл. XXI Бронзовая энохоя
- Табл. XXI—XXIII Детали графического рисунка энохон.
- Табл. XXIV—XXVI Каменные кресты и стелы, обнаруженные в окрестностях Казрети.
- Табл. XXVII Фрагменты каменного креста с изображением Богоматери и стелы с изображением Христа.
- Табл. XXVIII Акротерий
- Табл. XXIX Саркофаг из с. Баличи и обнаруженные в нем золотые предметы.
- Табл. XXX Орнаментированная каменная плита
- Табл. XXXI—XXXII «Самтредо», планы и разрезы дворцовых сооружений.
- Табл. XXXIII Фрагменты фаянсовых сосудов из дворца в «Самтредо».
- Табл. XXXIV Предметы, обнаруженные в железной мастерской «Самтредо».
- Табл. XXXV Надгробные камни из окрестностей Казрети.

ს ა რ ზ ე ვ ი

შესავალი	3
თავი I. ბრინჯაოს ხანის ძეგლები	11
თავი II. ანტიკური ხანის ძეგლები	30
თავი III. შუა საუკუნეების ძეგლები	39
М. И. Синауридзе, Археологические памятники Казретского ущелья (резюме)	62
M. Sinaouridzé. Recherche archéologique dans la vallée de Kasrethi (résumé)	88
ტაბულების აღწერილობა	89

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

რეცენზენტები: ისტ. მეცნ. დოქტორი ვ. ლექვინაძე,
ისტ. მეცნ. კანდიდატი თ. ბერიძე.

სბ 2544

რედაქტორი ო. ჯაფარიძე
გამომცემლობის რედაქტორი ც. თოდუა
მხატვრული რედაქტორი გ. ლომიძე
ტექნორედაქტორი ც. ქამუშაძე
კორექტორი გ. გრძელიშვილი

გადაეცა წარმოებას 16.7.84; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 12.5.85;
ქაღალდის ზომა $70 \times 90 \frac{1}{16}$; ქაღალდი № 1; ბეჭდვა მაღალი;
გარნიტურა ვენური; პირობითი საბეჭდო თაბახი 9.6; პირ. სალ.-გატ. 9.72;
საალრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 7,8;

უე 05190;

ტირაჟი 1000;

შეკვეთა № 2198;

ფასი 90 კპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Груз. ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19